

ÇEND PIRSÊN
**ALFABEYA
KURDÎ**

Dr. Celadet Çeliker

Weşanên Roja Nû

Institut kurde de Paris

Ji kekê heja Kendal Nezan re...

Celadet Çeliker

12.2.97

Institut kurde de Paris

Weşanên Roja Nû

WEŞANÊN ROJA NÛ : 39
Gustavslundsv. 168 A, 1tr.
167 51 Bromma, Stockholm - Sweden

Institut kurde de Paris

Stockholm 1996

IBSN 91 7672 038 1

LIV. KL. 2482
26/06/2017
805 CEL CEN

ÇEND PIRSÊN
ALFABEYA
KURDÎ

Dr. Celadet  eliker

Weşan n Roja N 

Institut kurde de Paris

NAVEROK

PÊŞGOTIN.....	7
DESTPÊK.....	12
1. KURTE-DIROKA ALFABEYÊN KU KURDAN BI KAR ANINE.....	15
2. ALFABEYA KURDÎ YA LATÎNÎ.....	23
3. CELADET BEDIRXAN Û ALFABEYA KURDI-LATÎNÎ.....	26
3.1. Xebatên beriya Hawarê.....	26
3.2. Alfabe ya sala 1928-an.....	28
3.3. Alfabe ya Hawarê.....	33
3.4. Destûrên Celadet Bedirxan.....	34
3.5. Nisbetên dangan.....	36
3.6. Mantîq û awayên C. Bedirxan.....	41
3.7. Pîrsa kumîk û niqûtê.....	47
4. DITINÊN LI DIJ RAKIRINA KUMIK Û NIQÛTÊ.....	51
4.1. Nîmûne : Ditinên REŞO ZILAN.....	51
4.1.1. Hawarê ji bo çi bîngehek daniye?.....	57
4.1.2. Alfabe ya Kurdi ya bi tipên Erebi.....	60
4.1.3. Alfabe ya Kurdi-Latini li Kurdistanê Başûr.....	61
4.1.4. Kurdên Sovyeta kevn û Alfabe ya Latini.....	65
4.1.5. "î-ya Kurdî" û dirêjîya dengê i yê.....	69
i. "î-ya Kurdî" ji ya Tirkî dirêjtir e.....	72
4.1.6. Yekitiya zîmanê xwendin-nivîsandinê.....	74
4.1.7. Alfabe ya Kurdi-latini û salên 1960 û 1970 yi.....	76
4.1.8. Salên 1980-yi û gotûbêjên kumîk û niqûtê.....	86
4.1.9. Bê kumîk zîmanê Kurdi têk dîçe !?.....	88
4.1.10. "Bîngehê alfabe Kurdî bi kumîk hatiye danîn" !?.....	90
4.1.11. Bêzahiya î-ya bê niqût.....	92
4.1.12. Awa û qeydeyên dirêjkirina dengdêran.....	94
5. DITINÊN DUDILKI Û ŞERMOK.....	99
5.1. Ditinên S. RÉVING.....	99
5.1.1. Awayên danina hîm pîrsan.....	100

5.1.2. Tipên "ê", "ü", "ğ" û "v"	103
i. Kurdan kengê alfabeya C. Bedîrxan ditine?.....	105
5.1.3. Pîrsa "xwe nêzikkirina elfabeya Tirkî"	108
i. Teoriya "sîstema denga"	109
5.1.4. Dîsan pîrsa kumîk û nîqutê.....	111
5.1.5. Hêviyên bîlind, rastiya tehl û asimilasyon.....	113
5.2. Ditinên MALMISANIJ Û M. LEWENDÎ.....	117
5.2.1. Pîrsa "î-i" û "î-î" yê.....	118
5.2.2. Pîrsa dengên "hişk" yê P, K, Ç, T û R-ya stûr.....	122
5.2.3. Dengên 'eyn, h û x'	127
6. ÇEND BÎR Û RAY LI SER ALFABEYA HAWARÊ.....	134
6.1. Destûrên C. Bedîrxan û pîrsa kumîk-nîqutê.....	134
6.1.1. Tevliheviya di pergala alfabeya Mîr Celadet da.....	136
6.1.2. Feyde û zerarên kumîk û nîqutê; Nîsbeta dengên "î" û "î" yê.....	138
6.2. Kumîk-nîqut û asimilasyon.....	142
6.2.1. Zîmanê axaftinê û yê xwendinê.....	143
i. Pêvajoya(prosesa) xwendinê.....	145
6.2.2. Bingehê tevliheviyê.....	147
6.2.3. Tevlihevkirina denga û mêji.....	149
6.2.4. Tevlihevkirina denga û morfolojiya zîman.....	151
6.2.5. Kurdi xwendin-nivîsandin şêleke siyasî ye:	152
6.2.6. Alfabetizabûyina derengmayî:	153
6.2.7. Kurdên asimilabûyî:	154
6.3. Xwe nêzikkirina alfabeya Tirkî û pedagojî:	154
6.3.1. Sedemên ku alfabeya Kurdi û ya Tirkî nêzîkî hev dîkin	155
6.4. Alfabeya Hawarê li Kurdistanê Bakur:	159
7. ENCAM	161
8. ÇEND ÎLAWE.....	166
8.1. ÎLAWE-1.....	166
8.2. ÎLAWE-2	167
9. ÇAVKANI.....	169

PÊŞGOTIN

Dı van demên dawiyê de, bı berfirehbûna xwendin û nıvisandına Kurdi lı Kurdıstana Tırkiyê, lı ser alfaba latini ya Kurdi û lı ser rêzıman û rastnıvisina Kurdi hın munaqêşe tên kırın. Dı nav van munaqêşeyan de girani ji lı ser alfabê û bı taybeti ji lı ser kumık û nıquta lı ser dengdêrên peyva “dıtın”ê ye.

Destpêbûna van munaqêşan gellek tabii ye. Heta van demên dawiyê xwendin û nıvisandına zımanê Kurdi qedexe bû. Loma ji bı aşkerayi û awaki berfireh ji bal kutleyên cıvakê ve Kurdi nedıhat nıvisin û xwendin. Xebata xwendin û nıvisandınê bı dızı ji bal komeka piçûk a ronakbirên welêt dıhat kırın. Loma ji kêmasi, şaşi û nelıheviyên alfabê, rêzıman û rastnıvisinê bı awayê iroyin xwe nedıdan der, yan ji dıhat hesêbkırın ku tıştên ji şaşi û kêmasiyên wıha ferztır hene. Lê iro, rewş hatiye guhartın. Her çendi zımanê Kurdi nebûye xwedi muesese û imkan û qanûnan ku wi pêşde bıbe ji qedexeti ta dereceyekê ji serê rabûye. İdi bı eşkereyi û berfirehiya ta dereceyekê imkan heyê ku Kurdi bê nıvisin û xwendinê. Loma ji pırsên nıvisin û rêzımani dı rewşek wıha de pırtır xwe dıdan pêş, dı jıyanê de xwe derdixin pêşberi xwendekar û nıvisaran.

Helbet ji bo rasttêgıhiştına zımaneki, rastnıvisin û hêsan nıvisina wi zımani ferz e. Ev yek ji beri her tışti bı alfabê, rêzımanê û rastnıvisinê destpêdike. Gurrbûna munaqêşeyan a lı ser alfaba Kurdi nişana vê yekê ye. Gava mirov bala xwe dıde munaqêşeyên iroyin, tê dıtın ku dı çend warên girıng de pırs û dijwari derdıkevın pêşberi wan kesên ku dıxwinin û

dınıvisin. Pırsa yekê cw c ku gelo dı alfaba latini ya Kurdi da hebûna 31 tipan bı awayeki tekûz bersiva zımanê Kurdi dide yan na. Çımki Kurdiaxêv dibinin ku gava bı Kurdi tê axaftın hın deng tên bıkaranın ku dı alfabayê de cıyê xwe negirtine. Her weki “eyn” (ع), ‘xeyn, (خ) û ‘ha” (ح) ya ku tê gotın jı zımanê Erebi ketine zımanê me. Ev deng welê dı zımanê me da bı cih bûne ku bıvê nevê divê em bı lêkolin û munaqeseyên gellek ciddı lı ser van dengan rawestın û ilmi bıdın tespıtkırın ka gelo divê jı bo van dengan tip dı alfabaya me da hebın an na. Divê em karıbın ilmiyen derbıxın ku ka bı rasti ev deng hemû jı erebi ketine zımanê me yan hın deng dı wi zımanê kevnare de jı hebûne ku Kurdi jı şaxeki jı wi zımani ye. Pıstre ev deng jı kijan zımani tên bıla bên, welê dı Kurdiya iroyin de hene ku ne tenê dı nav gotinên Erebi de ne, ketine nav gotinên xwerû Kurdi bı xwe jı. Her weki gotına “hezar” gotineke Kurdi ye lê dı nav pıranıya xelkê de ev gotın weki “h’ezar” tê bılevkırın. Gava em dı ferhengeka Kurdi de lêbıgerın, bêşik em ê rasti hê gellek gotinên dın ên wek vê bên. Jı ali dın gava em tipên van dengan têxın nav alfaba xwe, wê alfaba me çend zehmet bıbe û gelo ferz e; ne ferz be jı hêja ye ku em alfaba xwe bı van herfan zêde bıkın ?

Pırsa duduyan pırsa dengên p’ k’ ç’ t’ r’ û L ya stûr e ku ev jı her nêzi wê pırsa jorın e. Dı ser de jı ev deng ne jı wan dengan ın ku tê gotın bıyanı ne.

Pırsa sısiyan jı ew pırs e ku iro heri pırtır lı serê munaqese tê kırın: pırsa dengdêrên “dıtınê”. Gelo ev dengdêr bı tipên “i” û “ı” yê yan bı tipên “ı” û “i” yê bên nişankırınê ? Eşkere ye ku dı rewşa iroyin de heri zûtırın çareserkırın jı bo vê pırsê divê. Çımki vê yekê welê lêkırıye ku ne ku em Kurd tenê bı alfabên jı hev cuda bıkartının (hın ya Erebi, hın ya Kırili û hın jı ya Latini) her wıha kesên ku alfaba latini dınıvisın jı bûne dubeş û alfaba latini ya Kurdan dı vê dema modern de bı du awayan tê nıvisın, me hê dı vır de yekitiyek ava nekırıye. Welê lê hatiye ku em her dı metneki tenê de jı rasti van her du awayan tên.

Aliyê dîn ê meselê ji ew e ku bikaranina van dengdêran bi tipên “i” û “î” yê, di dema xwendinê de hem li welêt hem ji li derveyi welêt diwari û sergêjanîyê peyda dîkc. Çimki li wi cihê hem mîletên Ewrûpayê hem ji Tirkî tipa “i” bikar tinin em ew Kurdên ku alfaba Mir Celadet Bedîrxani ji bo xwe bîngêh dîgrî tipa “î” bikartinin. Ji ber ku xwendevanên Kurd çî yê pîçûk bin çî ji yê mezî bin berî alfaba Kurdi nas bikin yan alfaba Tirkî yan ji yê yek ji mîletên Ewrûpa naskirîne, gava rasti metneki Kurdi tîn hem “i” yê hem ji “î” yê ne weki ku em qesd dikin lê weki wan mîletan dixwinin. Ku bi vi awayî dixwinin ji yan fahm nakin yan ji şaş fahm dikin û gellek caran lê dilukumî, çend caran li ser dîçîn û tîn heta ku karibî rast bikin. Ev diwari û sergêjanî ji ber wê yekê tê ku, alfabe û xwendî nivîsandîna Tirkî û yê Ewrûpîyan li gori alfaba Kurdi li ser xwendevanên Kurd serdestîr in. Diyar e ku heta em weki mîlet negihîjî qonaxa wê mûesetîya ku insanên me berî alfabên mîletên dîn bi alfaba xwe aşîna bîbî ev sergêjanî wê her dewam bike. Ev yek ji problemeka ciddî ye. Jê pêştir bi tercihkîrîna van tipan (weki ku Mir Celadet Bedîrxani daniye) em ne ku tenê ji alfaba Tirkî ji yê pîraniya Ewrûpîyan ji bi dûrketîne.

Tîştê ji lêkolînan ez tê gihîştîme ew e ku Mir Celadet Bedîrxani, tenê ji ber wê yekê di mesela van dengdêran de xwe hem ji alfaba latîni ya navnetewî hem ji ya Tirkî bîdûr xîst ku di praktikê de di dema destnîvisê de “i” ya Tirkî di nav hîngan de wenda dibû. Ev yek dîde nîşan ku Celadet Bedîrxani gellek qîmet dîda rast û hêsanxwendî û nivîsandî. Welê qîmet dîdayê ku ji bo vê yekê karibû xwe ji alfaba latîni û ya Tirkî bîdûrxîstaya, ku ev her du xal ji du prensîbên esasî bûn ji bo wî. Helbet gava Mir Celadeti ev guhertî di alfaba xwe de kirî bîra wê yekê nebî ku di rojek wek îro de wê çî sergêjayî ji bo me Kurdan peyda bibe. Bawerîya min ew e ku Mir Celadet Bedîrxan îro li jîyanê bûya û bîdîstaya ku em çawa li ser du dengan bûne du beş û çawa pîçûkên Kurdan li nivîsên bi alfaba wî nivîsandi dilukumî ew rojekê ji nedîsekî wî yê ev tipên alfaba xwe biguhertana.

Lê em Kurdên iro, bî ronekbirên xwe bî xwende û nivisevanên xwe yêñ sade, vê meselê ciddî nabinîn bî bahanên nelirê weki xwe dîkîn û dî inada xwe de dimeşîn.

Pırseka dîn ji ku dî munaqêşên lî ser alfaba Kurdi de tê meydanê pırsa tipên “u” û “û” ne ku Tırk wan bî “ü”-û “u” destnişan dîkîn. Dî vê pırsê de alfaba Tırki pırtır dûri alfaba latini ya navnetewi ketiye. Alfaba Mir Celadeti pırtır nêziki alfaba navnetewi ye. Gelo dî vır de ji divê em alfaba xwe nêzi alfaba Tırki bîkîn an na ?

Dî vê pêşgotinê de gava ez van pırsan tinim holê, helbet divê neyê fahmkırın ku ez dıxwazım ev tipên lî jorê diyarkırı hemi lî alfaba Kurdi bèn zêdekırın û ew guhertın hemi têde bèn çêkırın. Mexseda mın jê ew e ez nişan bıdım ku divê em qebûl bıkın ku pırsên wıha û belki hê gellek pırsên dıtır lî ser rêka tekûzkırına alfaba me hene. Bî xebat û lêkolinên ciddî û zanısti divê em bersıva van hemû pırsan bıdın û bıryareka berfıreh a ılmı şıkleki bıdın alfaba xwe da hemi latinıvıserên me ji wê qebûlbıkın, yeksanı têkeve alfaba me ya latini. Berê dem û dewran bî awayeki dın bû, me her yekê jı ber şertên hayjênebûnê, nezaniyê û zordariyê bî awayeki destpêkır, du bendi û sê bendi ket nav alfaba me. Uzrê me diyar bû loma ji belki gazın zêde jı me nedıhatın kırın. Lê iro, êdi ciyê uzr û bahanên meşandına dubendiyan û peydakırına sergêjani û dijwariyan nemaye.

Zımanzan û alımên me yêñ pedegojiyê û yêñ warên dın û hetta bî daxwaza alıkarıyê jı alımên bıyani, em divê rojekê zûtır berê xwe bıdın van pırsan û bî gaweke bıyardana zanıstiya berfıreh û gelemper bıghıjın bıryarekê ku ew bıryar me hemûyan gırêde.

Dî vê rêkê de, ev kıtêba dı destê we de xebateka Dr. Celadet Çeliker e ku cara pêşın e bî vê ciddiyet û zanıstiyê berê xwe daye pıraniya pırsên lî ser alfaba latini ya Kurdi. Gava xwendevan kıtêbê xelaske jı destê xwe deyne, ez bawerım ku

wê ew ji qebûl bike ku, di tespita cewabên pirsan de, dîxwazi ew pêrebe yan na wê teslim bike ku lêkolîneke encama muhawelayeka zanîstî ye û Dr. Celadet Çeliker di vê meselê de cîddî ye, ji hissiyatê dîxwaze xwe dûr bixe, bi bahanên erzan û ne lîrê meselê bincil nake, serê xwe pê re êşandiye.

Hêvi û qenaeta min ew e ku piştî vê xebata Dr. Celadet Çelikerî, wê êdî nîvisarên hîssî û ne îlmî yê bahane erzan zû bi zû cesaret nekî derkevîn meydanê. Ev xebat wê pal bide ku xebat û lêkolînên zanîstî pirtir bîn pêşkêşkirin û ji hemî tiştan çêtir ji wê xîzmeteke wîlo bike ku hê zûtir dûmahik li munaqêşên ser alfaba Kurdi bê.

Bi hêviya ku gellek xebatên weki vêya ronahiyê bibînin.

27.02.1994

Mûrad Cîwan

Institut kurde de Paris

DESTPÊK

Her çiqas gotûbêjên lî ser alfabê, rastnîvis û rêzimana zımanê Kurdi kevn bîn ji, ev çend sal in, xasme ji piştî salên 1980 yan, gotûbêj dîçin û tên lî ser babeta tipên du fonemên (dengên) Kurdi dîçivîn: Ango dengên ku bî tipên “î”(ı) û “î”(i) tên nişan kirinê. Dî nav Kurdan da lî ser vê pîrsê çend ditin û meyil hene. Meriv kare wan dî sê beşan da bicivîne:

1- Yên ku hebûna pîrsek weha nabinin û bî şîd lî dij rakirina niquta lî ser “î” û kumika lî ser “î” yê derdikevin.

2- Yên ku pîrsek weha qebûl dikin û her çiqas dî dilê xwe da bixwazîn ji, lê dî zar û nivisandinên xwe da, guhertinek bî vi awayî zû û bêwext dibinin.

3- Yên ku vê pîrsê pîrseke girîng dibinin û rakirina niqut û kumikê dîparêzin.

Her weha bî gotûbêjên lî ser vê pîrsê ra, ji xeynî niqut û kumika lî ser du tîpan, hînk ditînin dî ji yê lî ser guhastina çend tipên alfabeya Kurdi hene. Em ê dî vê xebatê da lî çiyê ku hewce dîke, lî ser van ditînan ji bisekinin.

Beriya ku em yek bî yek lî ser van hersê ditînan û meylên lî ser niqut û kumikê bisekinin, divê bî tevayî çend gotînan derheqê kesên ku lî dij guhertinê disekinînin bête gotin. Gava meriv piçekî ji nêzik va lî pîspori û mijûlayiya van kesan dinêre, bî

rasti ji tabloyek gelek balkêş dertê pêşberî meriv. Pîraniya kesên ku li dij guhertinê dertên an ji guhertinek weha zû dibinin, ew kes in ku di nav Kurdan da wek “zımanzan” an ji li ser zıman “xwedi gotin” tîn hesabandinê û li dervayê welat dijin. Her weha di gotûbêjên li ser vê meselê da, tişteki din ku, ew ji meriv diçe fikrandinê ev e: ev kesên ha, kêman caran gotubêjan dane destpêkirinê, û ewan nexwestine ev pîrs zêde bê axaftin û vedan. Her ji çend salan carekê gava ev pîrs ji dervayî “zımanzan” û kesên “xwedigotin” va, cardin hatiye holê, ewan heta ku ji dest hatiye, xwestine vê pîrsê ji ber çav bîdîm ali û gotubêjan bî kurtî bîbirin û bavêjên pişt guhên xwe. Bî gotinek din, ne hemû lê pîraniya zımanzanan li ser vê pîrsê bê insiyatif mane û di çareserkirina wê da, ji bo xwendevanên Kurd rêberî nekirin, her talox li ser taloxan dane. Wan ev pîrs çend sal temirandinê, lê diyar e ku nîkarîbûne xwendevan û nivîskarên qanî bîkin. Lewra ji vê pîrsê disa rû daye. Ev bayên li dervayî welêt yê ku gotubêjan didin sekinandin, wesa dixuyê ku bere bere tesira xwe li ser gotûbêjên li welêt ji nişan didin.

Piştî van çend nîqtên balkêş, bî destûra xwendevan, zımanzan û kesên xwedi gotin, ez ê pêşiyê li ser awayê çêkirina alfabe ya Kurdi ya latini rawestim, bî dûra ditinên di beşên yek û duduyan da ez ê vedim û wan bîdîm ber hin pivanên zımanzani û hin bûyer û tecrubên tarixî. Di dawiya vê xebatê da, ez ê ditinên xwe li ser girîngiya rakirina nîqtê û kumikê bîdêm pêş.

Diroka alfaba Kurdi ya latini pîr kurt e. Alfabe ya me ya iro, cara pêşî di sala 1932 yan da di Hawarê da hat bîkarandin û ji wê tarixê û pêva ev alfabe, ji bîli salên 1950 î, di her keysê da hatiye bîkarandin. Beriya alfabe ya Hawarê, cara pêşî ji bo demeka kurt di sala 1921 ê da Kurdên Êrivanê alfabe ya latini ji xwe ra çêkirin. Tenê kitêbek bî vê alfabe yê çap bûye û paşê diyar bûye ku, ev alfabe bî kêrî dengên zımanê Kurdi nayê. Loma ji heta sala 1929 an, Kurdên Êrivanê bî alfabe ya latini bî Kurdi tişteke nenivisîne. Bî pêşengiya Erebbê Şemo û Margo

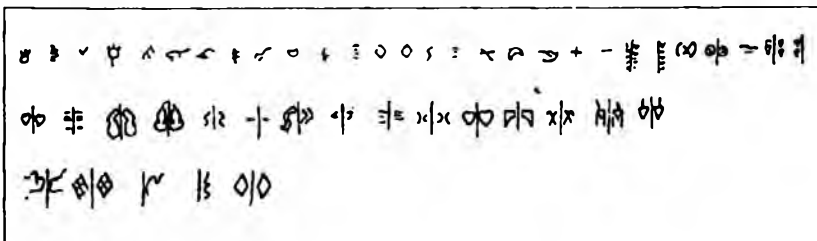
Leyif dı sala 1929 an da, alfabeyek nû ya latini hat çêkırın û Kurdên Ermenistanê bı wê alfabeyê heta sala 1946 an, weşanên xwe çap kırınc. Jı sala 1946 an bı şûn da, bı bırıyara hıkûmata Merkezi ya Sovyetê, Kurdan dest pê kırınc alfabeya krili bı kar anin. Alfabeya krili, wek ya erebi, lı gor dengên zımanê Kurdi nine. Loma ji, her cara ku Kurdên Ermenistanê keys dine, bı alfabeya latini ji nıvisine(1).

Alfabeya Mir Celadet Bedırxan, dı destpêkê da dı hejmarên Hawarê yên pêşi da (1-23), nêziki sal û çend mehan dıgel alfabeya erebi va hat cerıbandın û ji hejmarê Hawarê ya 24 an û pêva, yekser hêdi Kurdi bı vê alfabeyê hat nıvisandın. Dı navbera sala 1932 û 1946 an de, tev tevı hev nêziki heşt salan ev alfabe hat bıkaranin. Lı Kurdıstana Bakur, jı sala 1958 an û pêva bı derketına “*Ileri Yurt*” (Welatê Pêşketi), alfabeya latini cardın, bı hın tevliheviyan va hatiye cerıbandın. Heke wek demeka cerıbandınê merıv lê bınêre, ew tevliheviyên dı alfabeya latini ya wan rojan da, pişti salên şêsti naminin. Pıraniya Kurdên kurmanciaxêv, jı xwe ra Alfabeya Hawarê bingeh dıgrın. Jı xeyni gotûbêjên lı ser kumıka “î” û nıqta lı ser “i” pêva -ku ev gotûbêj lı welat tucar lı dar neketine, lê gotûbêjên pişti sala 1982 an, yên ku lı dervayê welêt ın(*)-, kurmanciaxêvên “Welatê jorin” alfabeya Hawarê bı kar tinin. Dı paş van gotınan ra, merıv dıkare bêje ku, alfabeya Kurdi ya latini, xwedi dirokeke dûrûdırêj nine. Tev tevı hev nêziki 50-60 sal ın, ku Kurd wê bı kar tinin.

(*) Jı bo çareserkırına vê pırsê, jı havina 1993 an û bı vır va, bı pêşengiya Enstituya Kurdi ya Stenbolê hın gotûbêj lı dar ketine.

1. KURTE DİROKA ALFABEYÊN KU KURDAN BI KAR ANINE

Bê şik, beriya ku Kurd bî pîrsa alfabe ya latini bîli bîbîn, çend alfabe yê dîn ji bî kar anine. Kurdan kengê dest bî bikaranina alfabe yê kîrîne, mîxabin hê derneketiye ronahiyê û ev pîrs lî hêviya lêkolinên zîmanzan û dirok nasên Kurdan e. Gava jî bal pîraniya dirok nas û kurd nasan va tê qebûlkîrîn ku, Madi (Mediya) bapirên gelê Kurd in, wê çaxê dîvê em lê bîgerîn ka Mediyân çî alfabe bî kar anine. Gelek nîvîskar, lî ser şarîstani û medeniyeta Madiya heşmetkar mane. Ew qala kitêbxanên gelek mezûn yê Welatê Mediyân dîkîn. Lî gor E. M. Diyakonov, cureki tipên mixî (bîzmarî) bî riya Madiyan derbasi Parisiya Kevn bûye. Ew dî wê baweriyê da ye ku, Madiyan ev alfabe jî Ûrartûyan girtiye (2). Sêniyek zivî ku lî gor texmînan, jî sedsala heştan ya B.Z. (Berî Zayîna Îsa) ye û jî dema Mediyân maye, lî Zêwe (Kurdîstana Rojhelat) hat ditîn. Lî ser vê sêniyê ev cûre tipên bîzmarî hene:

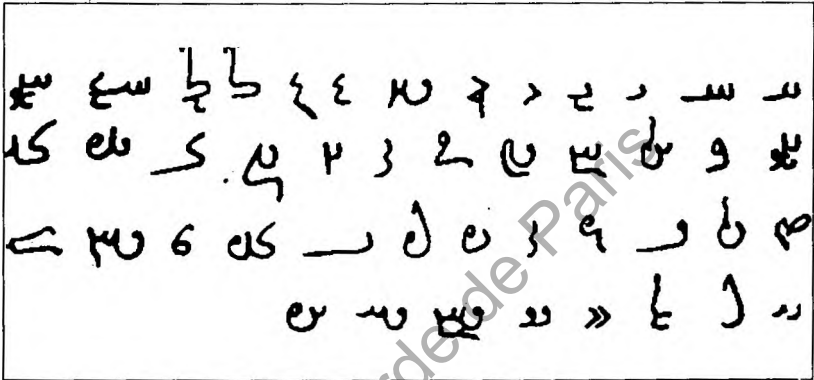

Lê mîxabin tu keleporeke din ya bî van tîpan nîvisandi, jî dema Mediya heta niha nehatiye ditin. Dirokniwîsê Yûnani Heredot, gava dî salên 450 yên B.Z. diçe welatê Mediyan, dînvîsine ku, piştî têkçûna Dewleta Mediya, hemû tîştên ku wan afirandibûn, jî alî Dewleta Pers va hatibû talan û wêrankirin (3). Alfabe ya bîzmari si û şeş tip in. Li gor Heme Teqî Bihar, Mediyan şeş tip li vê alfabe yê zêde kirine û bî çil û du tîpan bî kar anîne. Şîkil û awayê van tîpan bî vi awayî ne (4):

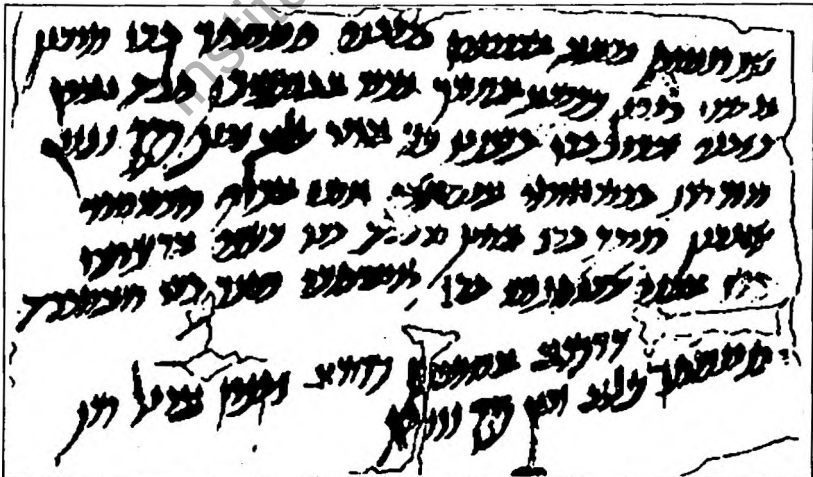
𐎠	A, 𐎠	𐎡	D:	𐎢	Ja (Za)
𐎣	Ba (-e, -o)	𐎥	E, I	𐎦	Je
𐎧	Ca (-e, -o)	𐎨	Fa	𐎩	Ka
𐎫	Ça (-e)	𐎬	Ga	𐎭	Xo
𐎰	Da	𐎱	Go	𐎲	L
𐎶	De	𐎷	Ha (He)	𐎸	Ma
𐎼	He	𐎽	Va	𐎾	Ye
𐎿	Mo			𐏀	Xa
𐏁	Na (-e)			𐏂	Ya (-o)
𐏃	No			𐏄	Za (-e, -o)
𐏆	O, U				
𐏈	Pa (-e, -o)			𐏉	𐏊 } - 1
𐏋	Ra (-e)	شهرمزد (خوار)		𐏌 } - 2	
𐏍	Ro	خشمیسیا (شاه)		𐏎 } - 3	
𐏐	Sa (-e, -o)			𐏑 } - 4	
𐏒	Şa (-e, -o)	دهمبور (ولایت)		𐏓 } - 5	
𐏕	Ta (-e)	بهدا (بهد)		𐏖 } - 6	
𐏘	To	بوومی (بووم اردوی)		𐏙 } - 7	
𐏚	Za (-e, -o)	نیشانی کتیابی		𐏛 } - 8	

Alfabe ya bîzmari bî tevi şeş tipên ku Mediyan lê zêde kirine

Lı Welatê Mediya û yê Farisên kevn, ji bılı alfabe ya bızmarı, “Alfaba Avestayi” ji hatiye bıkarandin. Hin ditin hene ku dibên Awesta, kıtêba pıroz ya ola (dınê) Zerdeşti, bı zımanê Mediya hatiye nıvisandin. Yek ji wan dirok- û rojhılatnasên ku vê ditinê didın pêş, Minorski ye (5). “Alfaba awestayı”, ji milê rastê ber bı milê çepê va dıhat nıvisandin û ji çıl û çar tıpan pêk dıhat. Dı hin çavkaniyan da ev hejmar çıl û heşt tê nişandan (6). Ev alfabe bı “zêr û zıber” e û bı vi tehri tê nişankırın (7):

Heke em Awestayê bıdın aliki, bı qasi heta niha tê zanin, alfabe ya heri kevn ya ku hin tiştên bı zımanê Kurdi, pê hatine

Nıvısa bı tıpên Arami

nivisandin, alfabe ya arami yc. Hın wesiqên ku dı destpêka vê sedsalê da, dı hın şkevtên lı herêma Hewreman da hatın ditın, jı ali hın kesan va nivisên heri kevn yên Kurdi têne hesabandinê û ew bı alfabe ya arami hatine nivisandin. Ew nivis lı ser çermê xezalan hatine nivisin û dı derheqê jıyan û ticareta wan rojan de ne. Jı van nivisan ya heri kevn, jı salên 88-87 ên B.Z. ne (8).

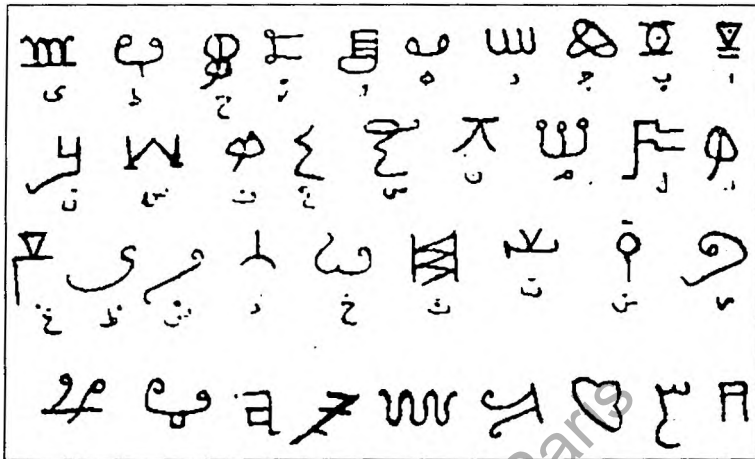
Bı alfabe ya Pehlewiya Kevn, bı navê “*Dinkerd*”, kîtêbek bı zaravayê Lori hatiye nivisandin. Lı gor Giv Mukriyani, ev kîtêb, kîtêba heri kevn e ku bı zımanê Kurdi hatiye nivisandin. Tipên alfabe ya Pehlewiya Kevn bı vi awayi ne (9):

ا = A, N	ق = C	س = Z	ع = F	ك = M
ب = B	خ = X	ش = J	س = K	ه = H
پ = P	د = D	ع = S	ت = G	ل = V, W
ت = T	ز = Z	ع = S	ل = L	و = V
ج = C	ر = R	ع = X	س = M	

Alfabe ya Pehlewi ya kevn

Wesa dıxuyê ku, Kurdan alfabe yeke taybeti jı xwe ra afirandine û ew beriya û pışti qebûlkırına İslamê ji bı kar anine. Lı gor kîtêba niviskarê Ereb, İbın Wehşiye, ku kîtêba xwe dı sala 241 i Hicri de (860 i P.Z ?) nivisiye, pıraniya Kurdan wê demê nivisên xwe bı xetê “Masi Sorati” dıvisin. Niviskar bı xwe sê berg (cild) kîtêbên Kurdi yên bı vê alfabe ye nivisandi dine. Dı vê alfabe ye da, şeş tip hene ku dengên wan dı alfabe ya Erebi da tunın, wek dengên “p” û “ç”. Ev alfabe jı

si û heft tipan hevedudani ye. Şıklên tipên vê alfabeyê bî vi awayi ne (10):

Dî “*Ferhenga Khurdî-Tirkî*” ya sala 1967 an da, Musa Anter tipên vê alfabeyê datine û dibê, Kurdan beriya islamê vê “*elîfbêya xwe*” bî kar dianin (11). Lî gor Şêx Muhamed Merdûxi Kurdîstani, ew tipên ku lî mîqabilê wan dî alfabe ya Erebi da tu tip tunebûn, dibê ku mîqabilê wan dengên zîmanê Kurdi bin: “ç”, “p”, “j”, “g”, “ll” “o” (12). Disa lî gor Şêx M. M. Kurdîstani, “*Dî sedsala deha ya B.Z. da merwek bî navê Masi Sorati peyda bû. Ewî lî gor tipên ebcedi, çend tipên dîn çêkîrî ku, bî navê tipên Masi Sorati hatine naskîrî, bî wan tipan tişt hatine nwisandî û lî ser wan qotûbêj hatine kîrî. Ew tip dîşîbî tipên ku dî sedsala şeşan da bî navê ‘pestî Awesta’ dîhatî naskîrî...Heta nêzîkî destpêka hatîna dinê Islamê, tipên Masi Sorati dî nav Kurdan da hatiye bîkaranî û dîgel wê jî, xetên aramî, sîryanî û yûnanî jî hatîne bîkaranî.*” (13)

Dî nav Kurdên Êzîdî da, bî sedan sal in, ku alfabe yeke taybetî tê bîkaranî. Jî vê alfabeyê ra, hînek dibên “*Alfabe ya Êzîdîya*”. Kê kengê himên vê alfabeyê daniye, ne diyar e. Ev alfabe jî si û yek tipan pêk tê û jî milê rastê ber bî yê çepê va tê

nivisandin. Lı gor Sefizade Borekeyi, dı danina vê alfabeyê da ji alfabeyên Awestayi, Pehlewi û Erebi hatiye istifade kîrîn. Kîtêbên pîroz yê Êzîdiyan, “*Mishefa Reş*” û “*Cilwe*”, û her wesa nivisên oli yê Êzîdiyan bî vê alfabeyê hatine nivisîn. Ev alfabe, iro ji dı nav Êzîdiyan da tê bikaranîn. Ev alfabe bî vi awayi ye (14):

İ	a-ā	◁	z	⊥	q
√	b	⊞	zh	⊚	k
∫	p	⊚	s	⊞	g
⊥	t	⊞	sh	⊚	l
Δ	j	+	s	⊚	m
∇	ch	x	z	⊚	n
▽	h	⊚	t	⊚	w-u-v
⊞	x	⊚	z	⊚	h
□	d	⊚	ç	⊚	y-ê-f
⊚	q-z	⊚	gh		
⊚	r	⊚	f		

Bî alfabe ya Êzîdiyan nivisên bî Kurmanciyê gelek xwerû hene. Ji bo nîmûne, em ê nivisek bî vê alfabeyê li jêr deynîn. Gotinên ku dı nivisandinê da ne, yê şîne ne û ji alî kureki va li ser mîrîna bavê xwe hatine gotin. (15)

𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴
 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴
 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴
 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴
 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴
 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴
 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴
 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴
 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴 𐎧𐎡𐎴

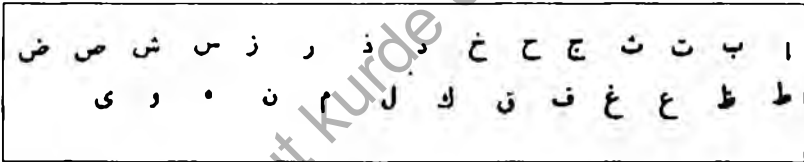
Gava em vê nivisa lı jor, tip bı tip ji alfabe ya Êzidiyan veguhêzin ya latini ya Kurdi, ew dibe bı vi awayi:

“ŞINA BAV

*Lo bavo, lo bavo, lo bavo !
 Bavo çima felekê ha kır
 Felekê serê xwe lı mın bakır,
 bavê mın muriye, mala mın xırav kır.
 Bavo, mın belengazi mın sefili mın sergerdan.
 Bavê mın muriye ez bûme sefil.
 Bavo bavti tışteki çê ye,*

*kurrti bawti zineta rû 'erdê ye,
 bawo cinnet cebnem destê Xwedê ye.
 Bawo te yekê ne çê kır,
 te mala xwe ji mala min çihê kır."*

Piştî qebûlkırına İslamê, hêdi hêdi bî riya dinê İslamê alfabeya Erebi dî nav Kurdan da belav bû. Şair û niviskarên Kurd yê klasiki, wek Eli Heriri, Melayê Cıziri, Feqiyê Teyran, Melayê Batê, Ahmedê Xani, ...û hwd, berhemên xwe bî vê alfabeya Erebi dane. Alfabeya Erebi lî gor dengên ku dî zımanê semitiki da ne, bersiva dengên zımanê Kurdi nıkarıbüye bıde. Kurdan jî, wek Farısan, bî guhertınên lî ser hın tipên alfabeya Erebi, jî bo çend dengên xasê zımanê xwe, tipine nû çêkırine. Wesa dıxuyê, ku Kurdan alfabeya Farısi ya bî tipên Erebi, jî bo zımanê xwe nımûne gırtine. Alfabeya Erebi ya esli bî vi awayi ye:

Wek diyare, dî vê alfabeyê da dengên Kurdi “g”, “p”, “ç”, “ê”, “j”, “ı” û “v” nayên nişankırın. Jı bili dengê “ı”, bî guhertınên tipa alfabeya erebi (ك) - (گ) “g”, bî guhertına (ب) - (پ) “p”, bî guhertına (ج) - (ç) “ç”, bî ya (ی) - (ئ) “ê”, bî guhertına (ذ) - (ژ) “j” û bî ya (ف) jî (ڤ) “v” hatiye çêkırın.

2. ALFABEYA KURDÎ YA LATÎNÎ

Wek tê zanin, alfabeya latini ev nêziki 2700 sal in, ku kêm zêde ji ali hin xelkan va hatiye bikaranin. Dî nav van salan da, bî guhertinên siyasi yê nî Rojhîlata Navin - ku yekser lî ser civata gelê Kurd tesir kirine-, wesa dîxuyê ku, bî kêmasî hîya Kurdan jî şeş alfabeyan hebûye û bî ihtimalek mezî jî, ew alfabe bî kar jî anîne (Alfabeya bîzmarî, ya pehlewiya kevn, ya awestayî, ya Masi Soretî, Elfêba Êzîdîyan, ya Erebi). Lê belê heta destpêka vê sedsalê, dî nav Kurdan da lî ser guhertîna alfabeya erebî bî ya latini, em tu gotûbêjan nabînin. Ewan bî sedan salan bî alfabe yê nî çî hê nîvîsîne, ku lî gor hin dîroknan û zîmanzanan, hin jî wan alfabeyan yê nî Kurdan bî xwe bûne. Gelo çîma Kurdan dî destpêka vê sedsalê da, hewce dîne ku alfabeya Kurdî ya bî tipên erebî bî ya latini bîguhêzî nî ?

Bî dîtîna mî, sedemên serekeyî yê nî bo vê guhastîne, ew in: Dî van du sed salên dawîyê de, dî warê teknoloji û endustriyê da, dî warê siyaseta dînyayê û zanîstîyê da, bî tevayî her ku çûye welatên Ewrûpî dî her warî da giranîya xwe zêdetîr kirîne; Wesa bûye ku pîrsên navnetewî, lî kudera dînyayê dîbî bîla bîbî, bêyî hevkarî û mudaxela wan, nehatîne çareserkirin. Herwesa welatên Ewrûpî piştîgîriya wan gelan jî dîkîrin, ku lî dij Dewleta Osmanî şer dîkîrin û dîxwestîna serxwebûna xwe bî dest bîxî. Bayên jî Rojava, Kurd jî dî nav da, lî rewşenbîrên lî Stenbolê tesîrek gelek kûr dîkîrin. Gelek rewşenbîrên Kurd jî zîlm û zordariya Sultan Hemîd, jî welatê xwe bî dûr ketûn, derketûn dervayî welêt û lî welatên

Ewrûpa bûbûn mihacır. Ew gelek dı bin tesira rabûn û rûniştın, bir, raman û terbiyên Welatên Rojava da dıman. Her çend elfabeya erebi têri dengên zımanê Kurdi nekırıbe ji, lê disa Kurdan ev alfabe bı sedan sal bı kar anibûn. Jı van sedemên lı jor, dı destpêka vê sedsalê da, lı gel bir û ramanên pozitivizmê, alfabeya latini ji, bala rewşenbirên Kurd kışandiye.

Yek ji wan rewşenbirên Kurd yê ku bala xwe daye pırsa alfabayê, Dr Abdullah Cewdet e. Ew dı kovara *Roji Kurd* da (1913) dınvisine ku, dıvê Kurd alfabeya xwe bıguherinin, jı ber ku alfabeya erebi bersiva zımanê Kurdi nade. Disa dı nav wan salan da, dı nav endamên Komela Xwendekarên **Kurdan - Hêvi** (Kurd Talebe-i Hêvi Cemiyeti) da, gotûbêjên dūrûdirêj lı ser guhertına alfabeya Kurdi çêdibın. Jı rewşenbirên wê demê, Salih Bedirxan dibêje, “32 *herfên ku di zımanê Osmani de tèn bikaranîn, ji bo zımanê Kurdi ne bes in. Ew* (S. Bedirxan-CC), *heşt herfên nû li vê elfabê zêde dıke û pêşniyarî ronakbirên kurdan dıke.*” . Bı vê alfabeya çıl tipi, dı Roji Kurd da, çend nıvisar derketine (16). Lı gor Kemal Badıllı, rewşenbirên Kurd yên ku lı dor kovara Roji Kurd cıviyabûn, lı ser alfabeke ku nêzi ya latini bû dıxebıtın. Lê mıxabın, Şerê Cihanê yê Yekem ev xebat nivcû hışt (17).

Lı vir bıvê nevé pırsek dı serê meriv da çêdibe: Gelo rewşenbirên Kurd, dı nav wan salan da çıqas bala xwe dane ser alfabayên kevn yên ku Kurdan bı kar anibûn. Wek berê ji me got, jı wan şeş alfabayên ku berê hatıbûn bıkarandin, heke em ya Awestayi ne hesıbinın (ku lı ser vê alfabayê ditinên ku hev nagırın hene), du alfabayên ku, tenê Kurdan bı kar anibûn ji hebûn. Gelo, rewşenbirên Kurd çıqas bala xwe dane ser pırsa ku, ka ew tipên dı wan alfabeyan da hene çıqas karın bersiva dengên zımanê Kurdi bıdın ?

Dıbe ku wan ji, wek Dr. Şıvan lı vê pırsê nihêrtıbin. Ew dibê: “*Her çıqasan ku, beri Ola Islami, Elfebeyek Kurdan ê taybeti hebû û iro ji, hın xwendayên Kurdên Ezdıyan disa bı vê elfabê*

ve dikarin binivîsin û bixwinin; lê belê, êdi çi mane ni ne ku li ser vê elfabêya arkaiki, -ji aliyê girani bîhaya wê ya tarixî pê ve, - em îsrar bikin." (18)

Wek tê zanin hîn gel, wek Cihû, Ermeni û Asûri, alfabeyên xwe yê heri kevn, her iro jî bi kar tinin û wan wek simbol û beşeke jî bo hestê (hissê) netewî dibinin.

Dî dawîya Şerê Cihanê yê Yekem da, hêzên Dewleta Osmani têk çûn û Sultanê Dewleta Osmani bi welatên di şer da biserketî ra, Şerrawestandina Mondrosê imza kir. Dî vê dema qelsî û tevliheviya Dewleta Osmani da, Kurdan xwe dan hev û di dawîya sala 1918 an da, Komela Pêşketina Kurdistanê damezrandin (Kürt Tealî Cemiyetî). Dî çend hejmarên kovara "Jin"ê (1918-1919) da, ku kovara nerestî ya Komela Pêşketina Kurdistanê bû, li ser zehmetî û dijwariyên alfabe ya Erebi jî bo zîmanê Kurdi, tê rawestandin. Nivîskarên "Jin"ê gili û gazindên xwe yê li ser vê pîrsê, bi van çend gotinên manekûr tinin zîman: "*Em çi bikin, ku zîmanekî Arî bi kirasê alfaba Samî bê nivîsin, anca ew qas mefadar dibe. Îbret bigrin*"(19).

Paş Şerê Cihanê yê Yekem, jî ber sedemê ku alfabe ya Erebi nikaribû bersiva dengên zîmanê Kurdi bîda, Major E. B. Soane jî bo zîmanê Kurdi alfabe yeke latîni çêkir û du kîtêb jî bi wê alfabe yê nivîsin. Ew kîtêb ev in: "*Elementary Kurmanji Grammar*", Bexdad, 1919, û "*Kitabi Awwalamini Qiraati Kurdi*", Bexdad, 1920. Ev alfabe di nav Kurdan da zêde belav nebû(20).

3. CELADET BEDIRXAN Û ALFABEYA KURDÎ-LATÎNÎ

3.1. Xebatên beriya Hawarê:

Dı tebaxa 1919 an da Peymana Sewrê hat imzekirin, ku tê da hın soz û qewl jı bo nivdewleteke Kurdi dihat dayin. Lı ser sinorên Ermenistan û Kurdistanê, daxwazên Kurd û Ermeniyani lı diji hev bûn. Ermeniya beşeki mezin ê Kurdistanê, dı nav Ermenistanê da dıdan nişandan. Jı bo ronikırına vê pırsê heyetek lı dar xıstın, da ku lı Kurdistanê nisbeta nıfûsa Kurd û Ermeniyani bıkole û bıde diyarkırın. Serokê vê heyetê ingiliz Mêcer Nowel (Major Noel) bû û jı Kurdi jı, yê ku bı vê heyetê ra bûn û ali M. Nowel dıkirın du bıra bûn: Mir Celadet û Mir Kamûran Bedirxan. Ew jı Halebê bı rêdıkewın tên derdora Sırûcê, Entabê û jı wır jı, dı meha İlona 1919 an da dıçın Meletyê. Ekrem Cemil Paşa, hê ew lı Helebê ne, dıghije wan. Wesa dıxuyê ku gelek endamên Komela Pêşketına Kurdistanê lı Meletyê dıgijın hev û dıxwazın tevgera Kurdi tenzim bıkın (21). Yek jı wan kesên ku tên Meletyê, Evdîrehim Rehmîyê Hekari ye, ku ewi dersa Kurmanci dıda Mêcer Nowel.

Sedemê ku em vê bûyera diroki lı vır dınvısın ev e: Bı vê serdana welat, dıtına çêkırına alfabeke latini jı bo zımanê Kurdi bı Mir Celadet re çêdibe. Mir Celadet lı ser vê yekê weha dınvısine:

“Di sala 1919 de, me dabû çiyayên Meletyê. Em keti bûn nav eşîra Reşîwan. Mêcer Nowel (ingilîzek) jî digel me bû Mêcer

zarê nivro dizanî bû, dixebitî ko hînî zarê bakur bibe, û ji xwe re her tişt dinvîsandin. Min jî hin medhelok, stran û çîrok berhev dikirin. Carinan me li nivîsarên xwe çavên xwe digerlandin, dixwendin û diedilandin. Min bala xwe dida Mêcer, bi bilêvkirineke biyanî, lê bê dişwarî destnivîsa xwe dixwend. Lê belê ez, heta ko min (û, 9) ji (o, 9) û (î, 5) ji (ê, 5) h.p. derdixistin, diketim ber hezar dişwarî. Ma çiman ?.. Ji ber ko mêcer bi herfên latîni, lê min bi herfên erebî dinvîsandin. Ser vê yekê, di cih de min qerara xwe da û ji xwe re bi herfên latîni elfabeyek lêkanî. Êdin min bikariya destnivîsa xwe paş hezar salî jî bê dişwarî û weke xwe bixwînim, ji ber ko her deng cihê cihê li ser kaxezê dihat sekinandin.” (22)

Bî vê bîryara Mir Celadet ra, ica dişwariyên di warê alfabe ya latini da rû dîdîn. Lewra alfabe ya latini bi 26 tipên xwe nikare bersiva dengên ku di zîmanê Kurdi da hene bide. Ji ali dîn va, ev dibû cara yekem ku zîmaneki Hîndo-Ewropayi yê di nav grûba Zîmanên Irani da, dê bi alfabe ya latini bihata nivîsandin. Ji ber van dişwariyan, herçend Mir Celadet dibê piştî ewi bi alfabe ya latini dest pê kir û nivîsi karê wi hêsantir bû, lê belê tiştê ku ewi dixwest- “..her deng cihê cihê li ser kaxezê dihat sekinandin”- hê ne qabil bû. Loma ji, ewi ji bo hin dengên zîmanê Kurdi, tipên hevedudani (diftong) yên latini bi kar anîn, wek (ou, ch, ai,...). Em nîzanî dî wê demê da, alfabe ya Mir Celadet ji çend tipan pêk dihat. Lê piştî demek kurt, ewi xwe ji çerçova alfabe ya latini derani û ji dêlva diftongên latini, ewi ji alfabe yên Yûnani û Rûsi hin tipên serxwe girt û bi vi awayî, alfabe yeki ku heta ji dest tê, yek deng mîqabilê yek tipi pêk ani. Ev alfabe ya wi ji 36 tipan li hev hatiye.

Ji van kar û xebatên wi yên di nav du sê salan da dixuyê ku ewi pîrsa alfabe ya Kurdi pîrseke gelek girîng girtiye û ew her li ser vê pîrsê xebitiye. Di sala 1922 an da, Kemalîstan fermana kuştina wi, ya bav û her du birayên wi deranin. Li ser vê yekê, ew û birayê xwe Kamûran ji Tirkîyê derketin û çûn

Almanyayê. Lı wır Mir Celadet hıqûq xwend û xebata xwe ya lı ser alfabeyê domand. Ew lı ser xebata wan salan weha dibêje: Dı “ *Sala 1924 a de, li Elmanyayê min careke din çavê xwe li elfabeya xwe gerand, hûr lê mêze kir û mideke xweş li ser xebitîm. Min bala xwe dida û didît ko ev sê texlît herf (latini, yûnani û rûsi-CC) qenc li hev ne dihatin, herfên yûnani û rûsi yekrengîya elfabeyê xirab dikirin. Jû pê ve tê de du herf hebûn ko ji me re ne gerek bûn. Ji lewra min elfabeya xwe ji nû ve senifand: Herfên zêde jê avêtin, hin herfên latîni bilindek li wan bar kirin û di şûna herfên yûnani û rûsi de êxistin. Bi vî awayî elfabêke bi sih û çar herfan û yekreng hat pê*” (23)

Mir Celadet dı sala 1925 an da jı Almanayê vegeriya. Ew berê çû Mîsrê û bı dûra ji, çû Lıbnanê ba apê xwe Xelil Rami. Dı sala 1927 an da, ew ji yek jı wan welatparêzên Kurd e, ku beşdariya damezrandina Xwêbûnê (Xoybûn) dıkın. Xwêbûnê şoreşa Kurdistana Bakur dıde ber xwe. Lê pışti têkçûna Serihıldana Agriyê, diyar dibe ku Xwêbûn nıkare xwe bighijine vê armanca xwe ya piroz.

Bûyerên dı navbera salên 1925 û 1930 i da, lı ser ditînên Mir Celadet tesirek gelek mezin çêdikın. Jı vê tarixê û bı şûn va M Celadet hemû jiyana xwe dıde çareserkırına pırs û pırsgrêkên zımanê Kurdi (zaravayê kurmanci). Ew û zımanzanê bı navûdeng yê başûrê Kurdistanê; Tewfiq Wehbi, jı bo bı kêmasi du zaravayên Kurdi (kurmanci û “sorani”), lı Sûriyê bı hev ra lı ser alfabeyek latini ya muşterek, dıxebitın. Mıxabın ev xebat beriya ku fêki û berhemekê bide dı nivi da dımine û T. Wehbi vedıgêre İraqê.

3.2. Alfabeya sala 1928 an:

Wek me lı jor dit, dı sala 1919 an da Mir Celadet Bedırxan alfabeya latini jı xwe ra bingeh dıgre û jı ber wê, jı xwe ra alfabeyekê datine. Dı vê alfabeyê da hin dengên Kurdi bı diftongan hatine nişankırın. Pışti demekê, ew dev jı diftongan

berdide û lı şûna wan, jı alfabe yê Rûsi û Yûnani hın tipan digre û bı vi awayi alfabe ya wi jı 36 tipan pêk tê. Dı sala 1924 an da, jı bo dı alfabe ya wi da yekrengi çêbıbe, vê neqlê tipên jı alfabe yê Rûsi û Yûnani jı alfabe ya xwe derdixê û lı şûna wan bıindekekê (kumık) tine ser hın tipên alfabe ya latini û du tipan ji jı alfabe ya xwe dertine. Bı vi awayi dı alfabe ya wi da 34 tip dımının. Mıxabın ne alfabe ya wi ya sala 1919 an, ne ya bı tipên latini, rûsi û yûnani û ne ji ya sala 1924 an dı destê me da heyê.

Bı xweşbexti, me alfabe ya wi ya ku wi dı sala 1928 an da bı kar anıye peyda kır. Jı vê alfabe yê dixuyê ku, ewi beriya sala 1928 an cardın alfabe ya xwe ya jı sala 1924 an guhertiye û ew kumıkên ku wi danibûn ser hın tipên adeti yê alfabe ya latini, jı alfabe ya xwe deranine. Alfabe ya wi ya sala 1928 an jı 25 tipên latini yê adeti (dı warê şikli da, lê ne hertım dı warê deng da) û du tipên bı diftongan, tev tevi hev jı 27 tipan pêk tê. Ev alfabe bı vi awayi ye:

a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, ou, ch.

Dı deftera bı destnıvısa Mir Celadet da, ewi ev alfabe dı destpêka rûpelê pêşın da daniye û dı hemû tıştên ku ewi dı vê deftera xwe da nıvısiye, ev alfabe bı kar anıye. Herçıqas ewi tipa “j” dı nav rêza tipên vê alfabe yê da danenibe ji, lê dı nıvısen wi yê dı vê defterê da, ev tip ji tê bıkaranin. Tarixa lı bın vê alfabe yê, 19 ê Hezirana 1928 an nişan dıde. Dı navbera vê alfabe yê û wan destûrên ku ewi dı sala 1932 an da, jı bo danina alfabe ya xwe bingeh gırtine, zêde nêzikayi tunın. Jı xwe çend meh pıştı vê tarixê ye, ku Tırkan dev jı alfabe ya erebi berdan û alfabe ya latini qebûl kırın. Loma ji dı navbera vê alfabe ya Mir Celadet ya sala 1928 an û ya Tırkan da tu têkılı tune.

Her wesa dı vê alfabe yê da, hın deng bı çend herfên cıhê hatine nişankırın. Wek dengê “ê” ya zımanê Kurdi, ew carna bı tipa “e” û carna ji bı tipa “i” hatiye nişankırın. Ew

dînvîsîne “..haya 24'e heyvi..” (heya 24'ê heyvê). Ewî jî dêlva hîn dengan va, herfên hevedudani (diftong) bî kar anîne. Jî dêlva dengê “ş” ya zîmanê Kurdi, ewî diftonga “ch” (wek fransîzî) û jî dêlva dengê “û” ya Kurdi, diftonga “ou”(wek fransîzî) bî kar aniye. Jî nîvîsa wî çend nîmûne: “*Sechembi...*” (Sêşembê), “*Braye min mazin Sureya Beg ou ez be otomobil pachnîvro saet 1.30 gehichtin Chamî.*” Dî vê hevokê da diyar dibe ku dengê “î” ya Kurdi lî çend ciyan bî “î” (wek dî “*mezin*” da) û lî ciki jî bî “e” (“*..be otomobil...*”) hatiye nişankirin. Her wesa dengê “ç” ya Kurdi bî tîpa “c” hatiye nişandan. Ew dî rûpelê pêşî yê destnîvîsa xwe da vêha dînvîsîne: “*Couyina min..*” (Çûyîna mîn). Her wesa ewî lî şûna dengê “c” ya zîmanê Kurdi tîpa “x” bî kar aniye. Çend nîmûne: “*...hatin xem me.*” (hatîn cem me), “*..qirmanxeqe..*” (kîrmanceke). Wek dî nîmûna dawî da dîxuyê, jî dêlva dengê “k” ya Kurdi va, tîpa “q” û jî dêlva dengê “q” ya Kurdi jî, tîpa “k” hatiye bikaranîn (wek dî “*...me kerar da ez bi lezi herim.*” (gotîna qerar). Dî vê alfabe yê da çend deng bî yek tîpî hatîne nişan kirin. Jî dêlva dengên “w” û “v” tîpa “v”; jî bo dengên “x” û “h” tîpa “h” û jî bo dengên “g” û “x” jî tîpa “g” hatiye bikaranîn. Çend nîmûne: “*..lividerî..*”(lî wêderê), “*24'e heyvi*” (24'ê heyvê), “*..chogleqi hirab..*” (Şox'leki xîrab)....û hwd.

Em dîkarî wî tipên ku lî gor alfabe ya îro cihê ne, bî tevî dengên mîqabîlê wî, bî vî awayî nişan bîdîn:

Tîpên alfabe 1928'an	Dengên mîqabîl
c	ç
e	e, ê, î
î	î, î, ê
h	h, x
g	g, x
k	q
q	k
x	c
v	v, w
ch	ş
ou	û

Lı ser rûpelê pêşin yê deftera bı destnıvısa Mir Celadet Bedirxan, dı bın alfabeçê da ev nivıs heye:

"Sechenbi 19 haziran 1928
Cuyina min li ali Irak ou
Iran chogleqi kati bi. Sibe
Memdouh beg ou ez saat 6.30
ji Halebi derqetin ivari saat
5.30 li Beyouti gehichtin.
Her dou Brayı min li
(Malmivan) e. Hichirye boum (an ji "boum"- CÇ)
ez ji livideri paya
boum. Li Bagdayi
rechbeleq hat ko Seyid
Taha livideriye ou haya
24'e heyvi heviya min.."

Dı destpêka salên 30 i da, beriya derketına Hawarê, M. Celadet xebatên xwe yên lı ser alfabe ya Kurdi ya latini kûrtir dikır û lı ser vê alfabeçê bı rewşenbir û welatparêzên Kurd ra dişewiri, guh dida ditin û rexneyên wan. Lı ser vê demê Dr. Nûredin Zaza weha dınvısine:

"...
Celadet Bedirxan, elfabeke kurdî, bi tipên latini, pêk tanî û dil dikir ku bi van kovarekê derêxe. Ekrem Cemil Paşa, Hemzeyê Miksî û hinekên din tê de pir kêmasî diditîn û bi hişkî lê radibûn. Lê, herwekî rehetî Celadet bi gelek zimana dizanî, pir li Ewropa mabû, bi ser de jî zor zîrek bû, bi hiş û huner bû, bala xwe dida rexne û gotinên xelkê û dixebitî ku şaşiyên xwe binase, elfabe ya xwe li gora dengên zimên pêk bîne û ji şîwe û zaravayên têvel rêz û dûzanên bingehîn derêxe. Ew jî zû da li vî tiştî hûr dibû. Lê, li Şamê, ev karê ha bûbû mijûlahiya wî ya hergavî. Di sala 1932 an de, piştî ku elfabe ya xwe danî û rêzimanek jî dirust kir, rabû destûra derêxistina kovara 'HAWAR'ê wergirt." (25)

a	b	c	d	e	f	g	h	i
k	l	m	n	o	p	q	r	s
t	u	v	x	y	z	ou	ch	

1928
 Secharbi 19 kajaran
 (causmanin li abn Trakt on
 Trakt choglegi kadi ti lile
 chendout legon ey saat 6.30
 ti Hatoti daretin ivan saat
 5.30 ti Beyrout gelichtin
 kien den Rafesmin ti
 (Hafesmin) e. Hichnye laun
 ey y brechen piyay
 Malwivan laun ti Beyrout
 reyol reet helq dal ko segid
 Tata hwaridji on kaja
 24 e kaji kesy amir

Rûpelê pêşin yê deftera bî destnîvis a Mir Celadet Bedîrxan (24).

3.3. Alfabe ya Hawarê:

Wek me berê ji got, piştî xebatên nêzîkî 13 salan Mir Celadet dest pê kir bî alfabe ya latini, nivîsandina zîmanê Kurdi ceriband. Ceriband dibêjîm, jî ber ku ewi heta hejmara 23 yê Hawarê, alfabe ya erebi û ya latini bî hevra bî kar ani. Piştî jî, ewi dî alfabe ya xwe da hî gihertî çêkirî. Wek tê zanin, jî hejmara yekê heta ya bist û sîsîyan M. Celadet dî alfabe ya xwe da, jî dêlva tîpa “k” yê, “q” û jî dêlva “q” yê “k” bî kar aniye. Ango dî van hejmaran da, Kurd wek “Qurd” û Kurdistan jî wek “Qurdistan” hatiye nivîsandin. Jî hejmara 24 an û pêva, ewi ciyên tîpên “k” û “q” yê bî hev guhastine û wek iro em bî kar tinin, daniye. Di sa, dî morfolojiya bêjeyên Kurdi da hî tip guhertine, wek, gava ku piştî dengên “ê”, “î” û “û” dengê “y” tê, ew tîp guhertî û dibî, “î”, “i” û “u”. Çend nîmûne, “Dê” dibe “Dîya min”, “rû” dibe “ruyê min”...hwd.

Baş e em vegerî ser babeta xwe ya esli. Gelo gava Celadet Bedîrxan alfabe ya xwe dani, ewi çî bîgeh jî bo xwe qebûl kiribûn? Derheqê wan xebatên wî yê jî sala 1919 an heta sala 1928 an, jî bî tîştên lî jor, ku Celadet Bedîrxan bî xwe qal dîke, dî destê me da bî nivîskî mîxabî tu wesîqe ninî. Wek me lî jor dit, dî sala 1928 an da, alfabe ya ku dî destê Celadet Bedîrxan da heye û ew bî kar tîne, jî ya sala 1932 an gelek çîhê ye. Ew alfabe ne lî gor prensîbên sala 1932 an in. Dî nav van çar salan da dîxuyê ku dî alfabe ya Mir Celadet da, guhertînen gelek mezî çêbûne. Tîştê balkêş ew e ku dî sala 1928 an da, Tîrkan dev jî alfabe ya erebi-farîsî berdan û dest pê kirî alfabe ya xwe ya iro ya latini bî kar anî. Bê şîk, lî ser guhertînen ku Mir Celadet dî alfabe ya xwe da kirîne, tesîra vê alfabe ya Tîrkan çêbûye.

Rexneyên ku dî wan rojan da lî alfabe ya wî dîhatî kirî, bî nivîskî kê mî û loma jî ew negihîştîne van rojan. Dî destê me da, tenê ditî û rexnen Osman Sebri, yê wê demê hene. Ditînen Osman Sebri, wesa dîxuyê ku lî ser pîrsên alfabe ya Kurdi-latini, heta rojên dawî ya jî ya nehatî guhertî. Bî kurî, ditînen Osman Sebri yê lî ser alfabe ya Mir Celadet bî vî awayî ne: Ewi

dı alfabe ya latini ya Kurdi da çar tip kêm dıditın. Lı gor wi: “Tinebûna wan di elifbêya me de kêmasiyeke berbiçav e.” O. Sebri dı cıvinekê da lı ser vê pırsê bı Mir Celadet ra gotûbêj dıke. Lı ser pırsa Mir Celadet ku ka kijan tip kêm in, ew dibê: “ç p k t ne, ku zaravaye kurmancî ji wan tîpan dagirtî ye.” Lı ser vê yekê, M. Celadet ji vê bersivê dıdê: “Rast e ev her çar tîp di zaravayê kurmancî da hene. Lê em dikarin ji tîpên nîzîkî wan (ç p k t) destkewtî bibin, herwekî me bi tîpên erebî dinivîsand. Va ye hemî elifbêyên Awropî di navbera 29-31 tîpan da ne. Ewe elifbêya me bûn 33 tîp.” (26)

3.4. Destûrên Celadet Bedîrxan:

Pışti van rexneyên Osman Sebri, ica dıvê em wan him û bingehên ku Celadet Bedîrxan ji bo alfabe ya xwe danine lı vır bı rêzkin. Mir Celadet dibê:

“Me ev bingehên ha di dora şeş destûran de gihandine hev.

1- Ji wan niqtan pêva ko xasê denganiya zmanê kurdî ne, di şikl û dengên herfan de, herçend heye, xwe li elifbêya tirkan nîzing xistin û jê ne dûrketin....

... bi vî awayî kurdên welatê jorîn (Kurdîstana Bakur-CÇ) û heçî ko elifbêya tirkî dinasin dê bikarin bê dişwarî ya kurdî hîn bibin û komel û kitêbên me bihêsaniyê bixwînin.

2- Herçend dibe, ewçend dengên herfên latînî ên adetî ko di zmanê din de nas in, di elifbêya kurdî de hılanîn û neguhertin. Bi vî awayî kurdê bikarin elifbêya biyanîyan û biyanî ya me bi hêsaniyê fêr bibin.

3- Nişankirina her dengî bi herfeke serxwe û ji awayê herfên hevedudanî xwe dûr xistin. Bê şik e ko hînbûn, xwendin, nivîsandin û lêkdana herfên serxwe ji yê hevedudanî hêsaniytir.

4- Her dengî bi herfeke cihê nişan kirin, yanî ji awayê nişankirina çend dengan bi herfekê an dengekî bi çend herfan, xwe dan alî

Ev awa ji fikra çêkirina elfabekê bi hindik herfan an ji qesda qenc lisersekinandina denganiyê dikare bizê.

Ji xwe di tu zimanî de dengani û nivîsandin ne lêvên yekin, û nivîsandin nikare bi tevayî li denganiya wî zmanî bê. Lewre ko kitkit û rengên denganiyê bi elfabeyê nayin nişan kirin û li ser kaxezê sekinandin. Welê bûwa diviya bû elfabeya her zimanî ji (50-60) herfan hevedudanî bibe.

5- Herçend heye, ji barkirina herfan bi nişanên nû, xwe dan alî. Nişan ji hêlekî di nivîsandinê de bi vegera qelemê wextî dide winda kirin. Ji hêla din bi jibîrkirina nişanê herf vedigerin ser şiklên xwe ên eslî, bênişan, û tevli-hev dibin. Pejirandina çend nişanan bi hev re ev jî dişwarîke din e. Ji lewre ji bona tevayîya herfên binişan me ev (^) pejirand, û bilindek nav lê kir. Ji ber ko dengên herfan hem diguberîne û hem bilind dike, û ji nişanên wek (.-.-) qenc têt veqetandin. Ji xwe boş bûna nişanan nivîsandinê kirêt dike.

6- Herfên welê bijartin ko di şiklên xwe de li hev bên û bikevin hev. Ji lewre diviya bû ko em di nav herfên latîni de bimînin û ji elfabeyên din wek yûnanî û rûsî herfan megirin. Me jî welê kir û elfabeya xwe bi hindik guhertina dengên herfên latîni û bi barkirina hinan bi bilindekê çêkir. Bi vî awayî û gora destûrên jorîn me elfabeya xwe bi sih û yek herfan hevedu danîye. Herwekî di destpêkê de me da zanîn. Sehîtiya ko di hersê zarên kurdî de hatine çêkirin xuya kirine ko di zmanê kurdî de dengên bingehî ev sih û yek deng in. Ew jî bi van sih û yek herfan hatine nişan kirin. Belê, herfin hene ko geh zirav, geh stûr, geh ji pêşî, geh ji paşîyê tên xwendin. Lê ev ferqên ha ne ji guhêrîna cihderka dengan tene pê, û ji lewre di elfabeyê de nayên nişan kirin. Ji ber ko elfabê tinê dengan nişan dike, ne rengê dengan ” (27) (Dî eslê vê nivîsê da, Mir Celadet ji dêlva dengê “k” yê va tipa “q” û ji dêlva

dengê “q” yê ji, tipa “k” bî kar aniye)

Him û bîngêhên alfabeya Kurdi-latini, ku me jî nîvisara Celadet Bedîrxan girt û li jor dani, vekirî ne û hewce nake ew jî nû va bîhên tefsirkirîne. Her yek jî wan, jî bo daxwaz û hewcedariyekê hatiye pê û ew bî tevayî jî, dî nav xwe da bî aheng in û hevûdû temam dîkin.

3.5. Nisbetên dangan:

Herçend Mir Celadet dî nav van him û bîngêhan da nehesibandibe jî, dî hîlbijartina tipan da, ewî hin prensibên din jî dane ber çav. Çaxa meriv li nîvisên wî yê li ser her tipekê dinêre, ev prensib baştir diyar dîbin. Dî nişankirîna her dengê Kurdi dî tipekê da, ewî ev pîrs jî xwe kirîne:

a- Gelo nîvisandîna vê tipê, dê hêsan be yan na? Heke hêsan nin be, dê meriv çewa karibe wê jî bo nîvisandîne hêsantir bike?

b- Gava dî navbera herdû xalên (destûrên) pêşin da dubendi derkevî, divê kîjan xal esas bê girtîne? Dî vê rewşê da ewî feyde û xesaran dane ber hev û hêsankirîna alfabeyê jî bo Kurdên Kurdistana Bakur, jî bo xwe esas girtiye. Ewî jî bo feyde bîçûk, xwe jî destûrên xwe dîr nexistiye.

c- Gelo nisbeta vi dengî, dî nav hemû dengên zîmanê Kurdi da çîye? Li pêş bîkaranîna alfabeya xwe ya bî şîklê dî Hewarê da, em tê digihîjin ku Mir Celadet li ser nisbeta her dengê zîmanê kurdi, dî nav hemû dangan da, du lêkolîn çêkirîne. Yek jî wan du lêkolînan dî “Kürtçe Grameri” (Grama Kurdi) da çap bûye. Wek tê zanîn, ev xebata ku bî hevkarîya Celadet Bedîrxan û Roger Lescot hatiye pê, dî nav wan xebatan da ku li ser zîmanê kurdi (zaravayê Kurmancî) hatîne kirin, ya herî fireh û cîdî tê hesibandîne. Gava ew me li ser awayê çêkirîna alfabeya xwe serwest dîke, ew qala “*sê cedwel*” ên li ser hin lêkolînan dîke û dibê: “*Cedwela pêşî jî me re nisbeta herfên*

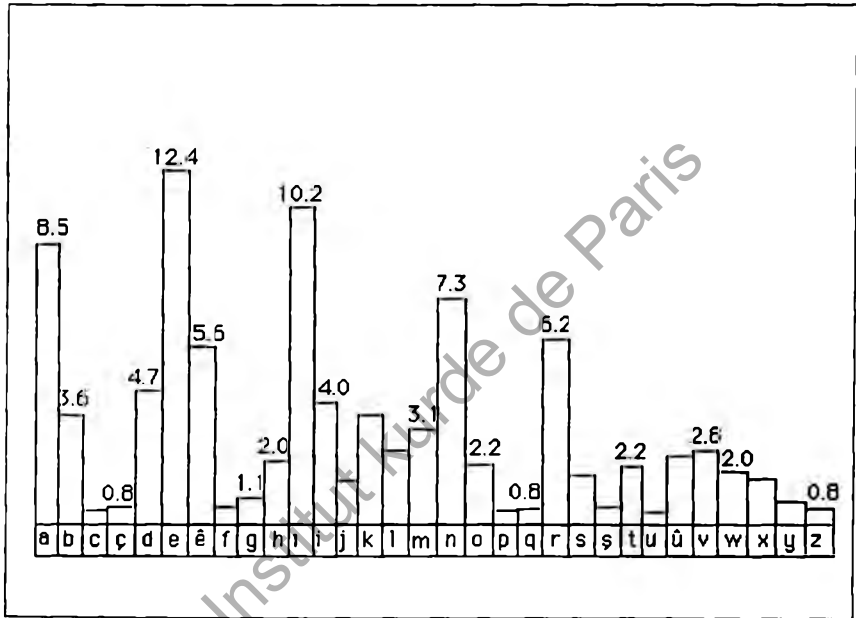
kurdî nişan dide.” (28). Dı vê cedwelê da, dı nav 33 798 dengên zımanê Kurdi da, ew lı nisbeta hın dengên dinêre û dı danina alfabe ya xwe da van nisbetan dide ber çav. Xasme ji, gava ew lı ser danina tipên “v” û “w”, “q” û “k”, “c” û “ç” radiweste, dibê dengên ku nisbeta wan dı zıman da zêdene, divê bı tipên hêsantır û zelatır bêne nişankirinê.

Ev lêkolina diduyan ya ku Mir Celadet qal dike, bı tevayî dı tu ciyî da çap nebûye. Dibe ku, her dû lêkolîn yekbın ji, û ya dı “Kürtçe Grameri” da çap bûyî, tenê beşek ji ya dın be. Me ji wê lêkolina lı ber dest istifade kir û wek tablo û wêne, hın nisbatên dengên zımanê Kurdi (Kurmancî) lı jêr dani (29).

	Hejmar	%		Hejmar	%		Hejmar	%
a	1500	8.5	i	700	4.0	ş	160	0.9
b	650	3.6	j	300	1.7	t	400	2.2
c	120	0.7	k	650	3.6	u	120	0.7
ç	150	0.8	l	450	2.5	û	450	2.5
d	840	4.7	m	550	3.1	v	500	2.8
e	2200	12.4	n	1300	7.3	w	350	2.0
ê	1000	5.6	o	400	2.2	x/x	340	1.9
f	150	0.8	p	120	0.7	y	200	1.1
g	200	1.1	q	140	0.8	z	150	0.8
h/h	350	2.0	r	1100	6.2		17680	100
l	1800	10.2	s	340	1.9			

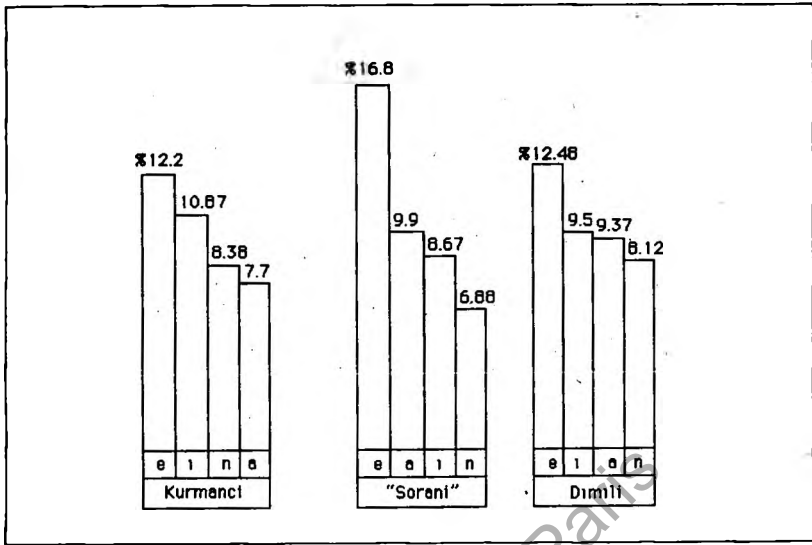
Her wek ji xala şeşan ya destûrên Mir Celadet diyar dibe, ew dı danina alfabe ya xwe ya latini da, ne tenê dengên zaravayê Kurmancî, her wesa yê “Sorani” û Dımılı ji dide ber çavên xwe. Gava ew dibê, “*Sehîtiya ko di bersê zarên kurdî de hatine çêkirin xuya kirine ko di zmanê kurdî de dengên bingehî ev sih û yek deng in. Ew jî bi van sih û yek herfan hatine nişan kirin.*”, diyar e ku ew jî lêkolînên xwe digihije vê encamê. Loma ji divê meriv lı awayê xebatên wi hûr binêre û lı bersiva vê pirsê bigere: Gava ew sehîtiya ku lı ser her sê zaravayên Kurdi tete kirinê, Mir Celadet çı pivan dane ber çavên xwe? Bı gotinek dın, ev sehîtikirin lı gor kijan prensib

an ji prensiban bî ci hatiye? Pivana ku Mir Celadet dîde ber çavan, nisbeta dengên e. Ew radibe, nisbeta hemû dengên ku di denganiya (fonetika) zımanê Kurdi da (her sê zaravayên Kurdi) hene, yek bî yek dîhesibine û lî gor wan dengên ku nisbeta wan zêdeye, di alfabe ya xwe da tipan jî bo wan datine. Ango ew dengên ku nisbeta wan di nav hemû dengên zımanê Kurdi da pîr kêman, ewi di warê zımanzaniyê da hêja neditiye ku, jî bo wan tipan peyda bike.

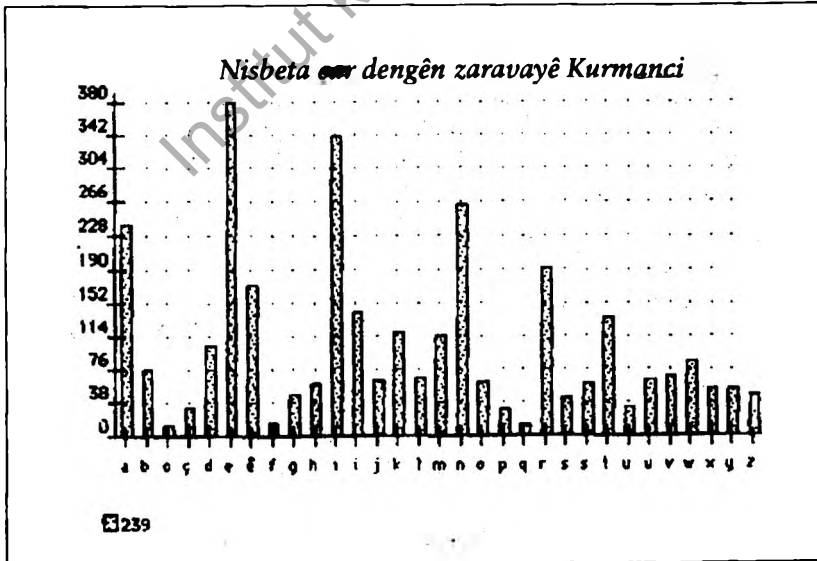
Nisbeta dengên Kurdi lî gor Mir Celadet

Derheqê vê sehêtikirina lî ser sê zaravayên zımanê Kurdi, lêkolîneke wi di pirtûka wi ya bî navê “*Kürtçe Grameri*” (Gramera Kurdi) de hatiye weşandin. Me jî, ev lêkolîn esas girt û hîm nisbetên dengên hersê zaravayên Kurdi û hîm jî ew çar dengên zımanê Kurdi yên ku nisbeta wan di nav hemû dengên hersê zaravayan da herî zêdetir in, bî wêne lî jêrê dani.

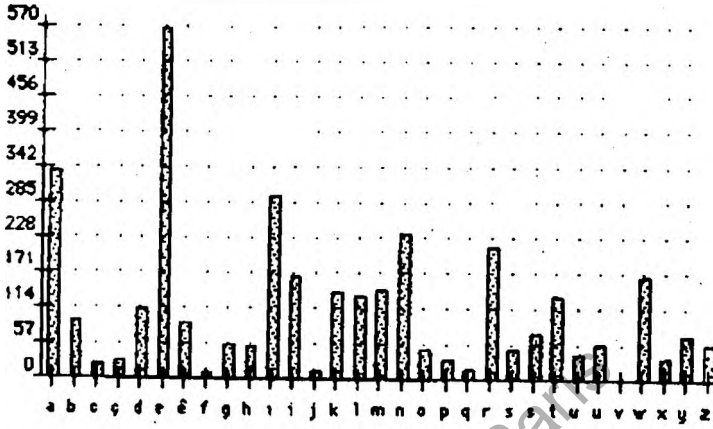

Nisbeta çar dengên bingehin yên zımanê Kurdî

Bî kurtî, çar dengên herî bingehin, bî dor lî gora nisbeta zêdetur; dî Kurmanci da: "e", "i", "n" û "a"; dî Dimilî da "e", "i", "a" û "n"; û dî Kurmanciya jêrê ("Sorani") da "e", "a", "i" û "n" ne (30).

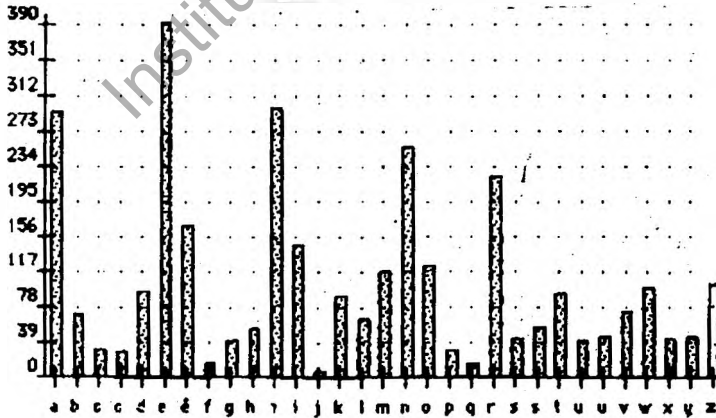

Nisbeta ~~qar~~ dengên zaravayê Sorani

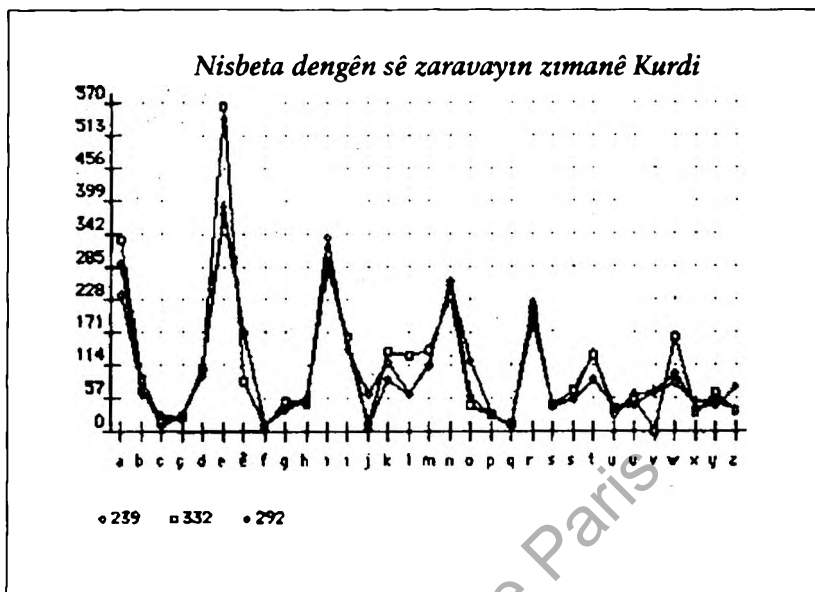

332

Nisbeta ~~qar~~ dengên zaravayê Dimli

292

3.6. Mantîq û awayên C. Bedirxan:

Lî gor destûr û prensibên ku Mir Celadet jî xwe ra bîngêh girtine, alfabeya Kurdi ya latîni jî sih û yek tîpan pêk hatiye û bî vi awayî ye:

a, b, c, ç, d, e, ê, f, g, h, i, î, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, ş, t, u, û, v, w, x, y, z.

Herwesa lî gor wî, jî sih û yek tîpan, heşt mîqabilê dengdêran (vowel) in û bist û sisê jî mîqabilê dengdarên (consonant) zimanê Kurdi ne. Dengdêrên Kurdi du celeb in; sisê kîm in û pênc jî dirêj in. Yên kurt dirêj nabîn û yên dirêj jî, kurt nabîn, ew her wek xwe dimînin.

Dengdêrên dirêj: a, ê, î, o, û

Dengdêrên kîm: e, i, u

Gava him û prensibên alfabeya Hâwarê lî ber destên me bîn,

wê çaxê divê em ji nêzik va lı alfabeyê mêze bıkın, ka heta çı radeyê dı çêkırına vê alfabeyê da, ew him û prensib hatine bicianin . Û heke hın istisna çêbûbın, gelo sedemên vê yekê çine ? Em ê gav bı gav bı dû kevin, ka Mir Celadet bı çı awayi alfabe ya xwe daniye.

Wek ji destûrên alfabe ya Hewarê dıxuyê, bı şertê pêkanina bendên 3-6, çavkaniyên vê alfabeyê: 1- Alfabe ya Tırki (benda yekê), û 2- Alfabe ya Latini (benda dıduyan) ne. Em ê van her du çavkaniyan lı vır bınivısın.

Alfabe ya Tırki:

a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z = 29 tip

Alfabe ya Latini:

a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, w, x, y, z = 26 tip

Jı bo çêkırına alfabe ya xwe Mir Celadet bı dengdaran dest pê dıke û dibê: “...ji si û yek dengdaren (qesda wi dengên alfabe ya Kurdi ne-CC) *kurdî, dengên hevdehên jêrîn, dı elfabe ya her zmanî de, bi ferqinên kiçik, yek in.*

b d g h k l m n p r s t f v w y z ” (31)

Ev tipên lı jor, ku hevdeh dengdaran nişan dıkın, jı xeyni yekê (w), yên mayı, lı gor hemû xalên destûra alfabe ya Hawarê ne. Dengê “w” jı ber ku dı zimanê Tırki da nine, mıqabilê wê jı tu tip dı alfabe ya Tırki da nine. Jı xwe lı gor benda yekê, heta ku jı dest bê wê ev nêzikayi bê parastın. Gava ev deng dı zimanê Tırki da tune be, bêguman nêzikayiyek ku divê bê parastinê jı namine. Jı hêla dın, ev deng bı tipa adeti dı alfabe ya latini da heye û lı gor xala dıduyan, em ê karıbın têxın nav alfabe ya Kurdi. Bı vi awayi, em ê van hevdeh tipan, lı gor pergala alfabe ya latini, jı bo alfabe ya Kurdi ya latini lı jêr bı rêzkın:

-, b, -, -, d, -, -, f, g, h, -, -, -, k, l, m, n, -, p, r, s, -, -, t, -, -, v, w,

Lı vir Mir Celadet lı ser tipên “v” û “w” dîsekîne û nisbeta wan a dı nav tipên Kurdi (“herfên kurdî”) da, dihesibîne. Lı gor wi, “*di zmanê me de nisbeta (v) 329/33798 (% 1;-CÇ) û ya (w) 557/33798 (% 1,6; -CÇ) e. Yanî di qisekê ko (33798) herf hene (v) (329) û (w) (557) caran derbas dibe*”. Pışti vê hesibandîne ew dibê dı zımanê Kurdi da, dengê “w” jı yê “v” zêdetır e. Lê gava meriv tıpa “w” dınvısîne, lı gor tıpa “v”, qelem dıvê du caran bê livandın, “w” du dıran e û “v” yek dıran e. Ango, tipeke ku nisbeta wê kême e (v), lê bı hêsani tê nıvısandın û yeka ku nisbeta wê zêdeye (w) piçek zehmetır tê nıvısandınê. Lı gor prensibên wi, dıviya ev berevajı bûya; tıpa jı bo dengê “w” jı ya “v” hêsantır bıhata nıvısandın. Mir Celadet lı vir dıpirse, gelo me dengê “v” bı tıpa “w” û dengê “w” bı tıpa “v” nişan bıkira çêtır ne dibû ?. Ew bı xwe bersıva vê pırsê dıde: “*Bi vî awayî me dengê van du herfan jı dengên xwe ên navmiletî - ko îrû wek dengên wan ên adetî têne hesêb dûr bixistana.*

Dûrxistina dengên herfan jı dengên xwe ên adeti, gora destûra me a duwîn, tinê di kotekiyê de, an bi destxistina fêdeke mezin de, bıhata çêkirin.

Kotekî yekcar nîne, fêde hebe jı gelek kiçik e, ne welê ye ko em jı bona wê destûreke xwe a bingehî feda bikin.” (32).

Wesa dıxuyê, prensibên lı jor (a-c) herçend gırıng bı n jı, jı bo ku ew karıbın destûrên bingehi bıguhêrın, dıvê lı holê neçari û kotekiyek an jı feydeki gelek mezin hebe. An ne, destûrên bingehi jı bo feydên piçûk dıvê neyên feda kırın.

Wek me lı jor nıvısi, Mir Celadet jı bı ferqekê, wan hevdeh tipên dengdaran dıxe nav alfabe ya xwe. Lı ser tipên “k” û “q” ya iro, ew gelek mutale dıke. Lı gor destûra yekê, dengên “q” û “k” dı alfabe ya Tırki da, bı yek tipekê (k) dıhat nişankırın. Lewra dı dengên zımanê Tırki da, dengê “q” tune. Lê dı zımanê Kurdi da, dengên “k” û “q” du dengên herçend nêzi hev bı n jı, jı ali cıhderka dıgan va, “q” dengêki paşki û

“k” ji dengêki pêşki ye. Lı gor destûra dıduyan; dı latiniya kevn da, berê ji dêlva dengê “q” tipa “k” û paşê ji, herçend vi dengi bı tipa “c” nişan kırıbin ji, lê ewan disa ji wek “k” yekê bı lêv dıkirin. Mir Celadet piçek lı ser zımanê fransızı ji hûr dıbe û bıyara xwe dıde ku, dengê “k” ya zımanê Kurdi bı tipa “q” û dengê “q” ya Kurdi ji bı tipa “k” nişan bıke. Jı xwe hê dı alfabe ya wi ya sala 1928 an da, ev deng bı van tipan hatıbûn nişankırın. Bı vi şıklı, Mir Celadet dı bist û sê hejmarên Hawarê da van dangan bı van tipan nişan dıde.

Diyar e ku ev yek, dı navbera bıyara M. Celadet û destûra wi ya yekem da, dubendiyeke tıne pê, ango alfabe ya wi ji ya Tırkan dır dıbe. Lewra, dı alfabe ya Tırki da dengê “k” ya zımanê Tırki bı tipa “k” tê nişankırın, ne bı tipa “q”. Mir Celadet dı hejmara 24 an da, ev dubendi bı vê notê ji holê rakırıye:

“K-Q

Di elfabêya me de ev her du herf bi hev guhêrîne: ‘k’ ketîye şûna ‘q’ ê, û ‘q’ ketîye şûna ‘k’ê.” (33)

Bı vi awayi em tê gihıştın ku, ka Mir Celadet ew hejdeh dengdarên alfabe ya kurdi ya latini, bı çı awayi lı hev anine. Hejmara dengdaran dı alfabe ya wi da bist û sisê ne. Loma ji, pênc dengdar (c, ç, j, ş, x) mane, ku divê em lê hûr bıbin.

Mir Celadet lı ser dengdara “j” yê weha dıvisine: “..me (j) ê xiste nav elfabêya xwe bi wî dengê ko fransız wê bi lêv dibin...” (34). Bı vi tehri, destûra dıduyan bı çih hat. Gava em lı alfabe ya Tırki dınêrın, baş dıxuyê ku destûra yekem ji çûye seri; Lewra alfabe ya Tırki ji dengdara “j” bı tipa “j” nişan dıke.

Heçi peydakırına tipekê ji bo dengdara “x” ya Kurdi ye, wesa dıxuyê ku evê tipê ji Mir Celadet ra hın dijwari deranine. Ev deng dı zımanê Tırki da nine. Dı alfabe ya Yûnani û ya Rûsi da ev deng bı tipa “x” tê nişankırın. Herçend “x” ya dı alfabe ya zımanê Fransızı da, “...du dangan bı hev re dınimîne û dıde xwendin..”, wek dengê “ks” û yê “x” ya Kurdi, lê ji ber dengê

wê ya “dutakî” Mir Celadet naxwaze herfa alfabe ya Fransîzî têxe nav alfabe ya xwe. Ew jî bona nişankirîna dengê “x” ya Kurdî, tipa “x” jî alfaba Yûnani digre (35).

Jî bo nişankirîna dengdara “ş” yê, di destê Mir Celadet de tu tipeke latîni tunebûye ku, wê tipê jî dêlva dengê “ş” yê bî kar bine (destûra diduyan). Jî hêla din, li gor destûra sîsiyan dîvê ew xwe jî tipên hevedudani jî dût bihêle. Wek me berê dit, ewi ev dengê Kurdî, berê bî diftonga “ch” nişan kiribû. M. Celadet li ser ev tip weha dîvîsîne: “Ş- *Ev herf berdêla (ش) a erebî ye. Dengê vê herfê di fransîzî bi (ch), di elmanî bi (sch) û di inglîzîyê de bi (sh) têt nişan kirin.*

Ji herfên latîni jî bona nişankirîna vî dengî di destê me de tu herf ne ma bûn. Gora destûreke me diviya bû ko em bi herfên hevedudani emel mekin. Destûra me a pêşîn em dixistin nîzîngî elfabêya tirkan.

Ji hêla din cihderka vî dengî gelek nîzîngî cihderka herfa (s) ye.

Miletên ko di zmanê wan de ev deng nîne li şûna wî (s) dibêjin.

Di zmanê yûnani de (ş) nîne. Ji lewra yûnanîyên ko nû dest bi frensîzîyê dikin şûna (chambre-şambr) (sambr) dibêjin û pîrsa (paşa) (pasa) dixwînin.

Diencamêdeme ev deng, wek tirkan, bi vê herfê nişankir. Ji xwe ev şîkl di elfabêya xelkê Romanyayê de, jî mêj ve hebû.” (36)

Îca em werin ser du dengdarên mayî (c û ç), ka M. Celadet ew bî çî awayî peyda kirine. Celadet Bedîrxan, li gor xala diduyan ya destûra xwe, ku dibê herçend ku

Ji dest bê, ewçend dengên tipên latini yê adeti divê di alfabe ya Kurdi da bête bikaraninê, berê xwe dide alfabe ya latini. Ew dibine ku, di latiniya kevn da, dengê “ç” yê, carna bi tipa “c” hatiye nişankirin. Ev deng iro ji, di zimanê Italyayî da pîri caran bi tipa “c” tê nişankirin.

Heke ew li gor destûra xwe ya diduyan biçûya û ji dêlva dengê “ç” ya Kurdi tipa “c” bi kar bîniya, diwîya bû ewi destûra xwe ya yekem feda bikira. Ew dibê: “*Digel vê hindê me ev herf ji pêşiya xwe vekir, dengê wê ê kevn da alî û em di warê qebaleyê de man. Ji ber ko qebale li destûra me a pêşin çêtir dihat û ji bona feda kirina wê destûrê çî fêde çî kotekî hebû.*

Di zmanê de nisbeta wan jî hema yek e.

C: 102/33798 (% 0.3 -CÇ) Ç: 103/33798 (% 0.3 -CÇ)

Di encamê de me dengê (چ) bi (c) û yê (چ) bi (ç) nişan kirin.” (37).

Wek diyar e, ew ne feydeke mezin û ne jî kotekiyekê tê da dibine jî bo ku bi awayê alfabe ya latini van her du tipan deyne. Loma jî, ew li gor destûra xwe ya yekem diçe û her wek di alfabe ya Tirkî da tîpên nişankirin, tipên “c” û “ç” dixê nav alfabe ya xwe.

Bi vi awayî, me dit ka Mir Celadet bi çî awayî bist û sê dengdarên alfabe ya xwe li hev anîne. Tipên dengdar di alfabe ya Hawarê da li gor vê pergala hatine birêzkirin:

-, b, c, ç, d, -, -, f, g, h, -, -, j, k, l, m, n, -, p, q, r, s, ş, t, -, -, v, w, x, y, z. (23 dengdar)

Îca divê em bête ser dengdêrên Alfabe ya Hawarê. Li gor Mir Celadet, dengdêrên “a” û “o” “...di zmanê me de jî wek yê zmanên din tîpên bilêv kirinê, lê her gav drêj in û tucar kin nabin.” (38). Dengê “a” ya Kurdi jî ya Tirkî dirêjtir e.

3.7. Pîrsa kumîk û nîqûtê:

Celadet Bedîrxan dengdêrên mayî di warê şiklî da, dike du tof(beş):

Beşê yekê: e, i, u

Beşê dîduyan: ê, î, û.

Ew li ser van du beşan bi vi awayî dinvisine: “e, i, u, - ê, î, û, Niho, me ev şeş herf hene ko di pêşberê hev de, du tofên di şiklî de nîzîngî hev ditînin pê.

Em van çarên jêrên bibin destê xwe û bi wan mijûl bibin: e, i - ê, î

Lê herwekî me berê jî goti bû, di dengayîya kurdî de, dengdêrek carinan kin û carinan drêj nabit, yanî herçî dengdêrên ko kin in drêjên wan nîne û herçî drêj in kinên wan peyda nabin.

Ber vê yekê dengdêra (e) herçend bête drêj kirin tucar nabit (ê) jî ber ko cihderkên wan jî hev cuda ne. Herwekî (i) jî bi drêjxwendinê nabit (î).

Di destê me de tu herfên din ne ma bûn, û gora destûreke me diviya bû em herfên hevduani (hevedudani-CÇ)emel mekin. Ji lewra jî bona nîşan kirina tofa paşîn me ev (^) nîşana ha pejirand û navê wê kir bilindek.

Ev nîşana ha di hin elfabêyên din de jî heye. Lê bi vê ferqa ko di elfabêyên din de dengê dengdêran weke xwe dihê le, cihderkên wan naguherîne, tinê bilind dide xwendin. Di elfabêya me de du karên wê hene: Dengê dengdêran diguhêrîne û bilink (bilind-CÇ) dide xwendin. Lewma dengdêrên bi bilindek hemî jî drêj in û tucar kin nayin xwendin.

Gora destûrên me ên bingehî, ko ji bona çêkirina elfabêya xwe me pêkanî û di pêşîya vê bendê de me da zanîn, diviya bû

ko em bê sebebêke zor ji elfabêya tirkan dûr mekevin.

Li hir e, di herfên (i) û (î) de em ji ya wan dûr ketin.

Tirk (i) ya kin bi (i) ke bê niqte nîşan kirin. Heke me jî welê bikira û (i) ya kin bi (i) ke bê niqte û ya drêj bi (i) ke adetî nîşan bikira çêtir ne dibû ?

No, ji ber ko (i) ke bê niqte di nav herfên (u, n, m) û di peş (pêş-CC)û paşê hin herfan de tevli wan dibe û ji wan derêxistana wê dikeve dişwarîyê. Ji xwe tirk jî piştî çêkirina elfabêya xwe pê hesîyan û ji bona veqetendina (i) ke bêniqte ji herfên jorîn - ko ketiye rex an nava wan - ser herfa ko berî (i) yê dihat îşaretêkê berdidan.

Bê şik e ko me nikari bû em bikevin nerastiyeke welê ko ji aliyê daniyê xwe ve hati bû nîşan kirin.

Jû pêve, herwekî heta niho xuya bû, ji lewre ko dengayiyên van du zmanan cihê ne, isûlê dengdêrên kurdî bivê nevê ji isûlê tirkan dûr ketiye.” (39).

Ji bo dengên “e” û “u”, ewi tipên alfabeya latini girtine alfabeya xwe. Ji xwe Tirkan ji ev tipên ha girtibûn nav alfabeya xwe, - lê di navbera dengên tipa “u” ya latini û ya Tirkî da hîn ferq hene. Bî vi awayî, neqandina van her du tipan, li gora hemû destûrên wi ne.

Heta vîr, em gav bî gav bî dû Celadet Bedîrxan ketin û me ji nêz va lê nihêrt ka ewi di çêkirina alfabeya xwe de çi mantîq bî kar aniye. Ew destûr û prensibên ku ew li ser meşiyaye, bî rasti jî, yê emeli û zanisti ne. Ji bili van her du dengdêrên kurdî “î”(i) û “î”(î), ewi gelek caran, jî bo feydên piçûk xwe jî fedakirina destûrên bîngehin dûr kirîye. Wek me berê dit, heta ku ew mecbûr nemaye, an kotekiyek gelek mezin derneketiye pêşberî wi, an jî feydeke gelek berbiçav bî dest neketiye, ewi xwe jî destûrên xwe dûr nekirîye. Me ev yek, di nîmûnên “v” û “w”, “c” û “ç” û di yê “k” û “q” da ditin.

Nexwe, ew çı sedem bûn kur Mir Celadet mecbûr kırım, bı koteki pê dan qebûl kırım û feydên berbiçav jı bo alfabe ya wi deranın pêşberı wi, ku wi rabû destûrên xwe da aliki û jı bo du dengdêrên Kurdi tipên “ı” û “î” girtın nav alfaba xwe ? Ew bı xwe lı vê yekê baş hışyar e, û bı vi awayı ewi xwestiye xwe jı hin dijwariyan dûr bıke.

Wek tete zanin, dı sala 1928 an da dı derbekê da M. Kemal alfabe ya erebi da aliki û jı dêlva wê va, ya latini ani. Xelkê Tirk, bı kêmasi şeş sed sal alfabe ya erebi dı mekteban da, dı kitêb û çapemeniyên din da, dı nivisandına dı navbera darûdezhêhên idara Dewleta Osmani da bı kar anibûn. Jı nişkava guhertına alfabe yê, gelş, tevlihevi û sergêjayiyên gelek mezın bı xwe ra anin. Loma jı, pişti vê guherandmê, demekê dı rojnamên Tirk an da du alfabe, - ya latini û ya erebi-, bı hev ra hatin bikaranin. Em jı Mir Celadet hin dibin ku dı nav wan salên jı alfabe yekê derbasbûna yeka din da, jı bo xwendevanên Tirk hin dijwari derketine. Jı ber ku, “(i) ke bê niqte di nav herfên (u, n, m) û di pêş û paşê hin herfan de tevli wan dibe û ji wan derêxistina wê dikeve dişwariyê” û ev yek serê xwendevanê Tirk tevlihev dıkir, Tirk rabûne jı bo veqetandına tipa “ı” jı “n”, “u”, “m”, - çı “ı” dı nav an lı rex wan be-, işaretek danine ser wê herfa ku beri “ı” hatiye.

Gelo ev tevliheviya dı warê şiklê de çı tişt e ?. Gava meriv lı van her çar tipan dinêre, muşterekiya wan ew e, ku tev kê-m-zêde jı xetên serbijêrki pêkhati ne. Heçi tipa “ı” bı xwe ye, ew tenê xeteke rast û ser bı jêr e. Lı vir, em ê tecrubekê bıkın, jı bo ev sergêjayiya wê rojê baştir ron bıbe. Em ê pênc xetên rast û serbijêr lı rex hev binvisin: “uuu”. Gava em niçikên jêrê yên herdû xetên pêşi, piçek bı guloverki bıghinin hev, dê ev şiklê çêbibe: “uu”; em niçikên jorê yên hersê yên paşiyê, disa bı awê berê bıghijinin hev, ev şiklê “uum” çêdibe. Niçikên jorê yên hersê xetên, ku dı nav xetên pêşi û paşiyê da ne, em bıghijinin hev: “uum” çêdibe. Wesa dixûyê, ev nêzıkbûna xetên dı ber hev da, jı bo Tirkên wê demê,

sergêjayi û dijwari deranine. Lê wek em tev ji dızanin, Tırk hêdi qet îşaretên veqetandinê naynin ser hiç herfekê lı pêşiya herfa “ı” yê. Jı hêla dın, heçi Kurd ın, tucar ev tevlihevi jı bo wan çênebûye. Nexwe, ev tevliheviya ku dı wan rojan de, -jı nıvisara Mir Celadet diyar dıbe-, jı bo Tırkan hebûye, ewende tevliheviyek mezın bûye, ku bûye sedemê fedakırına çend bendên destûra danina alfabeya Kurdi. Ango, jı sedemên lı dervayi zımanê Kurdi, destûra jı bo çêkırına alfabeya Kurdi, xwe jı riya xwe ya bı prensib veqetandiye û ketiye ser şıverêyek teng û kort kortki. Jı xwe, çewa lı jor me da zanin, ev sedemê biyani iro lı meydanê nemaye û xwediyên vê sergêjayiyê bı xwe ji, evi tışti jı bir kırine û tu gotûbêjek lı ser nakın.

Institut kurde de Paris

4. DÎTINÊN LI DIJ RAKIRINA KUMIK Û NIQUTÊ

4.1. Nîmûne: Dîtînên REŞO ZILAN

Yek ji wan aligirên ku bi dijwari li dij rakirina niqut û kumikê dertê, Reşo Zilan e, ku ewi bi niviski çend caran dîtînên xwe diyar kirine. Ewi cara pêşi, bi mînasebeta destpêkirina weşana “Berbang”ê, di hejmara 1 ê ya vê kovarê da, bi awaki fireh dîtînên xwe li ser vê pîrsê diyarkir (40). Sedemê vê gotûbêjê ew bû ku, di Berbangê da ev her du dengên Kurdi bi du curan dîhatin nivisandin: Pîraniya Kurdên ku piştî 1980 i hatibûn Ewrûpayê, her weki ku ewan berê li welêt ji nivisibûn, di nivisarên xwe da niqut û kumêka li ser van her du tipan bi kar nedianin. Ango ewan ev her du deng bi tipên “i” û “î” nişan didan. Kesên ku ji mêj va li Ewrûpayê bûn ji, eyî deng ji dêlva van tipan, bi tipên “i” û “î” didan xuyakirin. Her çiqas Kurdên Suriyê ji wek beşên diduyan dîvîsandin ji, bi hêsani meriv karê bêje ev pîrsa hanê, pîrseke di navbera du tradîsyonên (adetên) ku di warê mekan da ji hev dûr mabûn da, xwe dida der.

R. Zilan di nivisara xwe da, nivisandina van herdu dengên bi tipên “i” û “î”, wek “*pêngaveke zîyandar*” didit û digot “*..nabe ku kovareke Kurdî li gor daxwaza dilê xwe û zanyarîya zimên dîr, rabe û rûnê û bibizive. Heke welê nebe dê di zimanê Kurdî de birînên mezin vebin. Dê hîm û bîngêhên zimanê Kurdî yê nivîsandin û xwendinê bîn birîndar kirin.*” Ewi nivisandina bi vi awayî, wek bêberpîrsiyari didit û digot “*Berpirsiyariya vê kir û kirdarê jî*

pir giran e. Hiç mafê me jî tune, ku em bingehên zimanê xwe aloz bikin”. “..Divê ji bir neçe, ku mafê hiç kesekî tune, ku bi zimanê Kurdî ve bilîze. Berê pêşveçûna vî zimanê, çi yê nivîsandin û xwendinê û çi jî yê axaftinê, bi alikî bervajî de yan jî bi alikî tijî bi asteng de bide.”

R. Zilan lî dij wan kesên ku bê kumîk û bê nîqut dîvîsandin, rexnên xwe yên tûj û giran didomand û dîgot “Divê Kurdên Tirkîyê di warê nivîsandinê de, serê xwe bi hiç û pûçî ji alfabeke nû û ji awakî nû î nivîsandina zimanê Kurdî re neêşînin. Li tiştine nû negerîn, tiştine nû ji ber xwe bi dernexin û çenekin. Ziman ne mijûlî û ne jî ‘hobî’ ye.”

Gava R. Zilan bî van gotinên xwe, gelek nivîskarên Kurd sûcdar dîke, divê ew xwediyê ditin û delilên gelek qewim be. An ne, wê ev gotinên wi, jî gotinên hîssî û bî hêrshatigotin pêva neyên tu maneyê. Xwediyê van iddiayên lî jorê, R. Zilan, gelo çima lî dij modifiyekirîna du tipên alfabea Hewarê ewende bî şîd dertê ? Emê lî vîr berê yek bî yek raman, ditin û iddiayên R. Zilan bî rêz bîkî û paşê jî lî ser ditin û iddiayên wi, lî gor zanebûna xwe tiştina bêjin.

Lî gor R. Zilan:

a- Hawarê jî bo nivîsandina Kurdi bingehêk daniye. “Ev hinde deh sal in, ku Kurdî li ser wê bingehê tete nivîsandin.”. “..çawan ku alfabe û awayê nivîsandina HAWAR-ê ji zimanê Kurdî re, herweki ku lî perçên din yên Kurdistanê û li hemû zanîngeh û unîversitên ku lê pişka Kurdnasiye hene, bûye bingeh, her wisan divê ew ji Kurdên Tirkîyê re jî bibe bingeha nivîsandinê.”

b- “..di şûna -î-ya Kurdî de -i-ya Tirkî û di şûna -i-ya Kurdî de -i-ya Tirkî nivîsandin pir şaş e. Ji ber ku hem -î- û hem -i-ya Kurdî ne wek -i- û -i-ya Tirkî ne. Ji aliyê fonetîkî de ferqeke pir mezin di navbera wan de hene.”. “... heke hin dengên zimanê kurdî bi yên zimanên Tirkî ve bèn guhartin û bi tipên Tirkî ve bèn nivîsandin, bingehên fonetîkî yên zimanê Kurdî

tên birîndar kirin.”.

“Heçî -i-ya Tirkî ye, li gor ya Kurdî kurt e. Ji lew re Tirk, heta bi îro jî, gelek peyvên Iranî (Farisî, Kurdî û hwd.) û erebî, yên di zimanê Tirkî de cih girtine û herweha di zimanê Osmanî de jî dihatin bi kar anîn, bi tîpa -î- ve dinivîsîn.” R. Zilan jî bo vê dituna xwe, ji ferhengê Osmanî-Tirkî çil gotinan bi rêz dîke. Wek nimûne, em ê çende jî wan li vir binivîsin: “Alîf”, “asîl”, “cebîn”, “mîsak”, “lîme” ... û hwd.

Ji bo vê dituna xwe qayimtir bîke, ew nimûnan jî navdêrên neberbiçav û rengdêrên ku jî “zimanên Iranî û Erebî” ketine Tirkî jî dide pêş. Ew dibê, ev navdêr û rengdêr di zimanê Tirkî da “...bi paşpirtika (paşdani) -î- ve tên nivîsandin”. Jî bo vê yekê jî, “Germî”, “heykelteraşî” û “hurî” jî di nav da, ew heşt nimûnan dide.

c- Jî bo ber bi yekbûna zimanê Kurdî da gavên berbiçav bêne avêtinê, divê em guh bîdî yekitiya zimanê xwendin û nivîsandinê. R. Zilan vê dituna xwe bi van gotinan didomine: “Ji lew re, heke hin bawer bin ku, ji Kurdên Tirkîyê re holê hêsantir e (Mebest li vir rakirina nîqut û kumîkê ye-CÇ), bi a me, şaş in. Heye ku dûr nabînin. Bi hînbûna bi tenê du tîpan ve ziman zor nabe... Li milekî din jî, gava zaravayê Kurmancîya jêrîn (sorani) bi tîpên latînî dinivîsin, alfabeya HAWAR-ê bi kar tînin”.

Ji xwe R. Zilan, dituna modifiyekirina du tîpên Hawarê, jî ber ku jî bo Kurdên Kurdistanê Bakur xwendin û nivîsandina Kurdî (Kurmanci) hêsantir dîke, ditinek ne zanîti dibîne. Loma jî ew weha dinivîsîne: “Heke dabaşa me bes li ser ‘ji Kurdên Tirkîyê re hêsantirbûn’ be, wê çaxê divê Kurdên Tirkîyê bi temamî li gor awa û destûra nivîsandina zimanê Tirkî binivîsin (!?). Çawan be, zimanê Tirkî dizanin, awa û destûra nivîsandina zimanê Tirkî jî dinasin û pê dinivîsinin jî (!?)...”

...Em ê li alîkî yekbûna zimanê Kurdî bixwazin û jî bo vê armancê jî têbikoşin, lê li alîkî din jî em ê bêjin: ‘Ji Kurdên

Tirkîyê re çer, ji Kurdên din re jî wer' !.” “*Heke Kurdên Tirkîyê dev ji ya xwe bernedin, dê bibin sebebên sergêjiyên mezin û têkçûna ziman û bêjeya Kurdî*”

ç- “*Heçî -i-ya Kurdî ye, wek pir Kurdîzanan jî gotine, du cûre ne. Yek ji wan pir kurt e. Wek di peyva -tişit-de. Yek ji wan jî ne hinde kurt e. Wek di peyva --tivr- de*” (Ne diyar e gelo ev yek,- ku ne rast e -, jî ali R. Zilan va bî çî awayî wek îspat û delîla mayîna nîqata li ser tîpa “i” yê tê pêşkêş kirin !)

d- Ne li ser vê pîrsê (1-i), lê di warên din da, “*..zimanê Kurdî ..., tîjî pîrs û pîrsgirêkên dijwar e. Pîrs û pîrsgirêkên welê kûr û aloz, ku ji taqeta yek yan jî çend zimanzanan derbûna wan, bê guman e. Heye ku ji wan re çaredîtîn ne karê îroyîm be. Teqez, bi tenê akademîya Kurdî dikare ji wan re çare bibîne...*” (R. Zilan di vê nivîsara xwe da venake ka ev pîrs û pîrsgirêk çine. Lê belê vê ditîna wî, di gotûbêjên li ser modîfîyekîrîna nîqat û kumîkê da, jî ali hîn kesan va, yê ku bî vê pîrsê hîsiyane, lê ne xwedî însiyatîfîn, gelek caran tê dubare kirin)

Çend sal piştî vê nivîsara wî ya ku me qal kir, li ser pîrsa ku di zimanê Kurdî da gelo çima kumîk tê bîkarîninê, R. Zilan evê bersivê dîde: “*Di zimanê kurdî de qanûnên taybetî hene. Bîngeha alfaba kurdî bi kumîk hatiye danîn; lê dema M. Kemal alfaba Tirkî guhart, Celadet Bedirxan jî di alfaba xwe de hinek guhertin çêkir û alfaba xwe nêzî ya tirkî kir. Lê dengdêr cûda man ‘i’ ya kurdî dirêj û ya tirkî kurt e...*” (41)

e- Di van salên dawî da, jî bo qayimkîrîna ditîn û îddiyên xwe, R. Zilan tîştîne nû jî dibêje. Li gor wî: “*..dengdara ‘I-i’-ya zimanê kurdî û ‘I-i’-ya zimanê tirkî ne mîna hev kurt in... Li ser ‘i’-ya hûrdek, jî bilî zimanê tirkî, di hemû zimanan de xalek heye. Heçî li ser ‘I’-ya girdek e, zimanê tirkî jî têde, di hîç zimanekî de xal li ser tune ye. Gelo biraderên Tirk çima grafema ‘i’-ya hûrdek ji ya xelqê cihêtir nîgar kirine, bê îzah e. Heke em Kurd bidin ser rîya Tirkan û grafema tirkî ya ‘i’-yê*

weha bi awayekî awarte nîgar bikin, aya em ê vê kir û kirdeya xwe çawan îzah bikin. Heya niha bi tenê 'îzahêk' hatiye kirin. Ew jî qaşo 'hêsantir'e. Na, ne rast e. Ne hêsantir e. Hema ji nivîsandina bi daktîlo bigre ! Ji bo ku em bi daktîloyeke bi alfabekeke latîni, lê ne ya tirkî, binivîsin, divê em ewçend xalên li ser 'î'-yên ku di nivîsarê de derbas dibin, yek bi yek jê bibin. Ma ev e rehetnivîsîna kurdî, hêsan û gengaztir kirina nivîsîna kurdî ?" (42)

ê- Sedemên van tevliheviyan, ji salên 60 i tèn. Ew dibê: "Alfabeke kurdî ya latîni, li Kurdistana bakur, bi awayekî destpêkî, di salên 60-î de dest pê kir bi riya hin kovar û rojnameyên Kurdan kete kar.

.....

Di van weşanên han de hin tîpên ku Mîr Celadet danîbûn, hatibûn guhartin. Di kovar û rojnameyan de, tîpa 'I-i' ya kurdî bûbû mîna tîpa 'I-i' ya tirkî û tîpa 'I-i' ya kurdî jî carna bûbû mîna 'I-i' ya tirkî. Hindek caran hin tîpên din yê kurdî jî dihatin guhartin. Wek: 'Ê-ê' dibû 'ê', 'X-x' dibû 'ğ', 'Û-û' dibû 'ü', 'K-k' dibû 'Kh-kh' û hwd. Di gel vê çendê, rêzêkirina alfabetîk ya tîpan, ango rêz û dora tîpan ya di alfabeke de jî gelekî dihatin guhartin. Wisan xuya bû, ku kesên bi kurdî dinivîsandin û li ser zimanê kurdî kar dikirin, alfabeke ku Mîr Celadet danîbû, yan nedîtibûn û yan jî wan ew hiç hesab dikirin. Bi vî awayî, bi zanîn yan jî bê zanîn, tovê wêrankarî, aloz û tevlihevkirina alfabeke kurdî dihatê reşandin..." (43)

f- R. Zilan di vê nivîsara xwe ya nû da, hinek tiştên din ji li ditîna xwe ya ku di benda (b)-yê da hati behskirinê zêde dike. Piştî ku ew cardin dide diyarkirin ku " 'î'-ya kurdî" ji " 'î'-ya tirkî" dirêjtir e, ew nivîsara xwe bi vî awayî didomine: "Ew nîşana kumikê ya ku hatiye ser vê grafemê (tîpê-ÇÇ), ango bilindek -nîşana sirkumfleksê-, dide xuya kirin ku divê ew dengdar bête dirêj kirin. Hinek zimanên din, ji bo dirêjkirina dengdarên dirêj yê zimanê xwe, rêyine din dane ber xwe. Wan ya bi riya cotnekirina tîpên bêdeng yê bi dû re tèn, yan

bi riya bikaranîna du grafeman, yan jî bi riya çend nîşanên bi hev re ev pîrsgirêk çareser kirine. Heçî Mîr Celadet e, ew xwe 'ji awayê nîşankirina çend dangan bi herfekê an dengekî bi çend herfan' yan jî bikaranîna çend nîşanên bi hev re dide alî,... Ji lewre ew vê nîşana bilindekê çêtir dibîne û diêxe ser hersê dengdarên me yên dirêj...

Ji xwe di zimanê kurdî de sê dengdar hene, ku ew jî dengdarên 'ê', 'î' û 'û'-yê ne, dirêj in. Eger em vê nîşana girîng ji ser yekê ji wan rakin, gelo maneya li ser yên din hiştinê çi ye ?”

Me li jor, heta ku ji dest hat, bî serûber ditîn û iddiayên R. Zilan bî rêz kîrin. Li ser van ditîn û rexneyên R. Zilan, hê di wan salan da, hîn ditinên hêja û di ci da hatin weşandin (44). Bî a min ev ditîn û ramanên R. Zilan gelek girîng in. Girîngiya wan ne ji ber ku ew rastiye diyar dikin û zanisti ne, lê ji ber ku, wek ditinên pîsporeki li ser zimanê Kurdî, li ser gelek kes û rêxistinanan tesireke kûr kirine û ew xîstine nav bêdengi û bêbîzaviyê. Wek nîmûne, gava bî insiyatîva Enstitûya Kurdî ya Parisê di bîhara 1983 an da zîmanzanên kurmançixêv, tevi pîrsine dîn pîrsa alfabeya Kurdî ji şewîrin, li ser pîrsa nîqut û kumîkê ji ditinên xwe bî riya kovara Hêviyê dan der. Di navbera wan ditîn û ditinên R. Zilan da, ferqên ber biçav tunebûn. Ev ditîn di “Hêvi”yê da bî vi awayî tîn rêzkirinê:

“ LI SER ‘î’ Û ‘î’, ‘î’ Û ‘î’

Di salên 1960an de li Tirkîyê hin kitêb û kovar di dewsa i ya Hawarê de, 1 ya tirkî û di şûna î de ji i bikar anîn. Di destpêkê de ev ji ber sedemên teknîkî bû (di çapxanên tirk de peydakirina î dijwar bû); paşê di hin hawîran de bû adet.

Ev yek ji me re xelet dixuye.

- Di dema ku Kurdên Sovyetî jî berebere alfabeya Hawarê bikar tînin, hin tîpên vê alfabê guherandin dibe sedemê

perçebûneke nû di nav Kurdan de. Di van rojên tunehiya otoriteke merkezî de berpirsiyariya xwenda û ronakbirên kurd mezin e. Divê ku em tiştên bi zor, cefa û zehmet avakirî, heta ji me tê, têkûztir bikin, lê xweyi derkevin, pêş ve bibin.

- Di warê zanistî de jî ev ne rast e. Tîpa ı tenê di tirkî de heye û dengekî taybetî dide. Ev deng ji dengê i ya kurdî cihê ye; i ya kurdî wek ya ingilîzî (di this is de) ye. Gava ku wê wekî ı ya tirkî binivîsin ew him jî bo Kurdên Tirkîyê û him jî ji bo kesên din ên ku bi tirkî dizanin û dixwazin hînî kurdî bin dikare bibe sedemê tevliheviyê.

i ya kurdî wekî ee ya ingilîzî dengekî dirêj e.

- Di alî pratîk de, li Tirkîyê bikaranîna ı hêsatir e, ji ber ku ev tîp di alfabeya tirkî de heye. Lêbelê li welatên din, xasme li Awrûpa, makînên ku tê de tîpa ı hene bi destxistin gelek dijwar e. Herwekî îro piraniya mezin a kitêbên kurdî li dervayî Tirkîyê çap dibin, di alî pratîk de bikaranîna i û î yên Hawarê ji ya ı û i çêtir e.

Em ji hemû welatîyên xwe hêvî dikin ku di vî warî de berpirsiyariya xwe ji bîr me kin, cih nedin peydabûna dijwarî û tevlihevîyan.” (45)

Îca divê em yek-bi-yek li ser van ditin û iddiayên li jor bisekinin, wan bîdîn ber pivanên zanyariyê, bîdîn ber tarixê alfabe ya Kurdi ya latini û ya nivîskiya bi vê alfabe.

4.1.1. Hawarê ji bo çi bingehêk daniye ?

Heçî ditina ku Hawarê ji bo nivîsandina Kurdi bingehêk daniye, ditinek rast e, lê divê bê zelalkirin ji kujan zaravayê Kurdi ra ev bingeh hatiye danin. Herçiqas di danina alfabe ya Kurdi da hewldanek heye ku ew li ser dengên hersê zaravayên Kurdi bête avakirî, lê belê Hawarê ji bo Kurdiya bi zaravê

Kurmanci bingehêk daniye, ne ku ji bo hemû zımanê Kurdi. Herwiha ev bingeh ne tenê dı warê alfabeya latini da, her wisa dı warên hatina ba hev û lihevdukırına dengın, avakırına kitan, bêjeyan, dı hevokan da rêz û dora bêjeyan, tewandin û guhertinên dı bêje û endamên rêzımana Kurdi ... û hwd da ji, hatiye danin. Lewra diyar nine, ku mebesta R. Zilan, ji bingeha ku Hewarê daniye tenê alfabeya Kurdi ya latini ye, an ji hemû qayde û awayên ku Hawarê dı warên fonetik, morfoloji û sentaks de anine ye. Lê gava ew dibê *“Ev hinde deh sal in, ku Kurdî li ser wê bingehê tête nivisandin”*, dixuyê ku ew bingehê tenê bı alfabeya latini ya Kurdi nagre, lê awayên bêje û rastnıvisinê ji dıde ber çavan. Ew dibê ku alfabe û awayê nivisandına Hawarê ne tenê *“li perçên din yên Kurdistanê”*, lê her weha *“li hemû zanıngêh û unıversıtên ku lê pişka Kurdnasiyê hene ”* buye bingeh. Ji ber vê yekê ji divê *“ew ji Kurdên Tirkîyê re jî bibe bingeh”*.

Ev ditın, ji ber gelek sedeman ne rast in. Ez ê xwe bispêrim sebra xwendevan û van sedemên ku ditın û iddiayên R. Zilan pûç dıkın, bı hın agahiyên dirêj bın ji, li jêr deynım.

Wek tê zanin, piştı Mir Celadet Bedırxan çû rehmêtê, yên ku ji ekola Hawarê bı xwe bûn ji, dı hınek waran da, bı awayek dın nivisine. Dı navbera nivisandinên wan û yên Hawarê de, dı warê rastnıvisandinê de ferq hene. Wek nımûne, li ser pırsa gelo nivisandına daçeka neyiniyê, divê bı *“lêkera laperamendî”* va bê nivisandin an ji divê cihê bê nivisandinê, dı navbera Mir Kamuran Bedırxan, Osman Sebri û Hawarê de ditınên cihê hene. Dı Hawarê da, Mir Celadet carna ev daçek bı lêkerê va û carna ji cihê nivisiye. Osman Sebri û Nûredin Zaza daçeka neyiniyê her bı lêkerê va nivisine. Û Mir Kamuran, wek imla zımanê fransızı, ev daçek her cihê nivisandiye (46).

Osman Sebri dı sala 1954 an da alfabeyeke latini, ku bı sıh û pınc tipan e, ji bo zımanê Kurdi çêdıke. Dı vê alfabeyê da, ji bılı alfabeya Mir Celadet ya bı sıh û yek tipan, tipên “L” û

“R” yê n qelew, û “h” (ya dı navê Hesên) û “x” (ya dı gotına “axa” da) ji hene. Disa Osman Sebri, dı sala 1982 an da bı navê “ *Elifbêya Tikûz*”, alfabeyek nû nivisi û lı Swêd da çapkırın. Ev alfabe ji sıh û heft tipan pêk tê û bı vi awayi ye:

a, b, c, ç, `ç, d, e, ê, f, g, h, `h, i, î, j, k, `k, l, m, n, o, p, `p, q, r, s, ş, t, `t, u, û, v, w, x, `x, y, z. (47)

Em werın ser ditına, ku lı hemû perçên Kurdıstanê alfabe û awayê nivisandına Hawarê ji bo zımanê Kurdi bûye bingeh. Xweziya ev ditın rast bûya. Lê mıxabın ne rast e. Lı Kurdistana Başûr û Rojhılat çı Kurdên kurmanciaxêv û çı ji yê n soraniaxêv, alfabeya Kurdi ya ku ji modifiyekırına alfabeya Erebi hatiye lı darxıstine, bı kar tinın.

Kurdên Êrivanê ji, ku bı kurmanci dixıvın, bı guhertınên lı ser alfabeya Rûsi ya kırili, ji xwe ra alfabeyek pêk anine. Çewa alfabeya latini ya Kurdi ji xwe ra ya latini nımûne gırtıbe, wısa ji ya erebi û ya kırili ji, dı warê tipan anına kêleka hev da, dı rêz û dora tipên dı alfabeyê da, alfabeyên Erebi û Rûsan ji xwe ra nımûne gırtıne. Bı hêsani merıv dıkare bêje ku, dı warê rêza tipan da û dı warê nivisandınê da ferqên gelek mezin dı navbera van alfabeyan da hene. Wek nımûne dı alfabeya latini da tipa “z” dı dawıya alfabeyê da tê, lê dı ya kırili da dıbe ya nehan, dı ya erebi da dıbe ya yazdehan. Hınık tipên alfabeya erebi bı heva nayên nivisandınê, hınık dı destpêkê da bı şıkleki, dı nivê bêjeyê da bı şıkleki dın û dı dawıyê da bı şıkleki ji yê n dın cıhê, têne nivisandınê. Her çende zıman yek zıman be, ango zımanê Kurdi be ji, ku em “*Alfabeya Êzıdıya*” ji lê zêde bıkın, ku hınek Kurdên Êzıdı hê ji vê alfabeya kevnare bi kar tinın, mıxabın iro Kurd çar alfabeyên ku dı warê adet, dırok û nivisandınê da ji hev cıhê ne, bı kar tinın.

Vêca ka ev bingehiya ku R. Zilan ji bo Kurdên hemû Kurdıstanê tine lı kuderê ma. Heke mebesta R. Zilan ji vê bingehê, tenê ew nivisandınên bı alfabeya latini bı n, disa ji ev

ditin ne rast e. Wek tê zanin, ronekbir û zımanzanê ji Kurdistanê Başûr Tewfiq Wehbi ji, demekê dıxwest ku, alfabekekê latini ji bo zımanê Kurdi pêk bîne. Beriya derketina Hawarê, li Şamê Mir Celadet Bedirxan û Tewfiq Wehbi hevdu dibinin û dıxwazın alfabekekê xwe bıkın yek. Lê sed heyf, beriya ev xebat here seri, Tewfiq Wehbi vedıgere İraqê û ev karê piroz û hêja, nivcû dimine û ev keysa tarixi ya ji bo damezrandina yek cure alfabe, ji dest dıçe (48). Tewfik Wehbi xebatên xwe yê li ser alfabekekê latini ji bo zımanê Kurdi domand û di sala 1941 ê da, di kovara Gelawêjê da, alfabekekê xwe ya latini car bi car weşand. Di warê ortografiyê da, ev alfabe dışibe alfabekekê zımanê İngilizi û zêde muşterekiya vê alfabekekê bi ya Mir Celadet Bedirxan ra tune. Karbidestên dewleta İraqê, pêra pêra hın tedbir girtın, ji bo ku ev alfabekekê latini di nav Kurdan da zêde belav nebe (49).

4.1.2. Alfabekekê Kurdi ya bi tipên Erebi:

Gava diyar bû ku şert û mercên çêkirina alfabekekê latini li Kurdistanê Başûr dijwar e, rewşenbirên Kurd zêde xwe bi vi kari mijûl nekırın û hewl dan ji bo ku, alfabekekê erebi li gor zımanê Kurdi biguhêrin û alfabekekê li gor zımanê xwe pêk binin. Xebatên di vi wari da, hê di salên 1920 i da li dar ketibûn. Xasme ji kovara "*Zari Kurmanci*", ku di nav salên 1926-1932 da li Rewandîzê derdiket, di tekûzkırina alfabekekê Kurdi ya erebi da, dewreke mezın leyist.

Wezareta Zanyari ya İraqê rê da ku di mektebên destpêkê yê li Kurdistanê da, xwendina bi Kurdi dest pê bike û ji bo vê yekê ji, Tewfiq Wehbi di sala 1933 an da alfabekekê Kurdi bi tipên erebi li hev ani. Lê belê kesên paşverû, rê li ber belavbûn û bikaranina vê alfabekekê girtın, bi sebebê ku, qaşo ev alfabe, bi hın niçik û dûvikan, alfabekekê Erebi ya ku ji bo zımanê Quranê hatiye bikaranin, xera dıke û loma ji ev kırın, kırineke dûrketina ji riya din e. Ji sala 1950 û bi şûn va, ev alfabekekê Tewfiq Wehbi bere bere hatiye bikaranin û hın kêmasiyên di

vê alfabeyê da ji, ji ali Elaeddin Secadi va hatine sererastkirin. Dî vê alfabeyê da, ji bo dengê “ı”-ya Kurdi, Tewfiq Wehbi (س) yeke erebi ya bê niqut datine (Kirdin-کردن) û ji vi dengê Kurdi ra “*bızroke*” dibêje. Ji ber ku ev tipa ji bo dengê “ı” ya Kurdi dî alfabe ya Erebi ya adeti da tune bû, hê dî destpêkê da nehat bikaranin û iro tu kes vê tipa Tewfiq Wehbi bî kar nayne. Ew kovar û rojnameyên ku dî dema Komara Kurdistanê da (Mehabad) derketine, tev li gor alfabe ya Erebi ya Kurdên Kurdistanê Başûr hatine nivîsin.

Dî salên 1950 yan da, li Kurdistanê Rojhelat, Ayetullah Merdûxi Kurdistanî alfabe ya erebi-farîsi, ku ji sîh û şeş tipan pêk dihat, ji bo zîmanê Kurdi pêk ani. Ev alfabe li tu deran nehatiye bikaranin. Dî salên 1970 yan da “*Kori Zanyari Kurd*” ji, dî alfabe ya Kurdi ya bî tipên erebi da hîn guhertin çêkirin. Pîraniya pêşniyarê “*Kori Zanyari Kurd*” yê li ser alfabe ya Kurdi, dî jiyanê da zêde rûmet neditin û loma ji nehatin bikaranin (50).

4.1.3. Alfabe ya Kurdi-latîni li Kurdistanê Başûr:

Herçend Kurdên başûr alfabe ya erebi-farîsi guhertine û hîn nişan dane ser hîn tipan, an ji hîn tip lê zêde kirine, di sa ji alfabe ya erebi-farîsi nikaribûye bersiva dengên zîmanê Kurdi bide. Loma ji xebatên ji bo alfabe ya latîni piştî xebatên Tewfiq Wehbi û piştî salên 1940 an ji, her dom kirine. Yek ji wan zîmanzanan ku dî vi wari da gelek hewl daye û hê ji dixebite, Cemal Nebez e. Ew dî wê baweriyê da ye ku, bî alfabe ya Kurdi ya latîni wê zîmanekî edebî yê muşterek dî nav hemû perçên Kurdistanê da çêbibe. Herwesa li gor ditina wi, ne qabil e ku bî milyonan Kurdên Kurdistanê Bakur ji nû va alfabe ya erebi-farîsi hîn bibin. Ew dibê, ji ber van sedeman, di vî Kurdistanê başûr û yê rojhelat ji, alfabe ya latîni bî kar binin. Cemal Nebez vê nêrina xwe bî hîn tecrubeyên pedagojîkî ji qayim dike. Ewî bî salan ji bo Kurdên hemû perçên Kurdistanê, mamostetîya zîmanê Kurdi kirîye. Ew

dîbê, fêrbûna nîvisandîna zîmanê Kurdi bî alfabe ya latini, jî bo Kurdên Kurdîstana Bakur (“Tirkîyê”), dî demeke gelek kurt da pêk tê. Herwesa jî bo Kurdên başûr û rojhelat jî, fêrbûna nîvisandîna bî vê alfabe yê zêde wext nagire (lî dor du sê hefteyan). Lê belê, herçend ew bî alfabe ya erebi jî zanîbîn, jî bo karîbîn bî vê alfabe yê zîmanê Kurdi bî nîvisîn, bî kêmasî dîvê ew şêş meh bîn perwerdekîrîn. Kurdên ku xwendî û nîvisandîna wan tunî (yên jî her çar aliyên Kurdîstanê), dî nav şêş heta deh hefteyan da, hîni alfabe ya Kurdi ya latini dîbîn. Lê belê ev yek bî alfabe ya erebi, jî salekê zêdetîr dîkîşîne û pîştî salekê jî, ew dî xwendî û nîvisandîna da zehmetîyan dîkîşîn. Lî gor Cemal Nebez ku vêga lî Universita Berlinê profesorê zîmanê Kurdi ye, alfabe ya Hawarê lî gor dengên zaravayê Kurmancî hatiye danîn û kêma zêde bersîva vî zaravayê Kurdi dîde. Lê belê hîni dengên ku dî Kurmancîya jêrê (sorani) da hene, bî vê alfabe yê nehatîne nîşankîrîn. Wek nîmûne, ew dîbê ku, “r” û “l” ya qelew, dengên “π” û “ü” ku, dî hîni devokên zaravayê sorani da hene, dî vê alfabe yê da nînin.

Gava Cemal Nebez dî salên 1950 yi da lî herêmên Kerkûk û Hewlêrê mamostetî dîke, ew xwendevanên xwe hîni alfabe ya latini dîke. Jî bo vê armancê, dî sala 1957 an da, bî navê “Nûsîni Kurdi be Latîni” ewî pirtûkeke (kîtêbokeke) pîçûk da çapkîrîn û ew belay kîr. Lê belê jî du alîyan va, ew dî bîni êrişan da ma. Hîni musulmanên paşverû, jî vê alfabe ya latini ra dîgotî “alfabe ya ladîni” (alfabe ya bêdîni). Êrişên herî dijwar jî rojname “*Ittihad-ûl Şe‘eb*” (Yekgirtîna Gel) hatî. Ev rojname, organa “*Partiya Komunist ya Iraqê*” bû û tê da, bî navê “*Sewtûl Şe‘ebûl Kûrdî*” (Dengê Gelê Kurd) beşek hebû. Dî vê beşa rojnamê da, sala 1959 an, Partiya komunist bî hêrs û bî gef xwarîne, nîvisarek weşand û îthamên gelek gîran lî Cemal Nebez kîrîn. Ewan dîgot, kesên ku xîzmeta alfabe ya Kurdi ya latini dîkîn, ew lî dijî “*parastîna yekîtiya nîştîmanê Iraqê*” ne.

Pîştî 11 ê Adara 1970 yi, Cemal Nebez lî Kurdîstanê hewlî

dide ku, alfabeya Kurdi ya latini belav bibe û dı mektebên Kurdi da bête fêrkırın. Ew dı wê baweriyê da ye ku, dûr an nêzik dı pêşerojê da, wê hemû zaravayên zımanê Kurdi bi alfabeya latini bêne nıvisandinê. Ew vê yekê, wek tışteki li dervayi irada mırov, wek qanûneke zanistiyê dide pêş.

Cemal Nebez jı bo alfabeya xwe, alfabeya Mir Celadet bingeh digre û dide zanin ku ew jı sala 1956 an û bı vır da lı ser vê alfabeyê dıxwebite û dıxwaze wê baştır û tekûztır bike. Lı gor wi, alfabeya latini ya têkûz, ya jı bo zımanê Kurdi bı vi awayi ye:

a, b, c, ç, d, e, ê, f, g, h, ħ, i, î, j, k, l, ĺ, m, n, o, ö, p, q, r, ř, s, ş, t, u, û, v, w, x, x̄, y, z. (51)

Wek diyar e, ewi pênc tip lı Alfabeya Mir Celadet zêde kırine: tipên “h”, “ı”, “ö”, “ř” û “x̄”.

Dı sala 1974 an da, bı navê “*Ber bı yekbûna zımanê Kurdi va*” Cemal Nebez kitêbek nıvısi. Ewi vê kitêba xwe jı Kurdistanê şand Bexdayê jı bo bête çapkırın. Mıxabın, ev kitêb du sal bı derengi, dı sala 1976 an da, lı Ewrûpayê hat çapkırın. Pıraniya agahdariyên lı ser diroka alfabeyên Kurdi yên erebi û latini lı Kurdistana Başûr, me jı vê kitêbê gırtine. Disa dı vê kitêba xwe da, jı bo sıvıktır û hêsantır kırına alfabeya Kurdi ya latini, ew çend pêşniyariyan tine. Lı gor wi, jı bo vê armancê, heta ku jı dest tê, ew nişanên ku lı ser hın tipên alfabeya Kurdi ya latini hene, divê bêne rakırın. Yek jı pêşniyariyên wi bı vi awayi ye: “*Herweha jı bo ‘bızroke’; jı dêlva (i) va, bı (ı) bınvısın -wek ku Tırk dınvısın-, û lı şûna (î) ji, bı (i) bınvısın. Wê demê, em xwe jı kumıka lı ser (î) nızgar dıkın.*” (52).

Wek jı gotinên Cemal Nebez jı dıxuyê, bı rakırına kumıka lı ser (î) û nıquta lı ser (i) yê, jı bo Kurdên başûr û rojhelat ji, xwendin û nıvisandına Kurdi sıvıktır û hêsantır dıbe.

Herwesa dı destpêka salên 1960 i da, lı Kurdistana Rojhelat,

Seyid Ubeydullah Eyûbiyan û Qadır Fetahê Qazi ji alfabeya latini jî bo zımanê Kurdi bî kar anine. Dî nav çend kîtêbên ku S. U. Eyûbiyan bî tipên latini dane der da, yek jê bî navê “*Xec û Siyamend*” e (53).

Lî Hewlêrê dî sala 1972 an da, Gim Mukriyani alfabeyê latini û bî wêne amade kîr û jî bo ku zımanê Kurdi pê bê nivîsandin, weşand.

Dî cıvina zımanzanên Kurd da, ku dî sala 1983 an da bî insiyatîva Enstituya Kurdi ya Parisê, lî Parisê pêk hat, zımanzanên Rojhîlat û Başûrên Kurdistanê jî dî nav da, hemû beşdarên cıvinê hemfikir bûn ku, “*..alfabeya latînî baştir bersiva hewcedariyên nivîsandina zımanê kurdî dide û divê rojekê Kurdên Iran û Iraqê jî derbasî tipên latînî bin. Lê mixabin, di hoyên (şertên) îroyî de, ev yek hê ne mimkin e. Ji ber ku:*

- *zımanên resmîyên van dewletan alfabeya erebî bikar tînin û Kurdên ku xwendewar in jî bi tipên latînî kêr dîzanin.*

- *guhêrandina alfabê, di dorbenda (çarçewa) van dewletan de, weki daxwaziyê serxwebûn an veqetinxwazî dixuye û dikare Kurdan ji hêzên siyasîyên van her du dewletan dûr bixîne ...”*
(54)

Herwek jî vê neqilkirina lî jor jî dixuyê, divê neyê jîbirkirin ku, heçî pîrsa kijan alfabe baştir e û divê bê bikaranînê, pîrseke siyasî ye. Heye ku zımanzan û pedegog xwedi ditin, gotin û pêşniyariyên zanîstî û maqûl bin. Lê gava em lî dîrokê dînerin nîmûnên ku vê ditînê teyîd dîkin kêr nînin. Yê ku bîrbara guhertina alfabeya krilî girt û xwest lî şûna wê, alfabeya latini bine Lenin bû. Lê paş çend sal bikaranîna alfabeya latini, yê cardin ya kevn, ango alfabeya krilî jî para ani, ne zımanzanên Rûs bûn, lê Stalin bû. Her wesa, yê ku jî nîşkava alfabeya erebî rakir û ya latini ani şûna wê, M. Kemal bû. Heçî Mir Celadet e, em dîzanin ku lî gel welatparêzî û zımanzaniyê, ew her wesa siyaşetvanekî Kurd bû. Ew jî

siyasetê qet dûr nema. Dibe ku, gava ewrên reş û tari bî ser esmanê Kurdistanê va girtin, ewi giraniya xwe dabe hîn warên din, lê dî wan waran da ji, ewi her cehd kiriyê çirûskên agirê welatperweri û şoreşgeriyê dî nav Kurdan da her dade. Jî bo Kurdan xweşbexti ye ku, dî dema tûnebûna otoriteyeke siyasi da, yeki wek Mir Celadet rabûye bî salan xwe bî vê pîrsê êşandiye û jî me ra bîngehek daniye.

4.1.4. Kurdên Sovyeta Kevn û alfabe ya latini:

Heçî Kurdên Sovyeta kevn in, her çiqas giraniya nivisên wan bî alfabe ya krili bin ji, ewan alfabe ya latini ji bî kar anine. Çewa me berê ji qal kir, ewan cara pêşin dî sala 1921 i da û bî dûra ji dî navbera salên 1929 û 1946 an da alfabe yê latini bikar anibûn. Dî van salên dawiyê da, li ser alfabe û rêziman, hîn Kurdên Êrivanê bî alfabe ya latini, hîn berheman weşandine. Ditin û awayê nivisandina alfabe, rêziman û rastnivisina Kurdên Êrivanê, jî bal hînik zîmanzanên Kurd va, wek ekolekê tete hesabandin. Ev ekol, ne wek şaxek ji ekola Hawarê, lê ekolek wek alternatîva Hawarê dixuyê.

Nivîskar û zîmanzanê herî bî nav û deng yê vê ekolê, Prof Qanadê Kurdo ye. Gotin û terminolojiyên zîmanzaniyê yê Mir Celadet û yê Qanadê Kurdo dî warê fonetik, morfoloji û sentaksa zarava Kurmanci da jî hev çihê ne. Jî ber ku em xwe li babeta deng û alfabe ya Kurdi ya latini digrin, em ê tenê nîmûnên derheqê vê pîrsê bîdîn:

I- Li gor Mir Celadet Bedîrxan *"Elfabêya kurdi ji sîh û yek herfan hevedudaniye:"*

a b c ç d e ê f g h i î j k l m n o p q r s ş t u û v w x y z.

Ev tip du texlitin : *"Dengdêr"* û *"dengdar"*. *"Di zîmanê kurdi de heşt dengdêr hene: a e ê i î u o û"*

Lewre ko di danganîya kurdi de dengdêrek geh kin û geh drêj

nabe, dengdêrê kurdi di drêjahîya dengên xwe de sersekîni ne: kin û drêj.

Dengdêrên kin: e...i...u

....

Dengdêrên drêj: a ê î o û ” (55)

II- L1 gor Prof Qanadê Kurdo “L1 zımanê K‘urdi da 38 h‘erf hene....

Alifbayê K‘urdi u navên wan:

A, B, C, Ç, Ç, D, E, Ê, E’, G, G’, H, H’, F, J, I, Î, K, K’,
a, bê, cê, çê, çê, dê, e, ê. e’, gê, g’ê, hê, h’e, fe, je, i, î, kê, k’ê,
Q, L, M, N, O, P, P’, R, R, S-, Ş, T, T’, U, Û, V, W, Y, Z. qê,
lê, mê, nê, o, pê, p’ê, rê, rê, sê, şê, tê, t’ê, u, û, vê, wê, yê, zê.

J1 van h‘erfan h‘eşt h‘erf h‘erfên dangane, ew h‘erf evim: a, e,
ê, u, û, o, i. u h‘erfa 1 kurt nivdengani.

Bist u neh h‘erf ji yên bêbangane.” (56).

L1 ser pîrsa hejmara dengên (fonemên) Kurdi, Qanadê Kurdo hejmarên cihê cihê dide. Carna ew dibê “Sewtên bêbangani di zımanê meda bist u h‘eft hebin.”(57) Ew j1 dêlva gotina dengê da, pîri caran gotina “sewt” ê bi kar tine. L1 gor wi: “Sewtên zımanê K‘urdi p‘are ve dibim (dabeş dibim) ser du k‘om:

a) sewtên dengani, b) sewtên bêdengani.

....Sewtên dengani dirêj u kurt tene gotinê mesele, yên kurt: a, û, e, o, u, y, ê, i, yên dirêj: a, ê, i, o, u, e, ı.” (58)

Hewce nake, em nîmûnan zêde bikin. Eşkere ye ku di navbera van her du zımanzanên Kurd da, l1 ser terminolojiya zıman, l1 ser hejmara dengên zımanê Kurdi û tipên alfabayê, ferqine mezın hene. Meriv baş pê nızane gelo j1 sedemên şaşiyên di çapkirinê da ne, an ji Prof Qanadê Kurdo bi xwe bi wi awayi nivisiye, hınik tevliheviyên gelek berbiçav di fonetik û alfabaya wi da hene. Wek nîmûne, ew bêyi hoy û sedemek nişan bide,

çı dengên ku dı zımanê Kurdi da hene, xwe mecbûr dıbine ku, wan bı tipekê nişan bıke. Gelemşeyek dın ji ev e: ewi tipa “y” yê lı ciki wek dengdêrek kurt nişan daye. Wek tê zanin, dı hınek alfabe yê latinî yê miletên Ewrûpi da, ev tip mıqabilê dengdêrekê ye. Lê dı alfabe ya Hewarê da ev tip, tipeke dengdar e. Sergêjayiyeke dın ji ev e ku, Mir Celadet dıbê dengdêrên zımanê Kurdi ya kın ın yan dirêj ın. Ew nabe ku, hem kın û hem ji dirêj bın. Qanadê Kurdo dıbê dengdêr him kurt û him ji dirêj ın.

Helbet lı vır mebesta mın ne ew e ku, bı hûr û kûri lı ser van her du ditinên cihê rawestım. Jı ber iddiaya R. Zilan ya ku dıbê, alfabe û awayên rastnıvisandına Hawarê jı bo zımanê Kurdi û hemû Kurdistanê bûye bingeh, me ji ev pırs piçek veda.

Lı mıleki dın, ne tenê dı navbera Q. Kurdo û Hawarê de, lê herwesa dı navbera zımanzanên Kurdistanê Başûr û Hawarê de ji, lı ser navlêkirına tipan ferqine hene. Tipên ku Mir Celadet jı wan ra dıbê “*tîpên dengdêr*”, Tewfiq Wehbi dıbê “*piti bızwên*” û Maruf Xeznedar jı dıbê “*piti dengdar*” (59)

Bêşik, çı Prof Qanatê Kurdo be û çı ji Mir Celadet Bedırxan be, her du ji zana bûn û lı ser zımanê Kurdi bı dehan sal xebitine û berhemên gelek hêja lı dû xwe hıştine. Lê wesa dıxuyê ku, dı warê zanıstiyê da, ewan jı xwe ra pıvanên cihê û zımanên cihê nımûne gırtine. Bı ya mın, ku dı rûpelên berê da piçek lı serê hat sekınandın, bingehê ku M. Celadet daniye dı gelek waran da zelaltır e û xasme ji, dı warê pedegojiyê da hındıktır gelemşe û sergêjiyan bı xwe ra tine. Jı ber vê yekê ji, bı alfabe ya Hawarê nıvisandın, jı ya bı ekola Kurdên Sovyeta kevn nıvisandınê tekûztır e.

R. Zilan dıbê “... *hemû zanîngeh û unîversitên ku lê pişka Kurdnasıye hene*” alfabe û awayên nıvisandına Hawarê jı xwe ra wek bingeh qebûl kırine. Hewce nake em dır herın; Prof Qanatê Kurdo bı kêmasi bist salan serokatiya beşê

“Kurdzaniyê ya Enstituya Rojhilatvaniyê ya Leningradê” kır. Me çend ditinên wi yên li ser deng û tipên Kurdi bi alfabeya latini li jor nivisin. Bêguman, heye ku li hinek zaningeh an ji universitan, alfabe û awayê rastnivisandina Hawarê wek bingeh hatibe pejirandin. Lê divê meriv bîpirse, gelo ev dezgehên zanistiyê heta vêga li ser van bingehan çend berhem deranine û ew li ku deran belav kîrine.

Piştî van rastiyên li jor, ditina R. Zilan a bi hinceta gotubêjên li ser kumik û niqûtê, ku ew di benda “a” yê da dide pêş, nabe tu delil û bingeh ji bo parastina kumik û niqûtê.

Divê li vir em bîdîn zanin ku, R. Zilan bi xwe ji, di nivisarên xwe yên van salên dawiyê da, wesa dixuyê ku dev ji hîn iddiayên xwe yên sala 1982 an berdaye. Di sala 1991 da, R. Zilan weha dîvîsine: “Berî her tistî divê bête zanîn, ku ev alfabeya Mir Celadet, bi tenê ji bo nivîsina zaravayê kurmançî ye. Bi vê alfabeyê nivîsîna hemû zaravayên kurdî, eşkere ye, ku ne mumkun e. Ji ber ku herwek di zaravayê kurmançî de heye, di zaravayên din yên kurdî de jî hin fonemên taybetî hene, ku bi vê alfabeyê nivîsîn diwar e.” (60)

Beriya vê nivisara xwe, li ciki din R. Zilan bi vi awayi dîvîsine: “...herçendî tecrubeya nivîsîna kurdî ya bi tipên latînî ne ji nivîsîna bêtir be jî, pirsên ku heta niha derketine pêşîya me, kê-m-zêde, xuya ne. Hinek ji wan pirsan, di wextê de ji aliyê rehmêtî mirên me Celadet û Kamuran beg de, bi awayekî pêvîst nehatine zelal kirin. Yan jî wan ew bi awayekî kê-m, ne rast û ne di cih de existîne nav awa û destûra nivîsîna zimanê me. Ji bilî van sedeman, heye ku wan hîç jî aliyê pedagojîk de bir û hizra hin awa û destûrên ku danîne, nekiribin. Herweha, divê mirov guhertinên siyasî, aborî û civakî yên li perçeyên Kurdistanê qewimîne jî bibîne û tesîr û bandorên wan yên li ser zimanê me bûyî jî hilde ber çavan.” (61).

Herwesa R. Zilan di vê nivisara xwe da li ser hîn babetên ku li ba Mir Celadet û Kamuran Bedirxan ne zelalîn an ji şaşîn,

disekine û gelek pêşniyarên hêja li ser pirsên rêzımani û rastnivisînê tinc.

4.1.5. “î-ya Kurdî” û dirêjîya dengê i yê:

Em werin ser iddia û ditina ku, “î” û “i” yên “kurdî” û “i” û “ı” yên “tirkî” ne wek hev in. R Zilan dibê: *“Ji aliyê fonetîkî de ferqeke pir mezin di navbera wan de hene.”* *“Heke hin dengên zimanê kurdî bi yên zimanên Tirkî ve bîn guhertin û bi tipên Tirkî ve bîn nivisandin, bingehên fonetîkî yên zimanê Kurdî tên birîndar kirin.”*

Beriya ku em li ser van ditinan rawestin û li gor zanebûna xwe, li wan hûr binêrin, divê bête gotin ku dirust nine ku meriv gotinên “î-ya Kûrdî” an jî “i-ya Tirkî” bi kar bine. Ji ber ku, ev tipên ku di her du alfabeyan da tên bikaranînê, ne malê Kurdan û ne jî yên Tirkan in, lê belê yê xelkê Romaya kevnare ne. Gava em û Tirk rabî tipên alfabe yê li hev parve kî, ne tenê em ê li xwediyê rasti yê vê alfabe yê neheqiyê bîkî, lê her wesa jî, em ê bi hev hev in. Lewra bist û çar tipên me û yên Tirkan wek hev in. Gelo tipên “a”, “b”, “ç”, “d”, “p”, “r” yên Kurdan in yan jî yên Tirkan in ?. Nexwe rasti çiyê ?

Rasti ew e ku, di her zımani da deng hene û hejmar û xisûsiyetên van dengan, fonetika wî zımani pêk tînin. Di navbera fonetika zımanan da ferqine hene. Alfabe yên zımanan wek hev bî jî, dengên (fonemên) zımanan di hemû wari da ne wek hev in. Her çiqas di alfabe yên Fransîzî, Îngilîzî, Almanî, Swêdî, Kurdî, Tirkî... û hwd da tipên “a”, “c”, “g”, “h”, “p”, “r”, “s”... û hwd ci dıgırin, lê di navbera wan dengan da ku li van tıpan tên barkirî, her zıman xwedî xisûsiyetên cihê ne. Ango, her çiqas bi aynî tıpa “a”-yê tên nivisandinê jî, dengên Kurdî û Tirkî yên mıqabilê vê tıpê, ne wek hev in. Tıpa “r” di alfabe ya Îngilîzî û ya Fransîzî de gelo eynî dengî dıdın ? Na, du dengên cihê dıdın; yek dengê Îngilîzî û yê dın yê Fransîzî.

Bı kurtebıri, ferqên ku dı navbera zımanan da hene, ne ji ber şıklê tipên alfabeyan, lê ji ber ferqiyên dı navbera dengên zımanan da ne. Heke ferqi ji teşeyên (formên) tipan çêbûbûna, dıviya Kurdên ku bı tipên latini, erebi û krili dınvısinın, ji hev fêhm nekırına, zımanên cıhê bıaxıviyana. Û her wesa, gava mıleteki dev ji alfabeyekê berdıde û dest pê dıke yeka dın bı kar tine, lı gor mantiqê R. Zilan dıvê ew mılet dev ji zımanê xwe berde (!). Bêşik, ev dıtın ne rast e. Lewra gava Mir Celadet Bedırxan, alfabeja erebi terıkand û ji dêlva wê va ya latini ji xwe ra bıngêh gırt û bı kar ani, ewi ne dev ji dengêki Kurdi berda û ne ji dengêki bıyani bı vê alfabejê êxıst nav dengên Kurdi. Ewi ne dı şıklê tipekê da, lê dı şıklên sıh û yek tipan da guhertın çêkır û diyar e ku, tu dengêki Kurdi ji bırandar nekırıye...

Baş e, şaşıya R. Zilan çıye ? Şaşıya wi ew e ku, ew alfabeja mıleteki û denganiya (fonetika) zımanê wi, yek dıbine. Bı gotınêk dın, ew tip û fonemê tevlihev dıke. Ji ber vê yekê ye ew dıbê, gava Kurd dev ji kumikê berdın û bı "ı" bınvısinın û dev ji nıqutê berdın û bı "i" bınvısinın, dê dengên Kurdi xerabıbın û bıbın yên Tırki (!). Dıvê merıv ji R. Zilan bıpırse, gava em bıst û çar tipên xwe wek tipên ku dı alfabeja Tırkan da hene, dınvısinın, gelo em bıst û çar dengên Tırki dıxın nav zımanê kurdi ? Ango lı gor vê mantiqê, şıklê tipan e yê ku dangan tayın dıke. Lê belê wek me lı jor ji nıvısi, em ın yên deng dıdın tipan.

Dı zımanzaniyê da, herçend pırsên alfabejê bı pırsên fonetikê va têne gırêdanê û têkılıyên wan bı hev hebin ji, lê her du ne yek tışt tên hesabandınê. Lı ser rûyê dınê tu zıman tune ku xwedi alfabeyekê be, ku her deng û tip sedı sed mıqabilê hev bıın. Deng gava dıkevın ser kaxez û dıbın tip, hınık xısûsiyetên xwe wenda dıkın. Lı ser vê yekê Mir Celadet weha dıbê: "*Ji xwe di tu zmanî de dengani* (fonetik-ÇÇ) *û nivîsandin* (tipên alfabejê-ÇÇ) *ne lêvên yek in, û nivîsandin nikare bi tevayî li denganiya wî zmanî bê.*" (62).

Jı aliyê dın va, her mîletek lı gor dengên zımanê xwe tipan bı lêv dıke; ne ku tip bı xwe lı her derê yek dengeki nişan dıdın. Heke ku wısa bûya, ango dengê her tipekê lı hemû derên cihanê standard û wek hev bûya, dê dı fêrbûna zımanên biyani da tu zehmetiyên bilêvkırınê tunebûya. Û herwesa, dê tu hewcedariyek jı bo alfabeya fonetiki ji tune bûya. Jı xwe diyar e, her keseki ku dıxwaze zımaneki biyani hin bıbe, her çıqas tip wek hev bı ji, dı bilêvkırına wan dengên zımanê biyani da, ku ew lı tipên alfabeya wi zımani hatine barkırınê, zehmeti dıqşine. Loma ji dı warê zımanzaniyê da hewcedariya alfabeke, ku ji ali hemû kesi va bı yek awayi were bilêvkırınê derketiye meydanê. Jı bo vê yeki ji, *alfabeya fonetik* ya navnetewi tê bıkarandin. Bı vê alfabe yê kurti-dırêji, bılındi-nızmiya dangan ji têtê nişankırın. Gava yek bıxwaze bızanıbe, ka tipên dı bêjeyek biyani da bı çê awayi tên bilêvkırınê, ew ne ku lı gor alfabeya zımanê xwe, lê bı alikariya alfabeya fonetiki, dê karıbe bilêv bıke. Ev yek ne tenê dı navbera alfabe yên nefonetiki (wek alfaba ingilizi) lê her wısa, jı bo alfabe yên fonetiki (wek alfabe latini yên Tırki û Kurdi) ji rast e. Jı bo ceribandına vê rastiyê, fermo çend hevokên Kurdi yên ku tipên “ê”, “x”, “q”, “û” û “w” tê da tunebın, -mıqabilê dengên van tipan dı alfaba Tırki da tune ne-, bıwıvısın û bıdın destê yeki Tırk, bıla ji wera bıxwine. Her çıqas şıklên tipan dı her du alfabe yan da wek hev bı ji, bê şık yê Tırk wê wan lı gor dengên Tırki bıxwine. Gava yeki Kurd guhê xwe bıde yê ku dıxwine, wê yekser pê bıhışe ku, ew ne Kurd e.

Wek têt zanin jı bo dengeki nû bıkeve zımaneki, an jı jı zımaneki dengek wenda bıbe, bı sed salan wext dıvê. Heta niha, lı ser diroka peydabûn û guhertınên dı dengên zımanê Kurdi da, mıxabın kêm xebat hatine kırın (63). Loma ji, heqê me heye ku em xwe bıspêrın ditına lı jor ya gelemperi û bêjin, ev çend sed sal in ku, tu dengeki nû neketiye fonetika Kurdi. Bê guman, bı rakırına kumık û nıqutê ji, wê tu dengên Kurdi bıbindar nebın û herwesa ji, tu dengên Tırki dê nekevın nav dengên zımanê Kurdi. Lewra, ditına R. Zilan ya ku rastiyên lı jor berevaji

dike, ne ditinek zanisti ye.

Lı vır, dibe ku pırsək bê hişê merıv: Gelo dı navbera şıklên tipa û dengên wan da, qet tu têkılı tunın? Bersiva vê pırsê, hım hene ji û hım tune ne ji. Bersiva pırsê, bêtır bı mebesta pırsê va girêdayi ye. Heke pırs ev be ku, çıma gava ayni fonema “r” dı alfabe ya latini da dibe tipek, bı şıklê “R û r”, dı alfabe ya krili de bı şıklê “ P ”, û dı alfabe ya erebi de bı şıklê “ ر ”, dıvê bê gotın ku, dı navbera fonem û şıklê tipê da tu têkılıyeke aqılane tune (hebe ji, ez pê nızanım). Lewra, eyni fonem bı sê şıklên ku naşıbın hev tên nişan kırınê. Her wesa dı alfabe ya latini de, ayni deng gava bı tipa mezın û ya pıçûk tê nıvisandın, şıklê tipê tê guhertın. Her wek me berê ji qal kır, hın deng gava bı tipên erebi tên nıvisandın, lı gora ciyê tipê (dı destpêkê da, dı nivê gotınê da, dı dawıya gotınê da), ew şıku diguhêrın. Çıma şıklên van tipan bı vi awayi tên guhertınê, ez bı xwe nızanım.

Na heke pırs, ne bı awayê jor, lê bı awayê jêrê be, dê bersiv cihê be: Gelo bı nêrrına şıklên tipan, merıv dıkare bêje ku, ev tip dirêj an kın ın ? Belê, dı hınêk alfabe yên latini da merıv dıkare bêje. Gava em lı ser ditmên R. Zilan yên dı xala “f” yê da rawestın, emê lı ser qanûn û qaydeyên ku dı vi wari da hene ji, rawestın.

i. “î-ya Kurdi” ji ya Tırki dirêjtır e:

Heçi ditına, ku dengê “i” ya Kurdi jı ya Tırki dirêjtır, ditineke rast e. Lê belê ev rasti, dıvê nebe sedem û delıla jı bo parastına kumıka lı ser tipa “î” yê. Jı ber ku, dı dengên zımanê Kurdi da, hın dengên dın ji hene ku jı yên Tırki dirêjtırın; lê belê bı tipên bê kumık tên nıvisandınê. Wek nımûne, dengê tipa “a”, jı ya Tırki dirêjtır e. Lê her du ji bı eyni tipê tên nıvisandın.

R. Zilan jı bo vê ditına xwe qayimtır bıke, xwe dispêre gotınên biyani (Kurdi, Farisi û Erebi) yên ku ketıne nav zımanê Tırki. Heke ew dıxwaze bıde serwext kırın ku, dengê

“i” ya Kurdi jî ya Tırki dirêjtir e, ewi bê sebab xwe ewqas westandiyê. Jî ber ku, dî serê tu kesi da lî ser vê rastiye tu şik tunin. Lê heke mebesta wi ew be, ku bî vi awayi ew dîxwaze rastiya bîkaranina kumikê bîde nişandan, bî ya mîm ew dî warê metodê da, lî vîr dî nav şaşiyekê da ye. Lewra babeta kumik û niqutê, ne lî ser dengên biyani yê ku dikevî nav dengên zîmanê Kurdi ye, lê lî ser dengên Kurdi bî xwe ye. Heke me, wek nîmûne, lî ser dengê tipa tırki ya “ö” gotûbêj bîkîra û êm pê bîheyîrina ka gelo emê vi dengi dî alfabaya xwe da bî çî awayi nişan bîdî, wê gavê rast bû, dîviya me lî cîranên xwe bînerîta, ka ewan pîrsên wulo bî çî awayi çareser kîrîne. Lê wek me got, pîrs ne ev pîrs e. Lî mîleki dî, ev pîrsa dengên biyani yê dî alfabaya Tırki da, xasme jî pîrsa dengê “i” ya dirêj, pîrseke jî bo demekê (peryodekê) bû. Gava M. Kemal jî nişkava alfabaya erebî da alîki û ya latîni êxîst şûna wê, wek me berê jî qal kir, sergêjayî û tevliheviyên dijwar derketî holê. Zîmanê Tırki yê wê çaxê, hê jî zîmanê Osmani bû. Ê wek tê zanî, ev zîman bî gotînen Erebi, Farîsi û Kurdi dagîrtî bû. Dî vê geremol û tevliheviyê da, Tırkan xwestîne ku, ew dengên ku dî alfabaya erebî da hene, û her wesa jî alî şair û nivîskarên wan yê klasîki ve hatîne bîkaranîne jî, bîparêzî. Tırkan dî vê dema sergêjî û derbasbûnê de, rabûne lî ser hînik tipên alfabaya xwe ya nû hî guhertî çêkîrîne. Wek “â” û “î”. Lê dîvê bê gotî ku, Tırkan xwe zêde bî van awayan neêşandîne û xwestîne ku rojekê zûtîr xwe jî van gelemşan xelas bîkî. Lewra jî, ewan nexwestîne jî bo dengên “w”, “q” û çendîne dî, ku dî “zîmanê Osmani” de dîhatî bîkaranîne, alfabaya xwe modîfiye bîkî û tipên nû peyda bîkî. Loma jî, jî bo “w” û “q” bî dest xî, Tırkan kumîk nedan ser tipên “v” û “k”. Jî xwe, tipên “â” û “î”, wek tipên serbîxwe neketîne nav alfabaya Tırki.

Îro jî, dî zîmanê Tırki da bî hezaran gotînen Erebi, Farîsi û Kurdi hene. Lê hêdî Tırk, van gotînan bî dengên wanên eslî bî lêv nakî, lê lî gor dengên zîmanê xwe wan bî lêv dîkî. Wek nîmûne, “qanûn”(A) -“kanun”, “dewlet”(A)-“devlet”, “çarçove”(K)-“çerçeve”, “henûz”(F)-“henüz”...û hwd.

Mın meraq kîr û lî wan çîl gotinên ku R. Zilan jî bo pîrsa kumîkê jî ferhenga Osmani-Tîrki ya sala 1959 an girtine, nihêrt. Mın tenê yazdeh jî wan gotinan dî ferhenga “*Türkçe Sözlük, TDK*” (1983) da dîtîn. Gelek xerib e, ku lî ser yek jî wan yazdehan jî, tu kumîk tune bûn. Wesa dîxuyê ku Tîrkan dev jî bist û neh gotinên biyani yê ku bî kêri wan nayên berda ne (yên ku R. Zilan jî bo kumîkê wek delil nişan dîda !) û dî ferhenga xwe da, her çende bî hezaran gotinên Erebi, Farisi û Kurdi jî hebûn jî, hêdî tu kumîk danaynî ser tipa “i” yê.

R. Zilan, bêyi ku vê meselê piçeki bîkole û rastiyên lî jor birêzkîri, bîde ber çavan, dîpîrse: “*Gelo Tirk çima hin peyvên Iranî û Erebi bi -î-ya dirêj ve dinivîsin? Gelo zimanzanên Tirkan, ku ev hinde sal in bi paqijkirina zimanê xwe ve mijûl in, evçend nezan in, ku vî tîpî jî alfabe ya xwe bi dernaxin ? Gelo em bi vê nezaniya xwe ya zimanzaniyê ve, zimanzanên Tirkan zanetir in, ku em dev ji -î- û -i-ya xwe berdî ?*” (64) Nexêr, dî vi wari da em jî Tîrkan zanatîr ninîn, jî ber ku ewan jî zû va ye dev jî vê sergêjiyê berdane û “i” ya bî kumîk bî kar naynî (!).

Tîrkan dî demek sergêjayiyê da, lî gor pêwistiyên wan rojan hinek gav avêtine, ku iro ew bî xwe lî wan gavan xweyi dernayên. Ew xwe jî teşqele û tevliheviyên bî vi awayî dîr dîkî û zimanê xwe sîvîk û rewantîr dîkî. Vêca dîvê lî vîr bê pîrsîn: Gelo emê bî çî aqlî bîdî ser vê rîya tewşo mewşo ya ku Tîrkan dev jê berdaye?. Em çima xwe bî bermeyên Tîrkan qayîl dîkî û bî zimaneki ku mirî ye (“zimanê Osmani”), xwe hê jî mijûl dîkî ? Bî rasti ez tê nagijim.

4.1.6. Yekitiya zimanê xwendî-nivîsandî:

Rast e, bêyi ku meriv guh bîde yekitiya zimanê xwendî û nivîsandî, meriv dê nîkarîbe zaravayên zimanê Kurdi nêzîki hev bîke û dî pêşerojê da yekitiya zimanê xwe pêk bîne. Lê

belê, sedemên vê yekê ne guhertinên piçûk in, ku di nav çarçeva alfabekekê da tên kirinê, lê sebeb ew in, ku di xwendin û nivisandinê da sê çar alfabejên ku ji bini va ji hev cihê ne, ji ali Kurdan va tên bikaranin. Diyar e, ku sebebê vê rewşê ji, ango rewşa ku Kurd yek cure alfabejê bi kar naynin, siyasi ye û bi perçekirin û parvekirina Kurdistanê va girêdayi ye. Te divê bi kumîk an ji bê kumîk binivise, heta ku Kurd bi alfabeja Erebi, Latini û Krili binivisin, ji bo yekitiya zimanê xwendin û nivisandinê, em ê nikaribin hin gavan bavêjin.

Gava tipa "i" ya bê kumîk, xwendin û nivisandina Kurdi ji bo Kurdên Kurdistanê Bakur hêsantir bike, ev tiştêki qenc e û bi dilê Mir Celadet bi xwe ye ji. Ji ber, ewi her hewil daye ku, xwendin û nivisandina Kurdi di nav Kurdan da belav bike. Lê mixabin ev yeka hanê bi R Zilan nexweş e. Loma ji ew dibê: *"Heke dabaşa me bes li ser 'ji Kurdên Tirkîyê re hêsantirbûn' be, wê çaxê divê Kurdên Tirkîyê bi temami li gor awa û destûra nivisandina zimanê Tirkî binivîsin (!?). Çawan be, zimanê Tirkî dizanin, awa û destûra nivisandina zimanê Tirkî jî dinasin û pê dinivîsinin jî (!?)..."*. Heke yeki ku ji ferqên di navbera zimanê Kurdi û yê Tirkî bêhay ev gotin bigota, heke yeki ku bi zimanzaniyê mijûl nebûya bigota, me yê lê negirta û bida ber xatirê nezaniya wi. Lê li vir rewş cihê ye; zimanzaneki Kurd, ku li ba me hemûyan ditinên wi bi qedir û rûmet in, tiştine wilo ji zanyariyê dûr dibê, ku hemû laşê meriv ji ber direhile. Gelo ev çî kumîka bi efsûn e ku, di derbekê da zimanê Kurdi û yê Tirkî ji hev vediqetene. Ev ewende îşaretek bingehi ye, ku dikeve şûna awa û destûrên nivisandina zimanê Kurdi !. Me zanibû ku, awa û destûrên nivisandina zimaneki, ji ali tipên ku di wi zimani da miqabilên denga ne, awa û qaydeyên morfem, morfoloji û sentaksa wi zimani va diyar dibûn. Me nizanibû ku, ewçend ev awa û destûr hêsan in; tenê kumîkek kare bikeve şûna van hemiyan. Li vir, R. Zilan di warê zimanzaniyê da hin tiştên nû diafirine. Lê mixabin, tiştine şaş. Ji ber ne babeta vê xebatê ye û her wesa ji hewce nake, em ê awa û qaydeyên morfoloji û sentaksa Kurdi û Tirkî nedin ber hev. Lê divê li vir bête dubarekirin

ku, dı alfabe ya Kurdi û ya Tırki da 24 tip wek hev in. Jı bılı dengdarên “q”, “w” û “x”, ku dı mıqabilê van tipan da tu deng dı zımanê Tırki da tunın, hemû tipên dengdar yê zımanê Kurdi û Tırki wek hev tên nıvisandın. Her wesa, dı alfabe ya Kurdi, İngilizi û Fransızı da, 25 tip wek hev tên nıvisandın. Çende 25 tipên wek hev, awa û destûrên nıvisandına zımanê Kurdi, İngilizi û Fransızı dıghijine hev, 24 tipên muşterek yê Kurdi û Tırki ji ew çende, dı awa û destûran da her du zımanan dıghijın hev. Bı rakırına kumık û nıqutê, hejmara tipên wek hev, jı 24 an dertê 25 an. Ne kêm û ne ji zêde. Bê şık, sedemê muşterekiya van tipan, jı alfabe ya latini tê; ne ku jı muşterekiya awa û destûrên nıvisandına van zımanan tê. Heke wesa buya, wê çaxê dıviya Kurdên Sovyeta kevn, bı alfabe ya krili ra, awa û destûrên nıvisandına zımanê Rûsi û Kurdên rojhılat û başûr ji, yê zımanê Erebi têxıstına nav nıvisandına zımanê Kurdi. Bê guman, her çend alfabe muşterek bı ji (çı latini, çı erebi û çı ji krili), jı ber ferqine morfolojiki û sentaksi ku dı navbera van zımanan da hene, awa û destûrên nıvisandına wan ne wek hev in.

4.1.7. Alfabe ya Kurdi-latini û salên 1960 û 1970 yi:

Lı ser pırsa dı salên 1960 i da, Kurdan zımanê Kurdi bı kijan alfabe yê nıvisine, heta niha xebatek cıddi nehatiye kırın. Her çıqas, tıştên dı nav wan salan da bı Kurdi hatine nıvisandın kêm in û hın jı wan lı ber destan in ji, lê baş diyar nine ka Kurdên Kurdistana Bakur kengê alfabe ya Hawarê ditine, lı ser vê alfabe yê ditinên wan çıbûne û kengê wan dest pê kırine bı vê alfabe yê nıvisine. Gava Kurdên bakur, lı welat cara pêşi bı alfabe ya Tırki tıştên Kurdi nıvisin, gelo çıqas haya wan jı alfabe ya Hawarê hebû ?. Beriya ku ev pırsên lı jor bân vedan, meriv nıkare yekser bêje ku, ewan alfabe ya Celadet Bedırxan guhertine. Gava meriv bı yek qelemekê wan mirovan gunehkar nişan dıde, dıvê meriv şert û mercên wan rojan baş bıde ber çavan û bı wijdan be. Çı R. Zilan û çı ji kesên ku dı bı

tesira ditinên wi da ne, zêde lî ser pîrsên jor nasekînin û dibên, wan kesan dî salên 1960 î da alfabe ya Celadet Bedîrxan gûhertine û jî dêlva tipên ê, û, x, k, tipên é, ü, ğ, kh bî kar anî ne û ev şopa hanê ye, ku heta îro didome. Û her wesa ev şop e, ku îro jî dixwaze tipên î û î ya Hawarê, bî tipên î û î ya alfabe ya Tîrki biguhêzî.

Ev ditin jî çend aliyan va şaş in. Berî her tiştî, Kurdan hê beriya salên 60 î hîn tiştên Kurdi bî alfabe ya Tîrki nîvisîne. Wek têtê zanîn, sala 1958 an, dî rojnama “*İleri Yurd*” (Welatê Pêşkete) da, ku lî Diyarbekirê derdiket, jî aliye **Musa Anter** va hîn tişt bî Kurdi hatine nîvisandin. Her nîvisandîneke bî Kurdi, -her çiqas bî tipên alfabe ya Tîrki bîn jî-, dî nav Kurdan da dibû bûyere mezin û her wesa dibû sedemê erîşên rojname û karbidestên Tîrkan. Mehkeman dawê lî ser dawê vedîkîrîn. Nîviskarên nîvisaran jî dî nav da, kesî jî xwe bala xwe nedîda ser, ka ew bî kijan alfabe ye hatine nîvisandin. Bî qasî ku em pê dizanîm, dî nav rewşenbîrên Kurdan da, dî wan rojan da lî ser pîrsa alfabe ya Kurdi, tu gotûbêj nehatine kirin.

Wek nîmûne jî bo awayê bikaranîna alfabe ye, em ê jî rojnama “*İleri Yurt*”ê, nîviseke **Musa Anter** ya bî Kurdi, lê bî alfabe ya Tîrki, lî jêr bîvîsîn:

*Bî çiya ketim lo apo, çiya melûlbûn rebeno
Ceh seridîn lo apo, genim hurbun avdalo
Kîmul hati lo apo bî rafaya rebeno
Xuar genimi lo apo hişti kêye rebeno
Hatî kîmulî lo apo jî zozana lo apo
Xuar genimi lo apo me Xezana lo apo
Ro hatîbu lo apo vaxta dana lo apo
Pez heriki lo apo ser şwana rebeno
Çar kûleke me man apo lî ser gûhana rebeno” (65)*

Wek dixuyê, **Musa Anter** jî dêlva tîpa “û” ya alfabe ya Kurdi, geh tîpa “ü” û geh jî ya “u” ya alfabe ya Tîrki bî kar anîye. Lî kême çîyan, ewî lî şûna tîpa “î”, tîpa “i” bî kar anîye, (wek dî

gotinên “ketim” û “genim” da), weki dın ewi her dı şûna dengê “ı” ya Kurdi da, tipa “ı” emilandiye. Dı gel vê tipê, dı vê nivisê de ewi lı şûna “q”, tipa “k”, lı şûna diftonga “xw”, diftonga “xu”, lı şûna “ê”, tipa “e”, lı şûna “w”, tipa “v” û lı şûna “u”, tipa “ü” bı kar anıye. Dı vê nivisê da çend tışt bala meriv dıksının. Jı bili tipa “x”, nivis bı alfabeya Tırki hatiye nivisandin. Heke haya M. Anter, jı alfabeya Hawarê hebe, gelo çıma ew, van tipên lı jor tevlihev dıke ? Na heke haya wi jê tune be, ew çewa bir dıbe jı dêlva dengê “x” ya Kurdi, tipa “x” bınivisine ? Gelo dıbe ku haya wi jı “x” ya dı alfabeyên Rûsi û Yûnani da hebe ? Tıştek dın ku bal dıkêşe, ew tipên ku ewi şaş nivisine, lı gor zımanê Tırki, pırani mıqabilê dengên xasê zımanê Kurdi ne: “û”, “q”, “ê”, “w”.

Dı sala 1962 an da, kovara “Dicle-Fırat” derket. Dı rûpela pêşın ya hejmara yekem da, disa em niviseke niv Kurdi-Tırki ya M. Anter dıbinın. Dı vê nivisa bı sernivisa “Cav pis” da, bendeke Kurdi heye. Ew bend bı vi awayi ye:

“-Krive Şexo (Şeho), em Filleh, bı we musulmana re mane heyiri. Gı em mēr u bı zırawın, hun jı mēre dıben ‘çı fillehe wek baraz ki.’ U gı em feqır u tırsonek bın, wê çağe jı meré disa dıben ‘çı fillahe cav pis’...” (66)

Dı nav sê salan da, em dıbinın ku, ew alfabeya ku M. Anter bı kar anıye, bere bere ber bı alfabeya Hawarê va dıçe. Dengên “ı” û “i” ya zımanê Kurdi, her bı tipên “ı” û “i” hatine nivisandin.

Gava em lı kovara “Deng”ê (1963) dınêrın, baş dıxuyê ku lı gor nivisên Kurdi yên dı “İleri Yurd” û “Dicle-Fırat”ê da, hın ferq dı alfabeyan da hene. Dı hejmara pêşi da, bı Kurdi armanca kovarê bı vi awayi hatiye danin:

“Armanca Me..,

Pışti 27 Mayise (Sewra me) tirja azadi u serbestiyê da ser welatê me.

Deng, dî nav rojname u mecmuayê me da réyeke nuh (teze) vedike: Ew ji bî zimanê kurdi nivisandine !

Piştî Cumhuriyetê, zane u xwendîkarê me nivisar u xwendîna kurdi bî herfê latini hin ne bubun. Zimanê me heta iro hatibu giredane. Zane u xwendîkarê me kî 'ehlê din bun', ewana nivisandin u xwendîna kurdi bî herfê (êrebi= arabi) ne terikandin. Ew ji xizmeteke pîr ewzele; lê ne bese !

Iro, xwendîkar u xortêd me zimanê bav u bapirên me hin bune. Tê ghiştine kî zimanê kurdi, pîr kur u pîr héjaye.

Vê carê, zimanê bav u bapiran bî herfe latini (goreyi elif ba Tırki) tede avakirîmê(-CÇ) Deng, bî vê xizmetê şaxêke nuh (teze) lî Tūrkiye vedika. Vê şaxêda em rêwiye pêşî nîn. Armanca me jî welat u milletê mera xebate.

Deng, dîzane u dibêje kî: nivisar u xwendîna zimanê kurdi dîlxweşîya temamê xelkê Tırkiyaê. Dî vê réyêda çiqas xizmet bete kirine, xelkême ewqas serfînyaz bibe.

Lî jore me got kî, em rêwiye pêşînin. Me tevna zimanê kurdi lî darxîstiye.

Geli xwendîkaren delal (xweşhevîst) bî dest girtin u arika-riye we emê nexşê zîmane kurdi bibîne sêri.

....." (67)

Wesa dîxuyê ku, jî bo bî tipên latini dest bî xwendin û nivisandîna Kurdi bikin, Kurd 27 Gulanê jî bo xwe keysek baş dibinin. Ev nivisar qet behsa xebatên berê yên dî vi wari da hatine kirin nakê. Bî ser da jî, berpîrsiyarê Dengê gazînda jî zana û xwendevanên berê dîke, ku ewan heta wê demê zîmanê Kurdi tenê bî alfabe ya erebi nivisandîne. Kovara Deng dîde zanin ku, lî Tırkiyê rêwiye pêşîn yên ku wê alfabe ya latini jî bo zîmanê Kurdi bî kar binin, ew in. Herçend tê gotin, ku ev alfabe ya nû, dê lî gora ya Tırki be, jî nivisarê jî baş diyare, ku ewan xwe dî nav çerçova alfabe ya Tırki da negirtine. Çunki tipên "w", "q", "é(ê)", "x" dî alfabe ya Tırki da ninin. Lê belê gava ew dibêjin, "em rêwiye pêşînin. Me tevna zîmanê kurdi lî darxîstiye", hêdi meriv nîzane ka, gelo çiqas haya wan jî Hawarê hebûye. Jî ber ku, pîraniya wan tipên ku wan bî kar anîne, yên ku dî alfabe ya Tırki da ninin, bî eynî şiklî dî alfa-

beya Hawarê da hene. Loma ji, bivê nevê, meriv nîkare wan ji tesira Hawarê dûr bibine. Belkû, ev yek ji bo nivisa Musa Anter ya sala 1959 an rast be, lê ji ya Dengê ra rast naxuyê.

Dî nav çar pênc salan da, baş dixuyê ku alfabe ya Kurdi hêdi hêdi şikleki ber bi alfaba Hawarê va distine. Heke meriv nivisa Musa Anter(1959) û ya Dengê ya lî jor, bide ber hev, ji bo wan dengên xasê zîmanê Kurdi, van tipên nû hatine peyirandin: (é) û carna ji (ê), (w), (q) û diftonga (xw). Heçî dengên "i" û "ı" yên Kurdi ne, wek dî "Dicle-Fırat"ê da, bi nişankırına tipên "i" û "ı", ji bo Kurdên wan rojan tu alozi derneanîne. Wek diyar e, kêmasiya herî mezın ya dî van nivisaran da, tipa ji bo dengê "û" ya Kurdi ye, ku ew bi tîpek serbıxwe ne hatiye nişankırın, lê belê du deng ("u" û "û") bi eyni tipê (u) hatine nişankırın.

Bı vi hali Kurd gıhiştın sala 1965 an. Dî vê salê da kîtêba Kemal Badıllı, ya bi navê "*Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça Lehçesi)*" (Rêzımana Kurdi ya bı İzaha Tırki-Zaravayê Kurmanci) derket. Lı gor welatparêzên wê demê, Kurd ji mêj va lı benda xebateke bı vi awayi bûn û derçûna vê kîtêbê bûyerek gelek mezın bû. Jı ali gelek zımanzanan va, ev kîtêb yek ji wan kîtêbên hêja û ciddî yên ku dî van bist si salên dawiyê da derheqê zımanê Kurdi da hatine nivisandınê, tê hesıbandın.

Lı gor Kemal Badıllı, dî denganiya zımanê Kurdi (zaravayê Kurmanci) da sıh û heşt deng hene, ku sısê ji wan bı tesira zımanên cıranan ketine nav dengên Kurdi. Loma ji, peyivist nine ku ev deng bı tîpekê bêne nişankırın. Lı gora K. Badıllı, ev deng ev in: "h" (ح), "a" (ع) û "x" (خ). Çar dengên dın ji hene ku, dı alfabe ya Kurdi da nehatine nişankırın. Ev deng ji bı vi awayi ne: "ç", "k", "p" û "t". Her çend ew dı wê baweriyê da ye ku, ev dengên dawiyê dı nav dengên Kurdi da hê ji hene û divên bı tipan bêne nişankırınê, disa ji ew vi kari ji bo pêşerojê dihêle û wan ji bı tipên adeti, ango ç, k, p, t nişan dide. Ew dıbê, du cure "l" û "r" hene, lê lı gor wi,

ferqên dı navbera wan da ne ewqas zêde ne. Loma ji, ew zêde lı ser van herdû dengan nasekine.

Lı ser hejmara dengên bingehin yên zımanê Kurdi, dı navbera Celadet Bedırxan û Kemal Badıllı da hiç ferqek nine. Kemal Badıllı heşt dengdêrên zımanê Kurdi bı vi awayi nişan dıde: a, e, ê, î, î, o, u, û.

Bist û sê dengdaran ji, ew weha bı rêz dıke: b, c, ç, d, f, v, g, h, x, j, q, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, w, y, z.

Wek dıxuyê, dengê ku Celadet Bedırxan bı tipa “i” nişan daye, ew bı tipa “ı” nişan dıde. Her wesa dı pergala (rêza) dengdaran da, ciyên tipên “v”, “x” û “q” dı her dû alfabeyan da ne wek hev in. Mir Celadet lı gor pergala alfabeya latini û Kemal Badıllı ji, lı gor cıhderka dengan, pergala alfabeya latini û ya erebi bı hevra bı kar aniye (68).

Çend nımûne jı vê berhema K. Badıllı: “Ez lı ser gır rûniştı bım.”, “Mın jı Mem reşbelekek girt.”, “Ki jı welêt hatıbû ?” (1965)

Musa Anter, dı “*Ferhenga Khurdi-Tirki*” (1967) da, alfabeya Hawarê jı xwe ra bingeh digre û tipekê (diftongekê) lê zêde dıke. Ev tip, bı vi şiklî ye: “Kh”. Bı vi awayi, alfabeya ku ew bı kar tine, sih û du tip in. Wek tê zanin, lı çend ciyan Mir Celadet ji diftonga “Kh” bı kar aniye. Lê bı ferqa ku, ew van du herfan jı bo “k” ya hışk (Çewa dı gotina “kher” -kesê ku nabıhize-), lê M. Anter ev du herf jı dêlva dengê “k” ya adeti, û tipa “k” ya adeti ji, jı dêlva dengê “k” ya hışk bı kar tine. Wek nımûne, M Anter jı dêlva “kurd” va, “khurd” û jı dêlva “kew” (k ya hışk) va “kew” dınvisine. Kurdologê bı nav û deng, Roger Lescot, dı pêşgotina jı bo “Grammaire Kurde” (wergera tırki “*Kürtçe Grameri*”) da, dıbê tu maneyek tê da nine ku, M Anter jı bo hın xısûsiyetên pıçûk yên denganiyê nişan bıde, ev tip xıstiye nav alfabeya Kurdi (69).

Jı xwe, Musa Anter ji, dı nivisên xwe yên dı van salên dawiyê

da, tu diftongek bî vi awayi bî kar ne aniye. Nivîsên Musa Anter hîm bî tipên “î”-“i” û hîm ji bî yên “î”-“i” hene. Lê ewî pîraniya nivîsên xwe bî awayê dawî danine.

Çend gotin ji vê berhema M. Anter: “*Min ev ferheng di sala 1963 yanda, li Enqerê, di bendexana mamakê î leşkerî da, di khunca ‘I’ da nivîsî.*”(1967)(70)

M. Emin Bozarşan ji, di “ALFABE” xwe ya sala 1968 an da, alfabe ya Kemal Badîllî bî kar tîne. Çend gotin ji pêşgotina vê ALFABE yê:

“*Amanca vê Alfabê ev e ku bî awakî hêsan xwendin û nivîsînê hînî xelkê, xasme hînî xortan bike. Lê diwê ku ev hînkirin bî alîkarîya xwendayan bê pêkanîn. Lewra xelk ji ber xwe ve nîkare hînî xwendin û nivîsînê bibe.*”(1968) (71)

Nimûneyeke din ji sala 1969 an:

“*Ew kîye li ser banê min ?*

Dîkê sêslêmanî ye

Çi dixwe ?

Nan û mast

Bî qelibe al (alî-CÇ) rast” (72)

Ji vê tarixê û pêva, heta sala 1980 yî li Kurdîstana Bakur, ji bîlî çend îstisnayan, Kurdan her dengê “î” ya Kurdi bî tipa “i” yê nişan kirîne. Li ser vi dengî û vê tipê, bî qasî ku ez pê dîzanîm, di navbera Kurdan da, ne di salên şêstî da û ne ji di salên heftêyan da, tu gotûbêj çênebûne. Û gava Kurdan ev tip xwendîne ji, bê şîk her li gor dengê Kurdi xwendîne, ne ku li gor dengê Tîrkî.

Heçî pîrsa tipa “î” ya bî kumîk e, ew cara pêşî bî çapbûna kitêba K. Badîllî ra, bere bere di nav hîn nivîsên Kurdi da dixuyê. Her wesa ji bo eynî dengî, tipa “i” ya bî nîqut ji, bî qasî ya bî kumîk di nav wan salan da hatiye bikaranîn. Lê ji sala 1975 an heta 1980 î, li Kurdîstanê pîr kêmkî “î” ya bî

kumik bı kar aniye, piraniya nivisên kitêb û kovarên wan rojan, bı “i” yên bê kumik in. Û hema hema hemû bı “ı” ya bê niqut hatine nivisandin.

Çend nımûne ji salên cihê:

“Geli Kurdan !

Heke hûn naxwazın ji hev taromar û wında bıbın, beri her tışti, zmanê xwe bixwinın û bıdın xwendin.

Lê heke dixwazın xwe nas bıkın û xwe bıdın nas kırin û hezkırın; û bı hevalti û dostaniya mllêten dın re pêş ve herin; û bı rûmet û serbılınd bıjin, disa zmanê xwe bixwinın û bıdın xwendin.” (Dr. Nûredin Zaza, 1976) (73)

“Zman şertê mirov bıhevra peyvın, dan û stana fıkr, hev serwest kırin, zanin û zaniyari (çandı) pêş da bırin û jina cıwatki û bı hev ra mamêle kırinêye.” (Rızgari,1976) (74)

“....

Roj

Mina klореke rûni, ji genimê sorgul

Ku di tendûrê de sorgıziri

Dı şebaka me de,

lı rohulat

lı esman

ji min re

Weki bışrandinên dayyika min

dıbışiri

.....

Ez mendaleki çar sali me, mamo !

Dı sala mendalên dınê de

Ez mendaleki çar sali

Lı hewşê

pıtık lı ber dıl

pıtık lı hembêz

laşeki

Laşeki pari bı pari

cege cenge

ji bombên mêtîngehkari

Ew laş,

Yê

Dayika mûn e.

.....”

(Rojen Barnas, 1979) (75)

Mir Celadet cara pêşi alfabeya xwe dî sala 1932 an da diyar kîr û dî Hawarê da ceriband. Mîxabin, piştî 26 salan, gava M. Anter dî “İleri Yurd”ê da bî tipên latini, dest pê dîke bî Kurdi hin tişt dînvîsine, wesa dîxuyê ku haya wi jî vê alfabayê tunebû. An na, dê ewi “q” û “k”, “û” û “ü”, “ê” û “e”... û hwd, tevli hev nekîra. Jî xwe, eyî nivîskar (M. Anter) dî sala 1967 an da, ferhenga Kurdi -Tırki lî gor alfabeya Hawarê dînvîsine û dîde çapkîrîn. İca meriv wê çewa karîbe bêje, M. Anter alfabeya Celadet Bedîrxan guhertiye. Jî ber ku, gava haya meriv jî tişteki tune be, bê şîk meriv nîkare wi tiştî bîguhêre jî. Jî sala 1962-63 an bî şûn da, bere bere tipên alfabeya Hawarê dî nav nivîsên Kurdi da dîxuyên. Heke em pergala alfabeya K. Badîllî ne dîn ber çavan, jî bîlî ferqekê, alfabeya wi û ya C. Bedîrxan wek hev in. Ev yek nişan dîde ku, K. Badîllî, alfabeya Hawarê jî bo xwe esas girtiye. Dî alfabeya wi da, dengê “ı” ya Kurdi, bî tîpa “i” tê nişankîrînê, lê belê wek tete zanin ev deng dî alfabeya Hawarê da bî tîpa “i” yê dîhat nişankîrîn. Her çend M. Anter lî hin ciyan wek Hawarê nivîsi be jî, lê wesa dîxuyê ku, nivîsandîna vi dengê Kurdi bî tîpa “ı” yê, nebûye sebebên tu teşqele û bîhevçûnan.

Lewra lî ser vê pîrsê, jî sala 1958 an heta salên heştêyan, dî navbera Kurdan da tu gotûbêj derneketîne. Bî gotînek dîn, dî nav salan ra, ew dengên ku bî tipên Tırki dîhatî nivîsandîn, yek bî yek dev jî tipên alfabeya Tırki berdan û tipên Hawarê wergirtî, lê tecrubên ewende salan, tîpa “ı” yê paraztî. Jî ber ku, ev tîp rojekê jî rojan jî bo tu Kurdeki sergêjayî derneani.

Jî xwe jîyan jî nişan dîde ku, çewa Kurd bî alfabeya Hawarê

hısıyane, ewan bı qasi mecalan rê daye, gav bı gav wê bı kar anine. Meriv bı reheti kare bêje, ji derketına kîtêba K. Badıllı û bı şûn da, alfabe ya ku Kurdan bı kar aniyê, alfabe ya Hawarê ye.

Ji ali dın, divê bê gotın ku, ew alfabe ya ku Mir Celadet ji bo Kurdên Kurdistanê Bakur çêkiribû, nêziki si sal piştî damezrandina wê, cara pêşî dê dı nav welêt da bîhata ceribandın. Heke Mir Celadet ev alfabe ji bo Kurdên lı dervayi welêt û yên lı Sûriyê nivisandi buya, dê hın pivanên dın bıda ber çav. Lê her dı xewn û xeyala Mir Celadet da bû ku, rojekê Kurdên “welatê jorin” vê alfabe yê hin bıbin, bı wê bıxwinın û bıvısın. Mir Celadet bı xwe, piştî ceribandına dı bist û sê hejmarên Hawarê da, radıbe dı alfabe ya xwe da hın guhertınan çêdike; ji bo dengê “k” ya Kurdi, dev ji tipa “q” yê berdide û wê bı “k” yê nişan dide û eyni tiştî ji bo dengê “q” ya Kurdi dıke. Ango, Mir Celadet ne muhafezekar bû û ji guhertınan nereviyaye. Ewi jiyanê ji xwe ra pivan girtiye. Piştî ceribandına demekê, ewi alfabe ya xwe lı gor rastiyên xelkê xwe guhartiye.

Bı ditina mın, salên destpêka şêstan ji, ceribandıneke bı vi awayi ye. Kurmancixêvên ku Mir Celadet dıxwest rojekê alfabe ya wi bı kar bıvin, lı gor şert û mercên xwe, hê dı destpêkê da, nıquta lı ser “i” ya Hawarê rakırine û bı vi awayi bıkaranina wê ji xwe ra qencır dine. Û rakırına vê nıqutê ji, bı dehan salan ji bo wan tu sergêjayiyek derneaniye. Gava wan bı Kurdi nivisine, heps û zindan dane ber xwe, hatine girtın, dı işkencan da derbas bûne. Loma ji, gava R. Zilan dibê, ewan “...*tovê wêrankarî, aloz û tevlihevkirina alfabe ya kurdî.*” reşandine (1991), ew ji rastiyan dîr e û lı ked û xebatên camêrên wan rojan neheqiyê dıke.

Ji xwe, ew kesên ku dı destpêkê da, haya wan ji alfabe ya Hawarê tune bû (wek M. Anter), an ji dı demek kurt da bı awayeki cihê nivisine (wek Yaşar Kaya, ... û hwd), tuçar lı ser awayê ku ewan dı wan rojan da nivisine, pê nekutane erdê û negotine, “*ya rast ya me ye !*”. Em tev ji baş pê dızanın ku, hemû

rewşenbirên wan rojan (yên çûne gorê, rehma xwedê lı wan be), iro alfabe ya Hawarê ji xwe ra bingeh dıgrın, te divê çı bı nıqt û çı ji bënıqt bıvısın, bingeh her yek e. Loma ji, dı destpêka salên şêsti da, cihê nivisandına ji alfabe ya Hawarê, iro hêdi bûye tarix. Ev tarix, tarixa dı nav Kurmancixêvan da qonaxên cihê cihê yên bıcibûna alfabe ya Kurdi-latini ye.

4.1.8. Salên 1980 yi û gotubêjên kumık û nıqtê:

Her çıqas dı salên şêsti da, hin zımanzan û rewşenbirên Kurd yên lı Ewrûpayê û hin Kurdên lı Sûriyê bı alfabe ya Hawarê hin tışt nivısıbın ji, lê belê ji destpêka salên heftêyan û pêva ye, ku hin Kurdên ji Kurdıstana Bakur yên ku lı Ewrûpayê bûbûn mıhacı, bı alfabe ya Hawarê dest bı weşanan kırine. Dı destên wan da tenê deqtiloyên Ewrûpayê hebûn. Wek tê zanin, dı daktıloyên Ewrûpayê da tipa “ı” tune. R. Zilan, lı ser vê dijwariya tunebûna tipa “ı” yê ji bo Kurdên lı Ewrûpayê, bı vi awayi dıvısine: “ *Ji bo ku em bi daktıloyeke bi alfabe ya latîni, lê ne ya tirkî, bıvısın, divê em ewçend xalên li ser ‘ı’-yên ku di nivısarê de derbas dibın, yek bi yek jê bıbın. Ma ev e rehetnivısına kurdi, hêsan û gengaztirkirina nivısına kurdi ?*” (1991).

Diyar e ku R. Zilan çıqas lı ser pırsa daktıloyên Tırkan hissi ye. Hew maye, ew alfabe ya Tırkan ji nav alfabe yên latini bıqewırine. Heke em vê ditına R. Zilan qenc û maqûl bıbın, divê Kurdên Kurdıstana Bakur, hemû daktıloyên lı ber destên xwe bavêjın ser sergoyan û ji xwe ra ji Ewrûpayê daktıloyên nû ithal bıkın. Û paş her nivısarekê, divê ew rûnın û yek bı yek nıqtên lı ser “ı” yên ku dı wê nivısandınê da hene, jê bıbın û lı şûna her yeki ji, kumıkeki deynın. Lewra dı daktıloyên Ewrûpayê de, “ı” ya bı kumık (î) tune. Diyar e ku, awayê ku R. Zilan dıparêze û dıde pêş, karê Kurdan du car gırantır dıke: Carek nıqt tên paqıjkırın û bı dûra ji, kumık tên şûna nıqtan.

Dı nav salan ra, ev xebata lı Ewrûpayê lıdarketi lı gor Ekola Hawarê tête meşandin. Her wesa lı welat ji, wek me berê qal kır, jı bılı tıpa “ı” yê, lı ser bingeha alfabe ya Hawarê kovar, rojname û kîtêb derketin. Ev her du tradisyonên (adetên) piçek jı hev cihê, dı destpêka salên heştêyi da leqayi hev bûn. Bı vi awayi, gotubêjên lı ser “î” ya bı kumık û “ı” ya bı nıqut dest pê kırın. Yên ku jı mêj va lı Ewrûpayê bûn û bı xwendin û nıvisandına Kurdi mijûl bûbûn, bı şıd lı Kurdên nûhati rexne dıgirtın û wan bı sûcdariyên gıran itham dıkırin. Nımûna heri berbıçav ya dı vi wari da, Reşo Zilan e. Kurdên nûhati, herçend dı dilê xwe da qani nebûn ji, bere bere ewan ji nıqutek anin ser “ı” yê û nuqta ser “ı” yê rakırın û lı şûna wê kumıkek danin. Lê hemû insan bı van ditinan qani nebûn, û loma ji bı salan, dı kovara Berbangê da, her du cure tip hatın bı kar anin. Bo nımûne, “*daxwuyaniyek*” e dı Berbangê da, ya jı sala 1985 an:

“ DAXWUYANIYEK

Xwendevanên hêja !

Nwisarên Berbangê, hınek bı ‘ı-ı’ û hınek ji bı ‘ı-ı’ t ên nıvisandın. Ev problem jı destpêka Berbangê ve heta iro dom dıke. Lê, wıha xwuya ye, ku ev yek dê hin demeke dır û dirêj bıgre. Nwisarên ku jı me re tên; em her nwisarê, lı gor orjinala wê dınwısınin û dıweşınin. Û her wıha Berbang, bı du alfaban tê nıvisandın. Jı ber vê yekê jı xwendevanên me gelek zehmeti dıkışınin. Dıwê xwendevan dı vê wari de lı me bıborın !” (76)

Pıraniya yên ku berê bı “ı-ı” dınwısandın û vê paşiyê dest pê kırın bı “î-ı” nıvisandın, wek me berê ji got, dı dil û hışê xwe da ne iqna bûn. Lê, pişti bıryara Enstituya Kurd ya Parisê, ku dıgo, divê hemû Kurd berpısiyariya xwe zanıbın û bı kumık û nıqut bıwısın, pê bawer nınbın ji, hêdi xelkê nadıxwest ku mora “*bêberpısiyari*” yê lı wan bê dayin.

4.1.9. Bê kumîk zîmanê Kurdi têk diçe !?

Diyar e ku, R. Zilan pîr ji kumîkê hîz dîke. Ew bî qîma xwe ye. Gava dîl dîhebine, ray lê nabe. Lê belê, çaxê ew xwe dispêre zîmanzaniyê, bî dijwari lî dij kesên ku bê kumîk dînvîsîn dertê, û wan bî ithamên gelek gîran sûcdar dîke, dîvê meriv bê deng nemîne. Lewra, bî hûr û kûri lî ser ditin û iddiayên wi em dîsekînin.

Keremkî, iddiayek dîn ji R. Zilan: "*Heke Kurdên Tirkîyê dev ji ya xwe bernedîn, dê bibin sebebên sergêjîyên mezin û têkçûna zîman û bêjeya Kurdi*". Bî a mîn ev iddia, iddiayek gelege ciddî û her wesa ji, bî curet e. Ciddî ye, jî ber ku, heke ev ditin rast be, kovar, rojname, kitêbên bî bêkumîk û bêniqut der dîçîn, jî feydê bêtir zerarên mezin dîdîn "*zîman û bêjeya kurdi*". Curetkar e, jî ber ku gellek şair, zîmanzan, siyasetvan, nivîskar û rojnamevanên Kurd, bî vî tehri nivîsîne û hêjî dînvîsîn. İddiayên R. Zilan bî van gotînen lî jor ji namînin, iddiayên wi gelek in. Lî gor wi, ev kes "*hîm û bîngêhên zîmanê Kurdi yên nivîsandîne ...birîndar*" dîkîn, "*bîngêhên zîmanê xwe aloz*" dîkîn, bî awakî "*hîç û pûçî*" serê xwe lî ser alfabeke nû dîşînin; bêyî ku mafê wan hebe, "*bî zîmanê kurdi ve..*" dîleyîzîn û "*Berê pêşveçûna vî zîmanê, çî yê nivîsandîn û çî jî yê axaftîne, bî alîkî bervajî de yan jî bî alîkî tijî bî asteng de*" dîdîn, "*...kesên ji xwe re hobî nedîtî lî ser vê pîrsê rastoçepo... galegalên tewşomewşo*" dîkîn, "*...zîmanzanî ne karê her kesî ye.*" ,...û hwd.

R. Zilan bî van iddia û sûcdarkîrînen xwe qîma xwe nayne, hê zêdetir diçe û jî "*zanava(îdentîtê) xwe nasîn*" a ew kesên ku bî vî awayî dînvîsîn, dîkeve şîkê. Ew dîxwaze bala van kesan bîkşîne: "*...em kurd ne xwedî zanaveke qewîn in. Me hîna xwe baş nas nekiriye, ku em ji zanava xwe ya kurdîniyê re jî xwedî derkevin. Heta niha, me pê xweş e, ku em ji bîyanîyan re serî biçemînin û xwe dî bin destên wan de bîhêlin,...*" (77).

Vêca, em ê jî van gotînen R. Zilan ra bêjîn çî ? Bî a mîn, dî

bersivdanê da, ji dêlva iddia û sûcdarkirinên bê pergal, divê meriv xwe bispêre jiyânê û binêre, ka ev gotinên R. Zilan rastin an na.

Hê ji salên 1960 i û nemaze ji sala 1975 an û bir va, gelek kovar, kitêb û hin rojname, di nivîsên xwe da, kumika li ser “î” yê û nîquta li ser “i” yê bi kar naynin. Di warê naverokê de, çê kitêb, çî kovar bin, pîr texlit in. Ji nûçeyên rojnaman bigre, heta nivîsên zanîstî yê texlit texlit. Gava em bala xwe didin ser wan xwediyên nivîsarên çapkîrî, hinek ji wan bi dehan salan li ser zîmanê Kurdi xebitine, hinên din bi salan Kurdayetî kirine û huviyeta wan eşkere ye. Wek berê ji me qal kîr, Qanadê Kurdo li ser zîmanê Kurdi ji si salan bêtir xebitî, di vi wari da gellek berhem dan, nêzîkî bist sal serokatîya Beşa Kurdzanîyê ya Enstituya Rojhîlatnasîyê ya Leningradê kîr. Her wesa em tev pê dizanîn, ku hê ew neqûbû rehmetê, gelek nivîsar û kitêbên wi bêkumîk û bêniqut hatine çapkîrinê. Kesi rojek ji rojên Xwedê, nebîhist û li tu derî nexwend ku, ev zana û welatparêzê hêja li dijî vê yekê derketibe. Heke ew iddiayên R. Zilan rastbin, çewa zîmanzanakî wek Prof Qanadê Kurdo, bi destê xwe rabe zerarê bide zîman û bêjeya Kurdi?. Ew, wê çewa li berhemên xwe yê bi vi teherî, ku wê di “*zîman û bêjeya kurdi*” da birinên xedar vekin, çav bigre ?

Em dev ji Qanadê Kurdo berdim. Dibe ku bê gotin ev zanayê hêja, ji ekola Hawarê nine, ji ya kurdên Sovyeta kevn e. Lê em dibînin, ku nivîsên Cegerxwîn, Osman Sebrî û Nûredîn Zaza ji, car bi car bê kumîk hatine çapkîrinê. Wek tê zanîn, van her sê nivîskar û welatparêzên Kurd, di Hawarê da ji nivîsine. Baş e, ev çî hikmet e ku ev zanayên Kurd rê bîdî şaşiyên ewende mezî û li dijî derneyên.

Divê meriv li tu camêrî bêwîcdanî neke. Tu şîkek mîn tune ku, çî tiştên ku bêkumîk û bêniqut hatine çapkîrin, bi qasî yê bi kumîk û bi nîqut çapkîrî, hêja û bi nerx in. Ewan zanabûna me zêde kirine û qînyata dilê me ya Kurdayetîyê qayimtir kirine. Iddiayên R. Zilan, yê di vi wari da ji, yê hissî ne û

loma ji mîxabîn, ne zanîsti ne.

* * *

R. Zilan dî nîvisara xwe ya lî ser nîvisandîna Kurdi da, dibê dî zîmanê Kurdi da du cure “i”(î) hene : Yek pîr kurt e, ya dîn ne hinde kurt e. Lî ser vê ditînê, ew xwe dispêre kurdizanan, lê navê wan nabêje ka ew ki ne. Eşkere ye, lî vîr R. Zilan dev ji ditîna xwe ya xala “a” yê berdîde. Ew, lî gor him û bîngeha ku dî Hawarê da hatiye danîn, lî vê pîrsê nanêre. Dî Hawarê da, ne bî tenê lî ciki û carekê, lê lî gelek ciyan Mir Celadet dibêje ku dengdêrên zîmanê Kurdi yan kîn in yan ji dirêj in. Dî zîmanê Kurdi da, dengdêrek ku hîm kîn be û hîm ji dirêj be tune. Û disa lî gor Mir Celadet, dengdêra “i”(î) dengdêrek kurt e. Heke pîvan Hawar û Mir Celadet be, ev ditîna Reşo Zilan ne rast e. Dî nîvisara R. Zilan da diyar nabe, gelo çî têkîliya du curebûna “i”(î) yê û nîquta lî serê, bî hev heye. Çewa me berê ji got, ji ber ku R. Zilan deng (fonem) û tîpan (grafem) tevlihev dîke, dibê ku bî vî awayî hîzîr kîrîbe: Çaxa dengê “i” ya Kurdi ji ya Tîrki cudatîr be, dîvê bî awayê ku Tîrk dînvîsîn, ew deng neyê nîvisandîn. Her wesa, eynî mantîq e, ku dirêjbûna dengê “i” ya Kurdi, dîke sedemê kumîkê.

4.1.10. “Bîngehê alfaba Kurdî bi kumîk hatiye danîn” !?

Dî sala 1985 an da, dî paneleka bî navê “*li ser wêje û zîman*” da, ji R. Zilan tê pîrsîn: “*Di zîmanê kurdî de gelo çîma kumîk tê bî karanîn ?*”. Her çend xwediyê pîrsê, dî pîrsê da behsa dengê “i” yê nake ji, lê ji alî R. Zilan û guhdaran va diyar e ku ev pîrs, pîrseke lî ser tîpa vî dengî ye. Jî xwe, dî bersivdana R. Zilan da ji, ev eşkere dibê. Loma, bî hêsani merîv dîkare bêje ku, gotûbêjên lî ser alfabe ya Kurdi ya latîni, ev deh panz-deh salên dîçîn û tîn lî ser vê pîrsê dîcîvîn; an ji, bî hînceta vê pîrsê ye ku hîm pîrsên dîn ji dertên pêşberî me. İca ka em vegerîn ser bersiva R. Zilan. Ew weha dibê: “*Di her zîmanî de*

qanûnên taybetî hene. Bingehê alfaba kurdî bi kumik hatîye danîn; lê dema M. Kemal alfaba tirkî guhart, Celadet Bedirxan jî di alfaba xwe de hinek guhertin çêkir û alfaba xwe nêzî ya tirkî kir. Lê dengdêr cûda man "î" ya kurdî dirêj û ya tirkî kurt e...".

Ez bî xwe tê nagijim, ka çî têkilî dî navbera qanûnên zîman û kumikê de hene. Heke qesda R. Zilan ew be ku, jî ber qanûnên zîmanê Kurdi, "*Bingehê alfaba Kurdî bi kumik hatîye danîn*", divê wê çaxê em jê bîrîsîn: Gelo bî çî aqlî wê Mir Celadet dev jî hînik qanûnên zîmanê Kurdi ber de û rabe alfabe ya xwe biguhêze û nêzîki ya Tirkan bîke?. Divê bê gotin ku, ditîna "*Bingehê alfaba kurdî bi kumik hatîye danîn*", ne ditîna himdarê vê alfabê, Mir Celadet Bedirxan e, lê ya R Zilan e. Lî tu derê Mir Celadet nenivîsiye, ku ewi bingeha alfabe ya xwe lî ser kumikê daniye. Dî Hawarê da, bî zîmaneki gelek vekîrî, jî alî Mir Celadet va, prensîbên jî bo bingeha alfabe ya Kurdi ya latîni, hatîne nivîsandin. Mir Celadet wan bingehan, dî şeş destûran da dîcivîne.

Mir Celadet dî destûra xwe ya pêncan da lî ser pîrsa kumikê disekîne. Ew, heta ku jî dest tê, xwe jî barkirîna herfan bî nişanên nû dîr dixe. Bî gotînek dîn, ew ne dîdarê nişanên lî ser herfan e. Heta xwe mecbûr nediye, nişan bî herfan va nekîrîne. Pîri caran, gava ewi lî mîqabilê hîn dangan, dî alfabe ya latîni û ya Tirkî da tipên mînasîb nediye, wê çaxê xwe mecbûr ditiye ku, nişana bîlîndekê bî kar bîne. Jî xwe ew dîbê, nişan dî nivîsandîne da, dîbîn sedemê wext wendakîrîne; bî jîbîrkîrîna wan tevlihevi çêdîbîn; û ew nivîsandîne qîrêj dîkîn. Dî rewşek weha da, gelo meriv çewa dîkare bêje ku "*Bingehê alfaba kurdî bi kumik hatîye danîn*".

Hemû tipên ku kumik lî ser wan in (ê, î, û), dengdêrên dirêj in. Dirêjayiya van dangan, ne jî ber wê yekê ye ku lî ser tipên mîqabilê wan kumik hene, lê jî ber ku ew deng (fonem) dî eslê xwe da dirêj in. Heke bî kumikê qesda Mir Celadet nişankîrîna dengdêrên dirêj buya, wê çaxê dîvîyabû ku, ewi

kumîkek lı ser her du degdêrên dirêj “a” û “o” ji nıvısbûya. Lı gor destûrên ku ewi jı bo alfabeya xwe daniye (bendên 1 û 2), heta ku jı destê wi hatiye, xwestiye alfabeya xwe nêziki ya Tırki bıke û her wesa ji, heta ku jı dest bê, dengên herfên latini yên edeti bı kar bine. Dı alfabeya latini ya edeti da, mıqabilên dengên “ê” û “û” tunin, lê yê “î” heye, ku “i” ye. Baş e, gelo çima Mir Celadet ev tip dı alfabeya xwe da bı kar ne ani ? Jı hêlekê va ew dıbê, bêyi bèn guhertın, “*Herçend dibe, ewçend dengên herfên latini ên adetî...dı elfabêya kurdî de*” bèn hılanin, jı hêla dın va, ew dengê herfeke latini ya edeti bı kar nayne û wê herfê diguhêre. Me lı gor zanebûna xwe, bersiva vê pırsê dı rûpelên berê da bı dūrûdirêji daye.

R. Zilan dıbê, çaxa Mir Celadet dı alfabeya xwe da hın guhertın çêkırın û wê nêziki ya Tırki kır, dengdêr cûda man. Ev ne rast e. Jı ber, gava Tırkan dest pê kırın alfabeya latini bı kar anin (1928), lı ser tu tipên dengdêrên alfabeya ku Mir Celadet bı kar dıani, kumık tunebûn. Ewi dı sala 1928 an da, jı dêlva tipa “ê”, carna tipa “e” û carna ji tipa “i”; jı dêlva tipa “î” va, tipa “i”; jı dêlva tipa “i” va, yên “i” û “e”; û jı dêlva tipa “û” va ji, diftonga “ou” bı kar dıani. Tipên dengdêrên ku Mir Celadet neguhertine, ew tip bûn ku, dı alfabeya wi û ya Tırkan da wek hev dıhatın nıvisandın. Ango tipên a, e, u, o.

4.1.11. Bêizahiya i-ya bê nıqut

R. Zilan ne tenê lı ser kumıkê ditın û iddiayan dıde pêş, lê her wesa lı ser “i” ya bı nıqut û ya bê nıqut (ı) ji hın tıştan dıbê. Lı gor wi: “*...dengdara* (qesda wi dengdêr e-CÇ) ‘*I-i*’-ya zımanê kurdî û ‘*I-i*’-ya zımanê tirkî ne mına hev kurt in...”. Ev ditın, ditıneke rast e. Lewra, dı deranina van dangan da, bılındi û nızmiya pıştta zıman ber bı esmanê dev ra, dı herdû zımanan da jı hev cihê ne. R. Zilan dıbê, jı xeyni zımanê Tırki, dı hemû zımanan de lı ser “ı” ya pıçûk nişanek heye. Lê lı ser “I” ya mezın, zımanê tırki ji dı nav da, dı tu zımaneki da nişan tunin. Ev tışt, jı bo R. Zilan bê izah e. Ew dıbê, vêca em ê çewa bıdın

ser vê şopa şaş, ya ku Tırk lı serê çûncê û “em ê vê kir û kir-deya xwe çawan îzah bikin.” Mın meraq kir û lı çend alfabe-yên latini nihêrt (alfabeyên Îngilizi, Fransîzi, Almanî, Swêdi, İtali, İspanî). Dı hemûyan da lı ser tîpa “i”(î) ya hûr, nişanek heye, lê belê dı hiç yekî da lı ser tîpa “i”(î) ya gır, nişanek tune ye. Lê belê, çı hûr çı gır be, lı ser ya me û ya Tırkan nişanek heye. Ango, çı bı awayê Hawarê be û çı ji bı awayê bê kumîk be, tipên hûr û gırên ji bo dengê “i” ya Kurdi bı vi awayî tên nıvisandınê: “I-î” (I-i). Baş e, R. Zilan vê yekê wê çewa îzah bike.

Jı xwe, nımûnên ku R. Zilan ji bo tîpa “i”(î) ya Hawarê) dıde, dı rastiyê da ne ji bo vê tipê ne, lê ew ji bo tîpa “i”(î) yê ne. Jı ber ku, çend istisna çihê, dı hemû alfabe-yên latini yên zımanên sereke yên dınyayê da, yek cure “i” hene, ku mıqabilê alfabe-ya latini ya esli ne. Ew ji, tîpa “i” ya bê kumîk e. Dı wan zımanên lı jor da, tenê yek cure “i” heye û bı modifiyekırına vê tipê, tu dengêki dın nehatiye nişankırın. Jı ber vê yekê ji, gava ew “i” ya gır dınvısın, hewce nıne ku nişanek bıdın serê. An na, ev yek dı nıvisandınê da, dıbe israfê wext. Lê belê dı alfabe-yên ku bı modifiyekırına tîpa “i” yê, dengêki çihê û serbıxwe tê nişan kırımê da, dı nıvisandına tipên gır da meriv nıkare du “I” yên bê nişan deyne. Lewra diyar nabe ku, ka ev tîpa gır ya bê nişan, ji wan her du dengên çihê, mıqabilê kijanê ye. Loma ji, divê nişanek bê ser yekê. Heke “izahetek” pêwıst be, izahet ev e. Jı bo pıraniya alfabe-yên zımanên Ewrûpi, sergêjıyek bı vi awayî tune. Jı ber ku, çewa lı jor ji hat gotın, dı alfabe-yên wan da yek cure “i” heye, tipên ji vê “i” yê modifiyekırı nın.

Bı ditına mın, tıştê ku Tırkan dı alfabe-ya xwe da çêkırına, tışteke xerib nıne, aqılane ye: tîpa hûr û ya gır, ji bıli ferqa mezinahiyê, wek hev dınvısın. Her wek tipına dın: “C,c; Ç, ç; K, k; M, m;...û hwd”. Ê mın heta iro, tu Tırkek nedıtiye ku ji ber vê yekê, pêra sergêjayı çêbûbe. Pıvana R. Zilan, dıbe ev: Jı ber ku Tırk tîpa hûr bê nişan (ı) dınvısın, divê em wek wan nekin. Lê bı şaşî, ew radıbe, tîpa ji bo dengê “i” ya adetı ya ku

dı zımanên dın da heye, bı tipa dengê “ı” ya Tırki ra dıde ber hev. Wek merıv tipên “a” û “e” bıde ber hev, û paşê ji, ji navê nıkarıbe derê û lı izahetan bıgere.

4.1.12. Awa û qaydeyên dirêjkırına dengdêran:

Em vegeerın ser xala dawı ya çend dıtın û iddiayên R Zilan. Çend sal berê, dı nıvisarek xwe da, R. Zilan dibê: Nişana kumıkê (bılındekê) ya ku tê ser grafema “î” yê, dıde xuyakırın ku divê ev dengdêr bête dirêjkırın. Ew, ji zımanên dın ji, ji bo dirêjkırına hın dengdêran, hın awa û qaideyên ku dı alfabeyên wan zımanan da hene, bı rêz dıke. Ew weha dınvısiye: *“Hinek zımanên dın, ji bo dirêjkırına dengdarên (qesda wi dengdêr e-CC)dirêj yên zımanê xwe, rêyîne dın dane ber xwe. Wan ya bi riya cotnekırına tîpên bê deng yên bi dû re tên, yan bi riya bikaranîna du grafeman, yan jî bi riya çend nîşanên bi hev re ev pırsgerêk çareser kırine. Heçî Mir Celadet e, ew xwe ‘ji awayê nişankırına çend dangan bi herfekê an dengekî bi çend herfan’ yan jî bikaranîna çend nîşanên bi hev re dıde alı, ...ji lewre ew vê nişana bılındekê çêtir dibîne û diêxe ser hersê dengdarên me yên dirêj. Mîna hın zımanên dın, di zımanê kurdî de jî taybetmendîya serekî ya vê nîşanê, dirêjkırına dengdaran e...*

Ji xwe di zımanê kurdî de sê dengdar hene, ku ew jî dengdarên ‘ê’, ‘î’, û ‘û’-yê ne, dirêjin. Eger em vê nişana gırıng ji ser yekê ji wan rakın, gelo maneya li ser yên dın hiştinê çi ye ?” (78)

Me berê ji nêzik va dıt ku, bı çı awayı Mir Celadet kumıkê (an ji bılındekê) ji bo alfabeya xwe pejırand (qebûl kır). Berıya ku em lı ser dıtınên R. Zilan yên lı jor bısekınn, divê em şaşıyeke wi rast bıkın: Dı zımanê Kurdi da, dengdêrên dirêj, ne weki ku ew dibê sısê ne, lê pênc ın. Jı bılı ew hersê dengdêrên bı kumık, ku R. Zilan behsa wan dıke (ê,î, û), du dengdêrên dirêj yên bê kumık ji hene: “a” û “o”. Wek dıxuyê, bı tipên bê kumık ji merıv kare dengdêrên dirêj nişan bıke.

Heçi ditına ku, dı hın zımanan da awa û qaydeyên jı bo dirêjkırına hın dengdêran hene, ditineke rast e. Lê ev awa û qaydeyên ku dı van zımanan da hene, ne weki hev ın û lı gor her zımani ji tên guhertın. R. Zilan ev pırs pır bı gelemperi derbas kırıye. Gava ku merıv jı nêzik va lı van zıman û awayên dirêjkırına hın dengdêrên wan dınêre, ne encama ku R. Zilan dıde pêş, lê hın rastiye dın dertên meydanê.

Dı zımanê latini da, ku alfabeya wê jı bo gelek zımanên dın bûye bingeh, tipên dengdêr hım kurt û hım jı dirêj ın. Kengê ew tip dirêj û kengê kurt têne xwendinê, bı tipên bêdeng yên bı dû re tên ve gırêdayi ne. Wek qayde, gava pışti tipa dengdêrekê tipek bê deng bê, tipa dengdêr piçek bı şıd tê xwendın û ew dirêj dıbe. Lê gava pışti tipa dengdêr du an sê tipên bêdeng tên, ew kurt.tê xwendinê, Çend nimûne:

Hordeolum (Bûkık) “o”-ya pêşi kurt û ya bınxêtkırı dirêj e.
Commotio (Çelqbûna mêji)

Ev qaide derbasi hın zımanên Ewrûpi jı buye; wek zımanê Swêdi.

Glas (şûşe) “a”-ya dirêj
Glass (besteni, dondırme) “a”-ya kurt

Hın zıman, jı dêlva dengdêrên xwe yên kurt yek tip, jı dêlva yên dirêj ji, du tipan lı kêleka hev dınıvısın. Wek nimûne, zımanê Fini (Finlandiyayi):

Sata (sed) - sataa (baran barin). -a-ya kurt: “a”; ya dirêj: “aa”

Vika (çewt)- viisi (pênc). -i-ya kurt: “i”; ya dirêj: “ii”

Dı hın zımanên wek İngılızi da, jı bo ayni dengdêrê, gava dirêj e, ew bı çend tipan, gava kurt e ji, ew bı tipek an ji çend tipên dın tê nişankırın. Çend nimûne:

Sheep (mi, mêşın) - east (rojhilat) -i-ya dirêj: "ee", "ea".
Diploma (şahadetname) - dinner (şiv) -i-ya kurt: "i"

Hın zıman ji hene, jı xwe ra qaideyên cihê qebûl kırımê. Gava dengdêrên wan kurt in, ew bı awayê tipên qaydeyi, gava dirêjin ji, bı anina nişanek lı ser tipên qaydeyi têne diyarkırın. Çend nımûne jı alfaba Macari:

Ma (iro) - hât (pışt). -a-ya kurt: "a", ya dirêj: "á"
Fel (ber bı jor) - ég (esman). -e-ya kurt "e", ya dirêj "é"
Mi (em) - ír (nıvisin). -i-ya kurt: "i", ya dirêj: "í"

Em nımûnan zêde dirêj nekın û werın ser pırsa xwe. Dı danina vê pırsê da, R. Zilan hın tıştan tevlihev dıke. Beri her tışti, gava ew radıbe jı zımanên dın awayên dirêjkırına dengdêran tine, bala xwe nade ser, ku ew dengdêr him kurt û him ji dirêjin. Bı gotınêk dın, çı kurt û çı ji dirêj, deng ayni deng in. Bı dirêjkırına dengê kurt, yê dirêj çêdibe. Lê dı zımanê Kurdi de, dengdêr ne bı vi awayi ne; ew yan kurt yan ji dirêj in. Dengdêrên kurt, bı dirêjkırınê nabın yên dirêj û heçi yên dirêjin ji, kurt nabın. Dengê "i"(î), bı dirêjkırına dengê "ı"(i) çênabe. Jı ber ku, dengê "i" û dengê "ı" du dengên serbıxwe ne, cıhderkên wan cihê ne, ne ku yek kurtkırına ya dın e. Jı xwe gava Mir Celadet, bılındeka xwe dıde nasandın, weha dınvısine: "*Ev nişana ha di hin elfabêyên din de jî heye. Lê bi vê ferqa ko di elfabêyên din de dengê dengdêran weke xwe dihêle, cıhderkên wan naguherîne, tinê bilind dide xwendin. Di elfabêya me de du karên wê hene: Dengê dengdêran diguherîne û bilind dide xwendin. Lewma dengdêrên bi bilindek hemî jî drêjin û tucar kin nayên xwendin.*" (79).

Lı vır dıvê bala xwendevan bê kışandın ku, xısûsiyeta sereki ya kumikê ew e, ku dengêkê diguhêre dıke dengeke dın. Ne ku dengeki ku kın e, dirêj dıke. Gava Mir Celadet dıbêje, "...dengdêrên bi bilindek hemî jî drêjin...", ev nayê wê manê ku, hemû dengdêrên dirêj bı kumık in - ku çewa R. Zilan

wê çaxê wê dı navbera destpêk û dawiya hevoka wi ya lı jor da dubendiyek derketa.

Bı kurt û kurmanci, M Celadet dıbê gava bılındeک tê ser tipa “e” yê, wê dıke “ê”; dengekı nû û bê şık tipeke nû çêdıbe. Funksiyona kumıkê ya taybetı, çêkırına tipek nû ya jı bo deng-eki dın, dengekı serbıxwe ye. Lê dı alfabeяa Kurdi ya latini da, ew dengên ku bı tipên bı kumık tên nişankırınê, hemû jı dengê dırêj ın, ne ku jı bo xatırê kumıkê ew tên dırêjkırınê. Çaxa me lı hev kır û me ew dengdêrên xwe yên dırêj, bı tipine bêkumık nişan dan (wek dı tipên “a” û “o” da), bê şık gava em wan bıxwinın, em ê dırêj bıxwinın. Lewra, deng ın yên ku tipan bı lêvdıkın, te dıvê bıla tipek tazi ipela be, te dıvê bıla bı kumık be, bı dıvık be, bı niçık be an jı bı niçıt be, hiç ferq nake. Me çewa lı hev kırıbe, ku fılan dengı em ê bı kıjan tipi bınimının, ew dê bıbe mıqabilê wi dengê me û em wi şıkli lı ku derê bıbinın, em ê wi dengê xwe lê bar bıkın. Mir Celadet jı bo tipeke nû jı bo dengekı nû bı dest bıxe bılındeк pejırandıye, ne ku jı bo dırêjkırına dengekı ku bı tipekê hatiye nişankırın. Ew awa û nımünên jı zımanên cıhê cıhê, ku me lı jor dan, hemû jı bo dengên bı du xısûsiyet ın (kurt û dırêj). Guhertına dı deng da, dengek nû çênake, lê rengeki nû dıde wi dengı. Lewra jı, ew guhertın, guhertınêk dı mıqdarê (kvantativ) da ye. Lê belê, dı alfabeяa Kurdi da, bı hatına kumıkê lı ser tipeke qaydeyi, ew tip tê guhertın dıbe tipeke dın. Ne ku ew tenê kurt û dırêj dıbe. Loma jı, guhertınên bı vi awayı, ne dı warê mıqdarê da ne, lê dı warê wesfê (kvalitetê) da ne.

Jı ber van sedeman, iddiaya R. Zilan ya ku dıbê, xısûsiyeta sereki ya kumıkê, dırêjkırına dengdêran e, iddiayek jı rastiye dır e. Kumık tê ser tipekê û wê tipê dıguhêre û dıke yeke dın, ne ku jı bo dırêjkırına wê tipê ew tê bıkaranın.

Em ê lı vır rexne û ditınên xwe yên lı ser ditın û iddiayên R. Zilan bıqedinın.

Heçı lı ser vê pırsê ditınên Enstitiya Kurdi ya Parisê ne, ew du

kêm çar zêde, wek yên R. Zilan in. Lewra ji, hewce nake ku ji nû va em li ser wan ditinan yek bi yek, bi hûr û kûri rawestin.

Institut kurde de Paris

5. DÎTINÊN DUDILKÎ Û ŞERMOK

Em werin ser ditin û ramanên ew kesên ku carna dibên, raste sergê-jaiyeke bî vi awayi heye, lê divê meriv ne lezine, bêwext vê pîrsê venede. Em bisekînin heta ku hîn mueseşên Kurdi tîn damezrandin. Wê çaxê pîsporên zimên dê vê pîrsê çareser bikin.

Aligîrên vê ditinê ji, du beş in: Yên ku di ditin û delilên xwe da, di bin tesira R. Zilan da dimînin. Ew di navbera ditinên R. Zilan û yên ku dibên pîrsek weha heye da, dîçin û tîn. Loma ji, ew carna dibên pîrsek weha heye û carna ji vê pîrsê nabin. Ji wan kesên ku di vê komê da ne, em ê li ser ditinên S. Rêving bisekînin.

Yên ku di beşê dîduyan da ne, bî rasti ji ji vê pîrsê agahdar in. Ew carna nivîsên xwe bê kumîk û bê nîqut ji dîweşînin. Ji wan kesan ji, em ê li ser ditinên Malmisanij û yên Mahmûd Lewendi rawestin.

5.1. Ditinên S. Rêving:

Bî qasî ku ez pê dîzanîm, li ser pîrsên alfabeja Kurdi ya latîni du nivîsên S. Rêving di kovara Armancê da derketine. Nivîsa pêşî, bî sernivîsa "*Divê em xwe ji alfabetîzebûna Tirkî xelas bikin*", di sibata 1992 an da û ya dîduyan ji, di ilona 1993 an da, bî sernivîsa "*Li ser rapora Enstîtuya Kurdi ya Stenbolê*" der çûn.

Ew dî nîvîsa pêşî da pêwîst dibîne ku, divê pîrsên alfabe ya kurdi ya latîni bêne munaqêşkirinê. Sernîvîs û çend encamên dawiyê ne tê da, ev nîvisar dî warê uslûb û navrokê da gelek bî nîrx û înfîrmatîv e.

Nîvisara dîduyan, wesa dîxuyê bêyî ku bî dîr û kûrî lî ser hîn meselan bê sekinandin, bî bersîvên gelek lî rû û tevî hîn şaşîyan hatiye nîvisandin. Lî gelek cîyan, dî navbera her du nîvîsên wî da dubendîyên berbiçav hene.

5.1.1 Awayên danîna hîn pîrsan:

S. Rêvîng dîtîna R. Zîlan ya derheqê peydabûna hîn pîrsên alfabe ya Kurdi-latîni dubare dîke. Ango lî gora vê dîtînê, hîn tipên alfabe ya Mîr Celadet, jî alî şîklî ya wekî xwe ne mane. Ev guhertîna dî şîklê tîpan da, dî destpêka salên 1960 î da, bî derketîna hîn kovar û pirtûkên Kurdi ra; tîpa “î” wekî ya “i”, ya “i” wekî “ı”, “ê” wekî “é”, “x” wekî “ğ”, “û” wekî “u” û “u” wekî “ü” hatîna nîvisandin. Ew vê dîtînê bî vî awayî dîdomîne: “*Wek R. zîlan jî ...dibêje..*”, “*Van guhertînan şopa xwe lî ser Kurdên Kurdistanê Bakur hişt û piştî 1980’î lî Ewrûpayê bî derçûna kovar û rojnamên Kurdî, problemê careke dîna serî hîlda; vê careê pîrani gotûbêj lî ser şîklên î û î yê alfabe ya Celadet Bedîrxanî bû. Tevî ku lî Ewrûpayê hejmarên pêşî yê kovar û rojnamên kurdi pîr in jî gotûbêjên lî ser şîklên î û î yê, lê heta îro jî dî kovar, rojname û pirtûkên Kurdi de yek cûre alfabe nayê bî kar anîn; hînek î û î dînivîsînîna, hînek î û î dînivîsînîna.*”

Tîrsa wî ew e ku, “*problema nîvîsandîna du şîklên cuda jî bo dengekî wek î û î, yan î û î ...*” lî welêt jî serî hîlda û “*bîbîn sedema alozî û tevlihevîyê*”. Ew lî ser van pîrsan bêdengîyê şaş dibîne û dibê: “*Bî ya mîna berî ku ew alozî lî perçê herî mezin û lî nav nîfûsa herî mezin ya Kurmancîaxêvên Kurd belav bîbîn, gotûbêja lî ser wan û hewldana jî bo yek cûre alfabe û yek cûre rastnîvîsandîna, tevî nebûna dezgeyên*

otorîter, yan bisporên Kurd jî, baştir e ji bêdengîyê, çunkî Kurdan berî peydabûna dezgeh, yan bisporan dest bi nivîsandina Kurdîya bi tîpên latînî kiriye û wê binivîsin jî. Bê guman dema tê nivîsandin jî wê ev problem serî hildin. Em bipên jî, problem napên.” (80)

Her çend S. Rêving tevliheviya ku heye dibine û wê rast ji bi nav dike, lê mîxabin, jî bo çareserkirina vê pîrsê, ew ne xwediye tu pêşniyarane. Jî dêlva ku çend gav pêş va here, pîrsên ku hene rahêje destê xwe û bi wan mijûl bibe, here kûrahiyê û li sedeman bigere, ew li rû dimine û xwe ji bin siya ditinên R. Zilan xelas neke: “...kesên ku bi tenê tîpên î-i yên Celadet Bedirxanî diguherin û bi awayên î-i dinivîsinin jî,...sedemeke yekcar bêbingeh didin pêş: ‘Hêsantir e.’ Çima? ‘Çunkî nêzî alfabeya Tirkî ye û pîranîya Kurdan li Kurdistana Tirkîyê dijîn.’ ”. S. Rêving rexne li gotina “pîranî” ye digre û dibê, “... eger 12 milyon Kurd lê hebin, her 12 milyon tev de ne xwenda ne û alfabeya Tirkî nizanin, hetta bi Tirkî peyivîne jî nizanin.” . Jî meriv ştirê ku ew li hêviyê ye, gava hemû Kurd hini zîman û xwendina Tirkî bûn, dê wê gavê ewê bêje, “Baş ezbenî, em niqte û kumikê rakin, çare nîne.” Ew xwe li ser ditina “hêsantir e” naêşîne û dibê “..eger hêsantir e ji bo Kurdên Kurdistana Tirkîyê, lêxa divê em x jî wek g ya Tirkî, û wek u ya Tirkî, u wek ü ya Tirkî, ê jî wek (é) ya ku berê dihat nivîsandin, binivîsin. Bi tenê dîvîka î,i'yê girtin, înadeke bêbingeh e.”.

Lî gor çî û bi çî awayî û çîma hêsantir e? Têkiliyên ku di navbera hêsan an jî zehmetkîrîna xwendina zîmanê Kurdî û asimilasyonê de çîne? Têkiliyên hêsanbûnê û alfabetizabûna bi alfabeya Tirkî çîne? Heke têkîlî hebin jî alî zanîstî va îzahên van têkîlîyan çîne? Ew serê xwe bi pîrsên weha naêşîne, raste rast ditina R. Zilan dubare dike.

Ne tenê S Rêving, Malmisaniy û Mahmûd Lewendî ji gotina “hêsanbûnê” wek şablonekê digrin û dibê: “Heke em wek alfaba Tirkî ‘î’ û ‘i’ bikar bînin wê gavê çîma em ‘ü’ û ‘u’ ya Tirkî jî nagrin? Madem ‘î’ hêsantir e, ‘ü’ jî hêsantir e.” (Mal-

misanij). “*Ger mesele mesela hêsanîyê be wê wextê dengên ‘û-u’ ya Kurdî jî dikarin wek ‘u-ü’ ya Tirkî bête qebûlkin.*” (M. Lewendî). L1 vîr, ew xwe dispêrîn teoriya R. Zilan: Teoriya Kompoyê.

L1 gor R. Zilan, yê ku tipên “î-i”-yên Celadet Bedîrxan bi şiklê tipên “î-ı” dîvîsîn, ew kes in, ku ew jî xwe ra li “hobi” û mijûliyan dîgerin. Ew bi zîmanê Kurdi dileyizin, berê vi zîmani ber bi aliki berevaji va tajon. R. Zilan şîreta li van kesan dîke û dibê “*Zîman ne mijûlî û ne jî ‘hobi’ ye. Divê jî bîr neçe, ku mafê hîç kesekî tune, ku bi zîmanê Kurdî ve bilîze.*” (Berbang, 1982). S. Rêving bi sergîrti be jî, vê mantiqê dîparêze. Ew dibê, ne ku “hobi” û mijûlî dîvê tenê li ser “î-i”-yê bêne kîrînê, lê hobi û mijûliyên dî ji (“ğ”, “ü” û “é”) hene. Paşê ew jî, jî bir nake ku hîm şîretan bîke, “*Divê em mesûliyeta xwe bizanîbin û bi guhertînen keyfî nebin sedemên tevlihevîyan.*” (Armanc, 1992). B1 vî awayî ev pîrsa gelek cîddî, jî aliyê her duyan va jî, bi awakî jî zanîstiyê dîr û gelek li rû, tê ravekirin.

Heçî li ser pîrsa ku çiqas Kurdên jî Kurdîstana Bakur bi Tirkî û çiqas jî wan jî bi Kurdî dîaxîvî, rast e statistik dî destên me de tunî, lê belê hîm texmîn hene. L1 gor hesabandînen M. Lewendî, ku ew jî statistîkan bêtîr wek texmînan in, em ber bi rewşek gelekî xerab û tari va dîçîn. M. Lewendî dibê, “*Eger em gundan hesab nekin, îro li bajarên kesên ku emrê wan di ser 30’î re ne, bi Kurdî dîzanî, lê nîfşên din yan nîzanî, yan jî zîmanê wan ê yekem Tirkî ye. Yanê teqrîbî em dikarin bibêjin ku îro li Kurdistanê ancax 3 milyon Kurd bi Kurdî qise dîke*” û ew li ser vê malxerabiyê bi vî awayî didomîne, “*Eger rewş bi vî awayî biçê, li hember vê teknîka komunîkasyonê ku îro dewleta Tirk bi kar tîne, piştî 15-20 salan li Kurdistanê nîfûsa Kurdîaxêfan wê dakeve sed hezaran û belkî jî nemîne, emê jî bibîn wek ‘Ibix’an.’*” (81). L1 vîr dîvê meriv bine bîra xwendevan ku, bi kêmasî 5-6 milyon Kurd, îro li ser axa Kurdistanê najîn û li bajarên Tirkî dîmînin. Pîraniya nîfşa jî van Kurdên ku jî Kurdistanê dîrketîne, sed heft û mîxabîn,

zımanê xwe yê zıkmaki bere bere wenda dıkin. Heke insanên me lı ser pırsa asimilasyonê, lı ser pırsên alfabe yê û xwendın û nıvisandınê bı awaki cıddi nesekının, tırsa mın ew e ku, texmınên M. Lewendi yek bı yek dê rast derên. Têkılıyên dı navbera “ı” ya Hawarê û asimilasyonê da, dê dı rûpelên pêş da pıçek bên vedan.

5.1.2. Tipên “é”, “ü”, “ğ” û “v”:

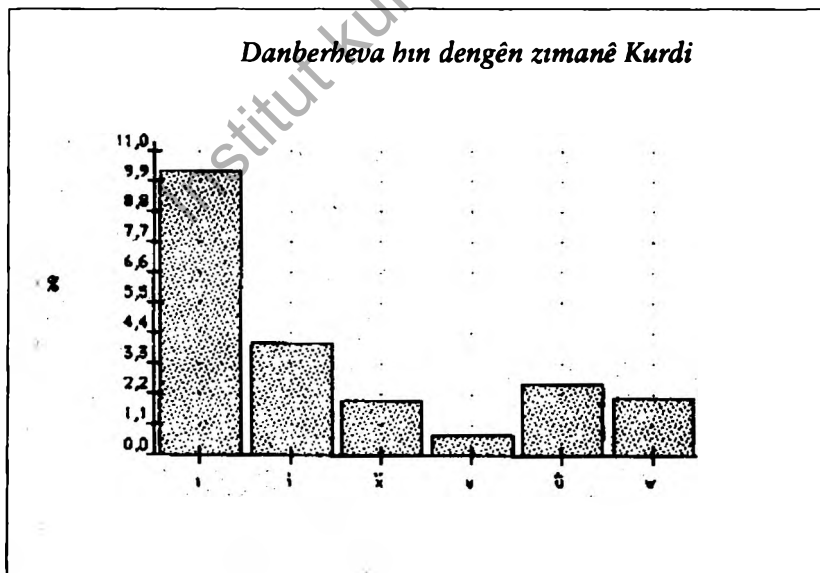
Em tev ji pê dızanın ku, ev panzdeh bist salên ku tu kesê Kurmancıaxêv jı dêlva “x” yê va “ğ”, jı dêlva “û” yê va “ü” yan jı “u” nenıvisiye. Gava dı çapxanan da hın tip bı şaşı hatine çapkırınê ji, Kurdan lı van şaşıyan çav negirtine û pêra pêra rast kırıne. Nımûneyek jı sala 1976 an: “NOT: *Tipa (ê) ya Kurdi ku dı nıvisarê Kurdi daye jı xeletiya çapxanê hınek ciyan da (ê), hınek ciyan da (é) derbaz bûye. Rastiya wi (ê) ye.*” (82). Ev nımûne ji nişan dıde ku, Kurd dı van salan da çıqas lı ser alfabe ya Hawarê hesap bûne û parastine. Yê ku berê nıvisibûn jı, ewende sal dev jı nıvisandına bı vi awayi berdane. Lewra Kurd dızanın ku alfabe ya Kurdi, lı gor alfabe ya Tırki, alfabe ya zımaneki cıhê ye. Jı xwe dı nav Kurdan da iro munaqe-şeyek lı ser tipên “x”, “û” û “ê” jı tuneye.

Gelo qey S. Rêving dıxwaze hın Kurd bıla jı nû va jı dêlva x, û, u, ê yê va, ğ, u-ü, é yê bı kar binın ?. Na heke qesda wi ne ev yek be, nexwe S. Rêving çıma bı vi awayi dınvısiye ?.

S. Rêving û hın kesên dın van pırsên xeyali bı zanin dıdın pêş. Jı ber, çıqas pırsa “ı” ya bı kumık û “ı” ya bı nıqut hatiye pêş û lı serê gotubêj hatine kırın, yê lı dij guhertınê ne, jı nexwedibûna bersiv û delılên maqûl, xwestine vê pırsê bıgemırının, hın pırsên xeyali bıdıne pêş. Ev jı dıde xuyakırın ku, ew bı xwe jı bı hebûna van pırsên xeyali ne bawerın, lê mexsed tenê bı pırsên xeyali vê pırsa cıddi jı rojevê daxıstın e. Bı vi awayi şolıkırına vê pırsê, heke Kurdan iqna kırıbûya, dê ev pırs carek dın derneketa pêşberi me. Jiyan bı me dıde xuya kırın

ku, her çiqas em vê pîrsê jî rojevê daxin an jî bincil bîkin, dê pîşti çend salan disa derê pêşberî me. Loma jî, dî gelemşê da hîştin û şolîkirîna vê pîrsê, ne tu rê ne.

Heke iro lî ser wan tipên xeyalî yê ku S. Rêving jî alfabe ya Tirkî tine, em bêjî gotûbêjek hebûya jî, dîviya ew gotubêj bîbûya gotûbêjêke dereca duhemîn. Jî ber ku nisbeta wan dengên, ku xwedê giravî wê bî van tipan bîhatana nişankirîna, lî gor dengê “î” ya Kurdî gelekî kêmtir in. Heke em Mir Celadet jî xwe ra bîngêh bîgîrin û lî hesabandinên wî yê jî sala 1932 an bînin, ev rasti baştir diyar dibe. Nisbeta dengê “x” ya Kurdî dî nav hemû dengên Kurdî da % 1.9, ya “û” ya Kurdî %2.5, ya “u” ya Kurdî % 0.7, ya “w” ya Kurdî % 2 ne. Lê belê nisbeta dengê “î” ya Kurdî, dî nav hemû dengên zîmanê Kurdî da, lî gor Mir Celadet Bedîrxan % 10.2 û ya dengê “i” yê jî % 4 e. Heke Kurdan dî salên destpêka 1960 î da van dengên Kurdî, bî van tipên alfabe ya Tirkî (ğ, u, ü, v) nişan dabîna, yekûna van hemû dengên (% 1.9 + % 2.5 + % 0.7 + % 2) dibe % 7,1 . Em dîkarîna van nisbetan bî şîklê wêneyî, bî vî awayî deynîna:

Îca, gava bî kêmasî ev bîst sal in ku pîrsîne weha ninin û ev deh donzdeh sal in ku lî ser dengeki Kurdi, ku nisbeta wê % 10,2 ye, tevlihevi û sergêjayî heye, gelo meriv bî çî aqilî pîrsên xeyalî û pîrseke ewende cîddî wek hev kare nişan bîde. Ew lî cîyekî dibêjî, ev deh sal in ku Kurd jî sedema tipên “î”(i) -“î” (i) yê, du alfabe yê cîhê bî kar tinin; disa eynî ew, lî cîyekî din dibêje “tenê bî dûvîka î, î’yê girtin, înadeke bêbingeh e” û ew hîn sergêjayî yê xeyalî pêşniyar dîke. Ev yek baş dîde xuyakîrîn ku, dî rastîyê da ew hebûna pîrsek weha inkar dîke.

i. Kurdan kengê alfabeya C. Bedîrxan ditîne ?

S. Rêving dibê dî salên 1960 î da “ *Dibe ku hîn alfabeya Celadet nehatibû ditin, yê ditîbin jî hem jî ber nebûna makîne û çapxaneyên ku îşareta (^) yê binivîsîn, hem jî jî ber ku bî Tirkî alfabetîze bûbûn û nêzî alfabeya Tirkî nivîsandin jî wan re hêsantir dihat, bêyî ku lî ser karê xwe bifikirin, weha nivîsandin.* ”

Gava S. Rêving qala nivîsên salên şêst û heftîyan dîke, wek bêje “*bêlome bû*”, ew bînfîreh e. Lê gava ew tê ser salên heştîyan, ew bînfîrehiya wî wenda dibe. Ew weha dibê: “*Lê piştî salên 1980’î Kurdên ku alfabe ya Celadet ditîne, li Ewrûpayê bûne xwedî îmkânên makîne, weşanxane, çapxane, lê dîsa jî bî îsrarî î-dî nivîsîn...*”

...*Iro hejmara kes, weşanxane, pirtûkên ku î,î dinivîsîn, pitir e jî yê ku î, î dinivîsîn, lê dî xwendin û nivîsandina î, î yê de problemeke ewqas mezin ku pêwîstî guherandinê be, derneketîye pêşîya me.*” (1992)

Bê şîk, piştî salên 1980 î lî Ewrûpayê geşbûn û pêşveçûna weşanên Kurdi, zêdebûna çapxane û weşanxanan, jî bo me Kurdan dîlxweşî û serfîrazi ye. Ev xebatên lî dervayê welêt baş

nişan dıdın ku, gava Kurd keys û mecalan bîbinin, ew dıkarın çanda xwe, zimanê xwe bîhonin, geş bıkın û pêşve bıbin. Lê gava S. Rêving dibê, Kurdan pışti salên 1980 i alfabe ya Celadet Bedirxan ya bı “î-i” ditine, û loma ji, hêdi tu maneyek tê da tune, ku disa ji ew, “*bi israri i-i*” ya kevn bı kar tinin, ew dı nav şaşiyekê da ye. Jı ber ku, Kurdan alfabe ya Celadet Bedirxan, pışti salên heştêyi nedine. Wek me berê ji got, alfabe ya K. Badıllı (1965) û ya Celadet Bedirxan, jı bıli tipekê, wek hev in. Musa Anter dı sala 1967 an da, alfabe ya Celadet Bedirxan bı kar ani. Alfabe ya M Emin Bozarıslan û ya C Bedirxan zêde jı hev cuda ninin. Dı sala 1976 an da kîtêba Dr. K. Bedirxan - S. Şıvan ‘*Zmanê Kurd, Kava Yayınları*’ derket. Dı sala 1977 an da, kîtêba Dr. K. Ali Bedirxan “*Türkçe izahlı Kürtçe Gramer, Özgürlük Yolu Yayınları*” lı welat çap bû. Heke S. Rêving alfabe yê ku dı nav van her du kîtêbên paşiyê da ne, lı dervayi alfabe ya C Bedirxan bıbine, mıxabın ew jı rastiyê geleki dûr e.

Kurdan alfabe ya Celadet Bedirxan ne lı Ewrûpayê, lê lı welat dine. Û herwesa jı, ew wek Mıshefa Reş an Quranê ne hebandine, her ew dı jıyanê da ceribandine, gav bı gav dı nav xelkê da belav kirine. Loma jı, gava S. Rêving ditina alfabe ya Celadet Bedirxan bı Ewrûpayê dıde destpêkirin, wan tecrûbên salan û qonaxên dıroki yê ku alfabe ya Mir Celadet dı nav xelkê da derbaş kirıye, nabine.

Wesa dıxuyê ku S. Rêving zêdebûna hejmar kes, weşanxane û pırtûkên ku bı tipên “î-i” dınivısın, jı bo rastiya ditinê xwe, wek delil nişan dıde. Bê şık zêdebûneke dı vi wari da hebe, -cı bı î-i yê û çı jı bı î-i yê be, me hemû Kurdan kêfxweş dıke, lı dıji asimilasyonê pıšta me qayimtır dıke. Lê dıvê meriv jı nêzik va lı vê pırsê bınerê, ne ku wek delileke jı bo iddiayên xwe yê şaş bıde pêş û xwe bı hın tıştan qure bıke. Mıxabın, jı bıli “*Rojnam*”ê, ku tenê yek hejmar derket, çı kîtêb, çı kovar û çı jı rojnameyên Kurdi bıın, hejmareke pır kêm tên çapkırınê û yê ku wan dıkarın û dıxwinın jı, lı gor salên heftêyan kêmtır in. Çend nımûne: Tiraja her hejmarek kovara “*Özgürlük*

Yolu” (Riya Azadi), lı dor 10 000 an, ya kovara “*Rızgari*” dı nav 7000-10000 an da, ya “*Roja Welat*” dı navbera 7000 - 10000 an da, ya kovara “*Tirêj*”ê 4-5 hezar nusxe bûn (83). Em dızanın ku ev kovarên salên 1970 i, bı awaki militani dı nav xelkê da dıhat belav-kırın û loma ji xwendın û tesira wan, ji yên lı dervayi welat, -ku dı nav komıkek teng da belav dibûn-, berfirehtır bû.

Nêziki sed sal berê, ji her hejmara rojnama Kurdi ya pêşin “*Kurdistan*” (1898-1902), ku lı dervayi welat derdiket, 2000 nusxe ji bo Kurdistanê dıhat şandın (84).

Divê em Kurd lı ser vê pırsê bı hûr û kûri bısekının, serê xwe pê bı-êşının, çıma weşanên bı Kurdi kêm nusxe tén çapkırınê û xwendevanên wan kêm in. Bê şık ev pırs, ne tenê bı pırsa alfabeyê va, lê bı gelek pırsên dın va ji gırêdayi ye.

Iddiaya ku, ew kesên ku dı salên şêsti da alfabeya Celadet Bedırxan guhertın, bı Tırki alfabetize bûbûn û nêzi alfabeya Tırki nıvisandın ji wan ra hêsantır dıhat, ne rast e. Wek me lı jor da zanin, sedemê sereki yê nıvisina bı alfabeya Tırki, nenasina alfabeya Hawarê bû û pişti nasina wê ji, dıviya demek ew dı jiyanê da bıhata cerıbandın, ka heta çı radeyê, bı awaki sıvık û zelal dê dı nav xelkê da ci bıgırta. Pırsa alfabetizebûyına bı Tırki, divê merıv bı pırsa perwerdebûyına dı mektebên Tırki da, bı pırsa asimilasyonê va gırêdayi rahêje dest û lı serê raweste. Ne ku, wek sloganekê bı kar bine. Bê şık, diyar e ku iro asimilasyona lı Kurdistanê, ewqas zêde û texripkar e, ku hêdi ne qabil e ku merıv bı salên şêsti ra bıde ber hev. Heke iddia û qesda S. Rêving ew be, ku alfabetizebûyına bı Tırki dı salên şêsti da ewende zêde bû ku, Kurd rabûn, ji bo ji wan ra hêsantır e, alfabeya Celadet Bedırxan guhertın û bı awayê alfabeya Tırki nıvisin; lê belê iro, şıkır me xwe ji vê xeterê xelas kırıye û bı serfirazi, em bı alfabeya C. Bedırxan dı nıvisın, ev iddiayek ji rastiyê gelek dûr e. Lı gora statistikên dewleta Tırk bı xwe, dı sala 1960 i da, xelkê herêma Diyarbekırê % 65.9, yê Sêrtê % 71.2, yê Bedlisê % 64

bı Kurdi dıaxıvın (85). Dıvê bala xwendevan bê kışandın ku, ev statistik yêñ dewletê bı xwe ne û dı gel ewqas zulm û zor-dariyê ji, disa gelê Kurd bızıviye û bı zımanê xwe serfirazbûyına xwe diyar kıriye. Helbet, dı rastiyê da ev reqem hê bıındtır in.

Lı ser pırsa asimilasyonê M. Lewendi xetera ku lı pêşiya me ye, bı vi awayi ramı me bıke: “*..wek kesekî Diyarbekirî ez bi texmînî dikarim bibêjim ku ji % 60'ê Kurdên Diyarbekirê bi Tirkî qise dikin.*” (82).

5.1.3. Pırsa “xwe nêzıkkırına elfabeya Tirkî”:

Dıtınên S. Rêving yêñ lı ser pırsa tipên “î-i” (i-ı) yê, dı nıvisara wi ya dawı da (1993) zelaltır dıbın. Ew, tıştên rast yêñ ku wi dı nıvisa xwe ya sıbata 1992 an da gotıbûn ji, tekzip dıke.

Heta ji destê wi tê, ew dıxwaze alfabeya Kurdi ya latini, ji ya Tırki ya latini dūr nişan bıde, û bı vi awayi ji, karıbe izaheke ji bo parastına kumık û nıqutê peyda bıke. Lê ji ber ku dıtınên Celadet Bedırxan lı ser vê meselê gelek zelal ın, S. Rêving, bı navê xwe sıpartına Celadet Bedırxan, hın gotınan ji ber xwe va çêdıke û wek ku gotınên Celadet Bedırxan bın dıde pêş. Ew dıbê, her çıqas Mir Celadet, ji bo ku Kurdên Kurdıstana Tırkiyê bı hêsani bıkarıbın hini alfabeya wi bıbın û xwendın û nıvisandına Kurdi ji bo wan hêsantır bıbe, alfabeya xwe bı zanın nêzi ya Tırki kıribe ji, lê ev nêzıkkırın bı “*..qasî ku sîstema dengên di her du zımanan de rê daye û li gor guncına hîmên din yêñ ku wî ji bo elfabeya xwe danine..*” pêk hatiye. Paşê, lı ser ku ka bı çı awayi Mir Celadet ji bo dengên zımanê kurdi şıkl danine, weha dıbê, “*..li gor fonetıkbûna elfabeyê û li gor hîmên elfabeya xwe û ji hemûyê giringtir li gor sîstema dengên zımanê Kurdi şıkil(tîp) ji dangan re dest nişan kırine.*” (86).

Bı vi awayi, lı ser vê pırsê, S. Rêving sê tıştan nişan dıde: 1- Fonetıkbûna alfabeyê, 2- Hîmên alfabeyê, û 3- Sîstema dengên zımanê Kurdi (ku lı gor wi, ev ya heri giringtir e).

i. Teoriya “Sistema dengan”:

Her çiqas dî nivisara xwe ya sal û niv berê da, S. Rêving lî ser himên alfabeyê (şêş destûr, an jî destûra bî şêş bendan) bî dûr û dirêjî sekinibe jî, her çî hikmet e, ew iro wan kêmbî dibîne û bî navê Mir Celadet du tîştên dîn lî wan zêde dike (fonetîkbûna alfabeyê û sistema dengan). Û dî vê kîrîna xwe da jî, mîxabin gelek tîştan tevli hev dike. Gava em lî sê prensibên ku, S. Rêving dibê jî bo bî şîkîl nişankîrîna dengan hatîne qebûlkîrînê, dînêrîn, ev yek baştir dîxuyê.

Jî sê prensibên wî yê yekem, “*fonetîkbûna alfabeyê*” ye. Ew vê prensibê, jî dervayê himên alfabeyê, wek prensibeke bî serê xwe tine. Ev yek şaş e. Jî ber ku, dî nav wan destûran da ku Mir Celadet jî bo alfabe ya xwe bîngê girtîye, du bend (destûrên 3 û 4) hene ku, derheqê fonetîkbûna alfabeyê da ne. Loma jî, girtîna “*fonetîkbûna alfabeyê*” lî dervayî destûran û pêşkêşkîrîna wê wek prensibekê çîhê şaş e.

Jî hêla dîn, gava ew prensîba xwe ya sisiyan dîde pêş û wê jî himên alfabe ya Mir Celadet giringtir nişan dîde, diyar nine qesda wî çîye. Heçî gotînê “*sistema dengên zîmanê Kurdî*” ne, Celadet Bedîrxan lî tu derî ev gotîna bî kar neanine. Ev gotîna yê S. Rêving in û gotîna gulover û jî zanyariyê dîr in. Gelo çewa dibê ku Mir Celadet alfabe yekê çêdike û jî bo danîna wê jî xwe ra himan qebûl dike, lê hîn tîştên ku hê jî himên wî giringtir in jî, bî nav nake û lî ser wan nasekîne? Heke qesda S. Rêving jî “*sistema dengan*”, xîsûsiyetên dengên zîmanê Kurdî yê jî bo danîna alfabe yê be, Mir Celadet jî wan ra dibê “*denganîya zîmanê Kurdî*”, dî warê zîmanzaniyê (linguistic) da, jê ra “*fonetic*” tête gotîna. Na, heke mexseda Rêving jî van gotînan tîşteki dîn be, wek, ku ka çî lebat in (organ in) û ew bî çî awayî van dengan dertîna, ev deng çewa dîghîjînguh û mêjîyê guhdarên Kurd, ferqên dî van prosesan da lî gor zîmanên dîn çîne, ...û hwd, wê demê divê ew terminolojiyê dîn bî kar bine (terminolojiya anatomi, fîzyoloji, fîzîk û ya

nevrofizyolojiyê). An na, diyar nine ka ew dîbê çî. Heke em qebûl bîkîn ku, qesda wî “*denganiya*” zîmanê Kurdi ye, wê çaxê dîviya bû ku, gava ew xwendevanên xwe li ser çêkirina şiklên (tipên) alfabeya C. Bedîrxan serwest dîke, li gor pîvanên Celadet Bedîrxan biçûya.

Vêca, gelo qê dî çêkirina alfabeya xwe da C. Bedîrxan xîsûsiyetên denganiya zîmanê Kurdi (li gor Rêving “*sîstema dengên zîmanê Kurdî*”) nedane ber çav.? Belê, dane ber çav. Em vê yekê disa jî destûrên wî yên ku himê alfabeya wî li serê hatine avakirinê, fêm dikin. Ew dî destûra xwe ya yekê da, bala me dîkşîne ser hîn nîqetên ku “*xasê denganiya zîmanê kurdî ne,*” û jî dervayî wan, ew alfabeya xwe nêzi ya Tirkî dîke. Ew dî destûra çaran da, li ser têkiliyên ku dî navbera denganiyê û alfabeke fonetîk da hene, radweste û weha dîbê, “*Ev awa jî fikra çêkirina elfabekê bi hindik herfan an jî qesda qenc lisersekinandina denganiyê dikare bizê....*

Ji xwe di tu zîmanî de dengani û nivîsandin ne lêvên yek in, û nivîsandin nikare bi tevayî li denganiya wî zîmanî bê. Lewre ko kitkit û rengên denganiyê bi elfabeyê nayên nişan kirin û li ser kaxezê sekinandin.” . Mir Celadet dî destûra şeşan da diyar dîke ku, paş “*Sehîtiya ko di her sê zarên kurdî de hatine çêkirin xuya kirine ko di zîmanî kurdî de dengên bîngehî ev sih û yek dengin.*” .

Jî van gotinên wî jî baş dîxuyê ku Mir Celadet dî nav destûrên xwe da, denganiya zîmanê Kurdi dîde ber çavan. Loma jî, ditîna S. Rêving bî du awayî şaş e; Hîm jî ber ku ew “*sîstema dengên Zîmanê Kurdî*” li dervayê himên (destûrên) alfabeya C. Bedîrxan nişan dîde û jî wan girîngtir dîbine, şaş e; û hîm jî, bîkaranina van gotinan, dî warê terminolojiyê da şaşê.

Bî kurtî em dîgijî wê encamê ku, herwek Mir Celadet bî xwe jî dîbêje, ewî danîna himên alfabeya xwe dî wan şeş destûran da cîvandiye, ku denganiya zîmanê Kurdi û alfabeke fonetîkî jî dî nav wan da ye.

Çewa berê jî hat gotin, S. Rêving her dî nav hewildanekê da

dêlva ku bi awayên zanisti li meselê binêre, ew xwe ji hissên xwe xelas nake. Ji wi ştirê, nêzîkbûna alfabe-yên Kurdi û Tirkî, tê wê manê ku ev her du zîman nêzîki hev in. Gava ew, beşek ji nivisandîna C. Bedirxan dîgre, ew bi xwe nîkare, pêra pêra îzahêkê pêva dizelîqîne: “ ‘...Ji aliyê şîkil 17 tîp di elfabeya her zîmanî de bi ferqîne kiçîk yek in: b d f g h k l m n p r s t v w y z’ (Hawar, hej. 2. rûp. 7) Anku ev tîpên he ne yên elfabeya Tirkî, lê yên latînî ne.”(Rêving). Dî navbera nivisandîna C. Bedirxan ya esli û ya ku S. Rêving hilaniye jor, bêyi ku mane bê guhertin, piçek ferq heye.. Eslê wê bi vi awayî ye: “..ji sih û yek dengdarên kurdi, dengên hevdehên jêrîn, di elfabeya her zîmanî de, bi ferqên kiçîk, yek in. b d g h k l m n p r s t f v w y z”(87).

Wek dîxuyê, C. Bedirxan nabêje ku, ew alfabe-yê Tirkî dî nav wan alfabe-yên ku tîpên latînî bi kar tinin, nahesîbine. Bê şîk, ev tîpên ha, çiqas yên alfabe-yên Kurdi, Îngilîzî û zîmanên din bin, ewqas ji yên alfabe-yê zîmanê Tirkî ya latînî ne (Ji xweyî tîpa “w” ku dî alfabe-yê Tirkî da nîne). Ji xwe gava em li destûra yekê ya C Bedirxan dinêrin ev yek hê zelaltir dibe. Ew dibê:

“1- Ji wan niqtan pêve ko xasê denganiya zîmanê kurdi ne, di şîkil û dengên herfan de, herçend heye, xwe li elfabeya tirkan nîzing xistin û jê ne dîrketin...” . Ica divê meriv piçeki li vir bisekine û ji S. Rêving bîpîrse. Ji bîlî tîpa “w”, gelo ji wan hevdeh herfan kijan xasê denganiya zîmanê Kurdi ne, ku ew dîxwaze ji alfabe-yê Tirkî dîr bike. Gelo dî navbera çîhderka dengên “b”, “d”, “g”,....hwd yên Kurdi û Tirkî da çî ferq hene, ku S. Rêving dîxwaze dî navbera tîpên mîqabîlê van dengên yên her du zîmanan da, diwareki lêke.

5.1.4. Disan pîrsa kumîk û niqtê:

Gava S. Rêving li sedemên ku çîma Mir Celadet tîpên “c”, “ç” û “ş” ji alfabe-yê Tirkan gîrtîye û xîstîye nav alfabe-yê xwe dîgere, ew dîghîje wê encamê ku “ Lî gor sîstema dangan”,

dengên ku cihderka wan yek in, dirêjbûn û kînbûna wan bi qasi hev in, Mir Celadet bi tipên alfabe ya Tirkî nişan kirine. Lê belê her çiqas cihderka wan wek hev bin jî, gava di dirêji û kînbûna wan de ferq hebin, ewi bi tipeke ji alfabe ya Tirkî cihê ew deng nişan kirine. Bi vi awayî S. Rêving tê ser mexseda xwe ya rasti ya ku, ewi ev teoriya “Sistema deng” jî bo çî afirandiyê. S. Rêving dibê “Lê di mesela -î- û -i-yê de ne weha ye. Ji aliyê deng ve tevî ku cihderka wan yek e jî lê î ya Kurdî dirêjtir e ji ya Tirkî. Di navbera î ya Kurdî û î ya Tirkî de ferqeke mezintir heye. Ne eynî deng in, cihderka wan ne yek e.” (1993).

Jî bo zelaliyê, bi kurtî em ditîna wi dubare bikin: S. Rêving dibê, her çiqas cihderka “î” ya Kurdî û ya Tirkî yek bin jî, lê jî ber ku dengê “î” ya Kurdî jî ya Tirkî dirêjtir e, ew bi tipeke cihê hatiye nişankirin. Ferqa di navbera “î” ya Tirkî û “î”(1) ya Kurdî de hê zêdetir e. Jî ber ku cihderka dengên wan tipan di Tirkî û Kurdî de ne yek in.

Di eslê xwe da ev ditîna ne ditîna S. Rêving e, lê ya R. Zilan e. Hê di sala 1982 an de, R. Zilan ev iddiaya xwe jî bo parastina kumikê wek delilek dida pêş. Ewi dîgot: “...hem -î- û hem -i-ya Kurdî ne wek -î- û -i-ya Tirkî ne. Ji aliyê fonetîkî de ferqeke pir mezin di navbera wan de hene. Heçî -i-ya Tirkî ye, li gorî ya Kurdî, kurt e.” û ev yek jî bo ditîna R. Zilan dibû bîngeha kumîka li ser “î” yê. Jî ber ku, berê bi dûr û dirêji li ser ditîna R. Zilan hatiye sekinandin û her wesa, jî qelama mir Celadet bi xwe jî, sedemên kumîka li ser “î” yê û nîquta li ser “î” yê hatine serwest kirin, li vîr hêdi hewce nine ku, em van gotinan dubare bikin. Lê divê bê gotin ku, gava S. Rêving sedemên kumîk (bîlîndek) û nîqutê jî nîvisara Mir Celadet neqilî nîvisara xwe ya nû dîke, ew di ser cihê herî giring ra qebaz dide, û her wesa cihê ku di nîvisara Mir Celadet da ne tiştê sereki ye, di warê giringiyê da yê dereca diduyan e, ew bi herfên qelaw û reşkirî dide pêş. Bi vi awayî, ew dixwaze bide nişandan ku, jî ber xîsûsiyetên dengên her du zîmanan jî hev cihê ne, loma jî C. Bedîrxan “î” ya bînîqut(1) bi kar ne aniyê.

Û bî vi awayi S. Rêving jî hin ditinên Mir Celadet, xwe dighijine van encamên lî jor: Ango, jî ber ku dengê “î” ya Kurdi jî ya Tirkî dirêjtir e û jî ber ku cihderka dengê “î” ya Kurdi û ya Tirkî ne yek in, Mir Celadet tipên jî bo van dengan, jî yê alfabe ya Tirkî bî cihê nivisiye. Ewî nîqta lî ser “î” ya adeti rakiriye û jî dêlva wê va kumikek daniye serê û her wesa “î” ya adeti jî, jî bo nişankirina dengê “î” ya Kurdi bî kar aniye.

S. Rêving lî ser vê pîrsê, di nîvisara xwe ya sala 1992 an da jî ditinên Mir Celadet hin encamên din derdixist û tiştên maqûl digot. Piştî ku ewî jî nêzik va lî ditinên C Bedirxan dinêri, weha digot: “...*eger Celadet Bedirxanî niqteyek nedarîba ser î yê û wek î bihişt, wê Kurdan ev herf. wek î ya alfabe ya Tirkî bixwendana? Na. Ji ber ku em qala du zimanên cuda, û du alfabe yên ku li gor dengên wan zimanan hatine çêkirin, dikin. Dirêjtir, yan kintirbûna î ya Kurdî jî ya Tirkî di vî warî de hîç rolekê nalîze. Çunkî yê ku deng didê îşaretan em in. Neku jî bo her dengekî dengdar, yan bêdeng îşaretek standard heye û her mîlet wan bî kar tînin...*”, “...*Sedemên ku Celadet Bedirxan mecbûrî bikaranîna (^) bilîndekê dikin, ne dirêjbûna î, ê, û yê ye...*

...Eger armanca Celadet Bedirxan bî danîna şiklê î jî bo dengê î ve-qetandina î-ya Kurdî jî i-ya Tirkî bûya, wê ev nişan danîba ser a-ya Kurdî jî, çunkî a-ya Kurdî dirêjtir e jî ya Tirkî, lê wek şikil her du jî eynî ne û ev nayê wê manê ku dema em a-ya Kurdî dixwînin, yan dibêjin, jî ber ku bilîndek li ser tuneye, em wê qasî a-ya Tirkan kin dixwînin.” (88)

Diyar e ku ew bî nîvisara xwe ya nû, van xetên xwe yê lî jor tekzip dike.

5.1.5. Hêviyên bilînd, rastiya tehl û asimilasyon:

Dî dawîya nîvisara xwe da, S Rêving dibê: “*Eger problem bî tenê î û î ye, ger heta cihêkî hêsanbûneke kêmbî xwe re bîne jî*

(Diyar e ku, bî şermoki be ji, ew carna vê rastiyê dibine-CC), *ne peyvîst e bèn guhertin. Ji ber ku kîjan çareya siyasî ji gelşa Kurd a li Kurdistanê Tirkî re bê dîtî jî- çî mafên kulturî, zîman û serxwebûna îdarî, çî otonomî, çî federasyon û çî jî serbixwebûna kamil- wê li Kurdistanê zîmanê Kurdî bibe zîmanê resmî, zarok wê di xwendinxaneyên destpêkî û yên pê re bi tenê bi Kurdî bixwînin û binivîsinin, zîmanê weşan çapemenîyê bi yekcarî bibe Kurdî û bêguman bere bere wê zîmanê xwendina bilind jî bibe Kurdî, wekî ku îro li Kurdistanê başûr bi cih bûye. Wê nişîna nû rabîbin ku bi tenê Kurdî hîn bibin û zîmanê Tirkî jî wek her zîmanekî xerîb, hîn bibin.*" (1993).

Dî sibata 1992 an da, ewî dîgot ku kes nîkare tarîxa damezrandîna dezgehên xwedî otorîte û zanîstî bide destê Kurdan û loma jî em nîkarîna pîrsên alfabe û rastnivîsandîna lî hêviya dezgehên weha bîhêlîn. Dîvê ev pîrs bêne munaqêşekîrîn û jî bo pêkanîna yek cure alfabe û rastnivîsandîna hewl bêne dayîn. Lê wesa dîxuyê ku, ewî dev jî vê dîtîna xwe jî berdaye. Ewî, qaşo nedîxwest van pîrsan lî hêviya tarîxa damezrandîna dezgehên xwedî otorîte bîhiştî, lê niha ew rabûye van pîrsan lî hêviya çareserkirîna siyasî ya pîrsa Kurd û Kurdistanê dîhêle (!?).

Jî hêla dîn, ew gelek lî rû lî mesela pîrsên alfabayê û yên asimilasyonê dînêre. Her çîqas ew bî dilek paqîj dîbê, wexta mesela siyasî -bî çî awayî dîbe bîla bibe-, çareser bibe, û ev yek jî wê zîmanê Kurdî jî nuh va vejîne, Kurdî dê bibe zîmanê resmî...hwd, lê mîxabîna ev proses, bî qasî ku ew dîde nişandan, basît û hêsan nîne. Heçî dewleta Tirk e, ev heftê sal in ku ewê rasterast qîrkîrîna zîman û çanda Kurdî daye ber xwe. Mîxabîna, heta cîkî jî, ew bî ser ketîye. Lewra ewê ne tenê Kurdistanê dagîrtîye û îlhaq kîrtîye, lê ya herî xerabîr, tovê asimilasyonê dî mêjîyê Kurdan da rêşandîye, jî nûva şîklek daye mêjîyê insanên me. Dewlata Tirk, bî sedhezaran Kurd dane bawerkîrîn ku, ne çand û ne jî zîmanê Kurdî bî kêrî tu tîştêkî nayê. Hîn siyasîvanên Kurd jî, bêyî haya wan jî wan hebe, dî bin tesîra van dîtînan dewletê da ne, û zîmanê Kurdî

wek zımaneki stewr û jî bo siyasetê bîkêrnehati dibînin.

Ev texribat mîxabîna di her warê jîyanê da bî ci bûne. Kurd ne bî xwe, ne bî çanda xwe û ne jî bî zımanê xwe bawerîn. Lî Kurdistanê, jî bo insanê Kurd karîbe kareki peyda bîke, wek insaneki muamele bîbine, şertê pêşîn hinbûna Tirkî ye.

Îca di rewşek weha da, gava hemû dezgehên dewleta Tirk yê idari, dadgehi, perwerdeyi, siyasi, eskeri,...hwd, ku lî ser tecrubên şeşsed salên tenzîmkirîna dewleta Osmani hatîne avakirînê, jî piya bîna û karbidestên Tirk bêjîna, "*Fermo, ha jî wera mafê kultirî, zıman û xwe idarekirînê !*", dê çî şansê zıman û çanda Kurdi hebe jî bo ku karîbe bîji. Ev yek, dîşîbe rewşa du kesên ku, wê bî hevra bîkevîna musabeqeyêke mayîna û nemayînê. Yek jî wan êlekê polayîna lî xwe kirîye jî bo ku gule di canê wi re neçîna, çekên herî nûjen dane ser milê xwe, bî salan xwarîna bî qewet xwarîye û xwe talîm kirîye, nexweşxana wi lî ber destê wi ye, - ku gava bîrîndar bîbe, pêra pêra bîrînên wi bêne derman kirîna û pêçandîna-. Lî aliyê din, kesekî tazi îpela, gopalek derzî di destê wi da, bî salan xela dîtî, qels û qa-riç, ne xwedî derman û nexweşxane. Qaziyê (hakîmê) vê musabeqeyê jî, xwediyê nexweşxane, êlekê jî pola, çekên nûjen e û bî ser da jî, pîsmamê wi kesê pêşiyê ye. Û tê gotîna ku, ev her du kesên ku wê bîkevîna vê musabeqeyê, azad û wek hev îna. Baş e, şansê rebenê bê xwedî û bê mûesese di vê musabeqeyê da çiqas heye ?. Netîca vê musabeqeyê, hê di destpêkê da qê ne diyar e ? Mîxabîna, em yê bê xweyi, tazi û birçî ne.

Heke dewleta Tirk hêdi hêdi dev jî siyaseta xwe ya qîrîkirîna çand û zımanê Kurdi berde û hîna tavîzan bîde, ev tê wê manê ku, dewleta Tirk siyasetê dîguhêre, lê her armanca wê ya jî bo windakirîna çand û zımanê Kurdi dimîne. Jî dêlva ku, wek berê dîkîr, bî qîrîka Kurdan bîgrê an jî destê xwe deyne ser devê wan û wan bîfetîsîne, ew dê bî dezgeh û tenzîma civata xwe, rê bîde ku her xwîna jî wan bîrînên ku di çand û zımanê Kurdi da vebûne, bîherîke, hîca ku rojekê hêdi ew laş zîwa û

hışk dıbe û bı xwe dımre. Ev siyaset, siyaseteki nû nine. Lı gelek ciyên dınyayê bı ser ketiye. Loma ji, heta ku Kurd bı xwe nebın xweyê mala xwe, tu garantiyek ji bo parastına çand û zımanê Kurdi tune. Bıla S. Rêving lı ser vê pırsê piçeki bifikire: Dı şertên iro da, ku dewleta Tırk bêje: “*Kurd dıkarın mektebên xwe vekın*”, gelo lı ciki wek Diyarbekirê, dê sedi çendê Kurdan zarokên xwe bışının van mekteban ?

Heçi rewşa Kurdistana Başûr e, dı vi wari da dı navbera me û wan da hın ferqên mezin hene. Çı demên dirêj û çı ji yên kurt bın, ji salên 1930 i û bı vır da, her çiqas keys bı dest ketiye, Kurdan dı mekteban da bı Kurdi xwendine. Dı nav van pênci salên vê dawiyê da, em û ew dı eyni prosesê ra derbas nebûne. Ji xwe kesi hebûn û huwiyeta wan tucar red nekiriye. Yê xwestıbe red bıke ji, ne bı ser ketiye û ne ji kesi zêde guhê xwe dayê.

Ev pırs, pırseke hım gıring û hım ji fıreh e. Ji ber ku, ez naxwazım babeta ku em pê mijûlın, bela-wela bıbe û hecma vê xebatê bı hın pırsên dın hê fırehır bıbe, ez gotınên xwe lı vır dıbirım.

5.2. DÎTINÊN MALMÎSANIJ û M. LEWENDI

Lı ser daxwaza Enstituya Kurdi ya Stenbolê, Malmisanij û Mahmûd Lewendi derheqê alfabeya Kurdi ya latini da, ditinên xwe, her yek bi nameyekê ji herpirsiyarê Enstituyê ra şandin. Ev name vê paşiyê di kovara "Wan" da, li Swêdê hatin weşandin (89). Ji van her du nameyan wesa dixuyê ku, li ser pirsên alfabeya Kurdi ya latini, ditinên her du niviskarên me, kêm zêde weki hev in.

Herçend M. Lewendi li ser pîrsa ku, "*du babet dengên 'P, K, Ç, T' hene*" ji disekine, lê diyar nine, ka gelo ev pîrs ji bo wi û herwesa ji bo hin Kurdên din, pîrseke çiqas giring e. Derheqê vê pîrsê, ditina Malmisanij zelaltir e. Ew dibê: "*..hin kes behsa du tewir P, K, Ç, T ji dikin lê bi a min ev deng zêde problem dernaxin...*". Em ê paşê vegerin ser vê pîrsê û piçeki ji nêzik va lê binêrin.

Lı gor Malmisanij, û her wesa li gor M. Lewendi - her çend ewi, bi tesnifi diyar nekiribe ji, lê di tevayiya nivisara wi da baş dixuyê-, du problemên giring yên alfabeya kurdi ya latini hene:

1- Problema "ı, i" û "i, î".

2- Problema kêmbûna hin herfan; wek " 'E' ya di navê " 'Eli' da ('eyna erebi), wek "h' " ya di navê "H'esen" da, wek "x' " ya di gotina "ax'a" da.

5.2.1. Pirsra “î-i” û ”i-i”-yê:

Derheqê sergêjayiya “î-i”(i-i) yê da, ditinên her du nivîskarên me wek hev in. Her du ji dibê, bila di alfabe ya Kurdi ya latini da, ku-mîka li ser “î” yê û niquta li ser “i” yê, her wek ku di Hawarê da hatiye danin, bîmine. Ji bo vê ditina xwe, her du ji tu delilên zanisti yê di warên zîmanzani, pedagoji, psikoloji,...hwd da naynin. Delilên wan, bêtir ji hin tecrûbên pratiki tên pê. Meriv dikare hemû delilên wan, bi kurti di yek hevokê (cumlê) da bicivine: Heta iro bi vi awayi hatiye nivîsandin, bila ji iro û bi şûn da ji bi vi awayi be. Ev ditin, bi awayên cihê cihê bin ji, di hemû delilên ji bo parastina “î” û “i” yê yê Malmisaniyê û M. Lewendi da, her diyar e. Çend nimûne:

a- Malmisaniyê dibê: *“Elfabeya Kurdî bi xwe bi vî hawî (i û î) hatiye danîn û bi awakî giştî heta îro bi vî hawî hatîye.”* Evê ditinê, M. Lewendi ji bi vi awayi tîne zîman: ji derketina Hawarê *“...heta îro (ger em alfaba latîni ya Tewfîq Wehbî û ya Kurdên Erîvanê hesab nekin) Kurdîya Latîni bi wê alfabe tê nivîsîn.”*

b- Malmisaniyê dibê: *“Heta îro li Tirkîyê, Surîyê û Awrûpayê bi vê alfabe bi sedan kitêb, kovar û rojname derketine. Ev mîras ji ber ku ji berhemên pêşîn pêk hatîye hêja ye. Eger em li bikin I, î jî bikin i em ji xwendevanên van kitêb û kovaran re zehmetî derdixin.”* M. Lewendi vê ditinê firehtir datine û dibê: *“...nêzî 300 kovar û rojname bi Kurdîya latîni derketine yan jî di nav rûpelên xwe de cih dane nivîsên bi Kurdî yê bi alfaba latîni. Disa ji roja ewilî heta îro nêzî 300-350 kitêbên ku bi alfaba Kurdîya latîni hatine nivîsîn derketine. Û ji % 98’ê van berheman hemû bi alfaba Hawarê hatine nivîsîn...”* (90).

c- Malmisaniyê dibê: *“Nivîskarên rojnameya Azadî, kovara Deng û hevalên ku wekî wan dinivîsin ne tê de, îro li welêt û li derve bi sedan nivîskar bi vî hawî dinivîsin. Di nav vana de*

kesên wek M. Emîn Bozarlan, Reşo Zilan, Rojen Barnas hene ku ji salên 1960 û 1970 heta iro li ser Kurdî xebitîne, bi Kurdî nivîsîne. Iro him li welêt û li Tirkîyê him jî li derve piranîya nivîskarên Kurd, piraniya weşanxaneyên Kurdî, piranîya weşanên perîyodîk ên Kurdî bi i û î dinivîsin, çima ji nişkê ve ev pirani herfên xwe biguherîne, bike ı ê î ?” (91). M. Lewendi dibê, ji xwe heta iro ji Kurdên “Kurdîstana Sûrîyê û Iraq û Iranê” ra, problemeke bi vi awayi derneketiye.

Lı gor M. Lewendi, bi pêşengiya ji bo destpêkirina munaqeşeyên lê ser pirsên alfabeya Kurdi ya latini, Enstituya Kurdi ya Stenbolê gavek baş avêtiye. Lê ew dibê, divê di bîrystendinê da, neyê lezandin.

Malmisanij ji, li ser ditinên kesên ku dibên, divê tipên “i” û “ı” ji dêlva yên “î” û “i” yê va bên bi kar aninê, weha dibê: “..gelek caran dibêjin ‘Herfên ı û i ji Kurdên Kurdîstana Bakur re hêsantir in’ û ez dizanim di vê gotinê de rastîyek heye.” . Her çiqas ew ji qebûl dîke ku, bîkaranina tipên “i” û “ı” ji bo Kurdên Kurdîstana Bakur, di xwendinê da hêsantir e, lê belê ji ber sedemên li jor, ew bîkaranina “î” û “i” yê baştir dibîne.

Heçî ditinên ku alfabeya Kurdi heta iro bi awayê ku hatiye danin maye û hatiye nivîsandin, û çend nivîskar, weşanxane û meyleke siyasî ne tê da, heta iro piraniya Kurdan bi tipên “î” û “i” nivîsîne, ditinên ji rastiyê dûr in. Wek me berê ji dit, Kurdên Kurdîstana Bakur, ji destpêka salên 1960 i û bi şûn da, bi alfabeya Hawarê hîsiyane û ev alfabe di jiyane da ceribandine. Bi derketina kîtêba Kemal Badîllî di sala 1965 an da, di nav Kurdan da li ser pîrsa tipên alfabeya Kurdi, lihevkiyane (consensus) bere bere zelal dibe. Ji wan salan heta sala 1980 i, bi tevayî li Kurdîstana Tirkîyê çî tîşt hatibin nivîsandin, bi tipên “ı” û “i”(î) hatine nivîsandin. Carek li ser tîpa “ı” yê ne kesi gotûbêjek li dar xistiye û ne ji, di vi wari da tu tevlihevi derketine. Kêm nivîskar, wek nîmûne M. Emin

Bozarslan, lı gor alfabe ya dı kîtêba K. Badıllı da hati danin, heta sala 1980 i ji, dengê “i” ya Kurdi bı tipa “î” dıvısand. Malmısanıj û Rojen Barnas ji dı nav da, ji sedı notı bêtır Kurdan dı nıvısarên xwe da tipên “i-ı” bı kar anıne. Malmısanıj ji hêlekê va dıbê, bıkaranına “i” û “ı” ji bo Kurdên Kurdistana Bakur dıbe “*piçek hêsantır bin*” û ji hêla dın ji dıbê, heke em “i” bıkın “ı” û “î” ji bıkın “ı”, dê ji bo xwendevanên kîtêb û kovarên ku heta iro hatine çapkırınê, hın zehmeti derkevın. Lı vır dıvê merıv du pırsan ji Malmısanıj bıke: Gava ku ewı bı tipên “i” û “ı” dı kovara Tirêjê da û dı hın kovarên dın de dıvısand, gelo çend xwendevanan ji wı gazınd dıkırın, ku ew dı xwendına “i” û “ı” yê da zehmeti dıkşının ? Pırsa dın ji ev e û her wesa ev pırs ji bo M. Lewendi ye ji: Heke hın dı wê baweriyê dane ku bı “i” û “ı” yê nıvısandın ji bo xwendevanên Kurd hın zehmetıyan dertının, çıma hê ji hın dı hın kovaran da bı tipên “i” û “ı” nıvısarên xwe dıdın weşandın ? Bo nımûne, lı nıvısarên M. Lewendi û yên Malmısanıj yên ku dı kovara “*Azadi*” û ya “*Rojname*” da derketıne bıne.

Lı vır em ê xwe bıspêrın sebra xwendevan û hın dıtınên xwe dubare bıkın: Ji mêj va bû ku Kurdên lı dervayı welat, xasme ji yên lı Ewrûpayê bûbûn mıhacı, bı tipên “î” û “ı” dıvısandın. Pışti ku dı sala 1980 i da lı Tırkiyê derba eskeri çêbû, Kurdên sıyasi mecbûr man berê xwe dan rıya mıhacıriyê û bırek mezin ji wan hatın welatên Ewrûpi. Bı vi awayı cara pêşın dı navbera du tecrûbên cıhê da, dubendi derketın. Kesên ku bı salan lı Ewrûpayê mabûn û ji tecrûbe û cerıbandınên welat dûrbûn, nıvısandına bı tipên “i” û “ı” şaşiyek gelek mezin dıdıtın. Ewan wek Quran, an ji wek Mıshefa Reş lı Hawarê dınhêrtın û her çı tıştê ku ne lı gor Hawarê bûya, wek gunehkariyekê dıdan nışandan. Herçend rexneyên gelek cıddı lı vê dıtınê hatın gırtın ji, lê pışti ku vê dıtınê Enstituya Kurdi ya Parisê ji qe-bûl û beyan kı, bere bere Kurdên ku bı awayê welêt dıvısandın, dan ser şopa ku lı mıhacıriyê lı dar ketıbû û dest pê kırtın bı awayê ekola dervayê welat bıvıvısan..

Piraniya kesên ku dan ser vê şopê, di dilên xwe da iqna nin bûn. Loma ji, ewan carna bi tipên “i” û “ı” û carna ji bi tipên “î” û “ı” nıvisin û hê ji dınvısın. Bêyi ku pê bawerbin, bi taybeti ji pişti bıryara Enstituya Kurdi ya Parisê, pıraniya weşan û kesên ku berê bê niqut (ı) û bê kumık (i) dınvısandın, bi mantiqa “*waye Enstituyê ji bıryar gırtıye û pırani hêdi bi vi awayi dınvısının. Nabe ku em hêdi pê bıkutın erdê. Wê xelk rexnan li me bıgre û me bi bêberpırsiyari û serhışkiyê itham bıke*”. İro ji, di sohbetên şexsi da hin ji van berpırsiyaran dıbên: “*Heyra baş e, bıla hemû kovar û weşanxanên Kurdan bi awayê bê kumık û bê niqut bınvısın, soz em ê ji bıguhêrm. Em ne li dıji guhertınê ne. Lê, me carek guhert û em naxwazın disa tenê bi serê xwe vegerm ser awayê berê. Ma qê tu pê nızani, xelk ji xwe li manıyan ne û wê disa dıvıkan bi me va bıkın.*”

İca gava rasti bi vi awayi be, gotınên “ji ber pırani bi vi awayi dınvısının, ev awa rast e”, ji zanyari û tarixê dır in. Lewra di salên 1970 i de pırani bi tipên “i” û “ı” dınvısandın. Heke ev mantiq mantiqê helkırına hin pırsan bûya, dıviya Mır Celadet Bedırxan alfabe ya Kurdi ya bi tipên erebi neguhertıbûya, lewra ew alfabe, ne bi deh salan lê bi sedan sal ji ali Kurdan va hatıbû bi kar anın. Ji ali dın va, ji dêlva “î” û “ı” ya Hawarê, bıkaranına tipên “i” û “ı” nayê wê manê ku, meriv dev ji alfabe ya Mır Celadet berdide. Ber’eksê wê, bi ditına mın, pişti tecrubên li welêt, meriv vê alfabe yê hê tekûztır dıke û dıke malê xelkê Kurd.

Rast e, ji bo Kurdên Kurdistana İraq û İranê û her wesa ji bo Kurdên Sûriyê, pırsa “î” ya bi kumık û “ı” ya bi niqut zêde sergêjayıyan dernayne. Lê dıvê em ji bir nekın ku, heçı Kurdên Kurdistana İraq û İranê ne, ji sedı yekê nıvisên xwe bi tipên latini nanvısın û her wesa pıraniya wan ji, nızanın nıvisandınên Kurdi yên,-çı bi alfabe ya Hawarê û çı ji alfabaya bi “i-ı” hatine nıvisandınê-, bıxwinın. Kêm kesên ku xwe hini alfabe ya Kurdi ya latini kırine ji, beriya ku hini tipên latini yên alfabe ya Kurdi bıbın, ew zımaneki Ewrûpi, û bêtır ji

İngilizî hin bûne. Lê belê, di alfabe-yên zimanên Ewrûpi da tipa “î” mîqabilê dengê “i” yê ye. Loma ji, Kurdên Kurdîstana Îraq û Îranê ji, tê nagihîjin ku çima tipa “i” ya di alfabe-ya Kurdi ya Hawarê da ye, wek “î” ya adeti ya alfabe-ya latîni nine, lê mîqabilê dengê “i” ya Kurdi ye. Çewa me berê ji nivîsi, hê di sala 1974 an da, zîmanzanê kurd Cemal Nebez, ku xelkê Kurdîstana Îraqê ye, pêşniyar dîkir ku, ji dêlva tipên Hawarê “î” û “i” yê va, tipên “i” û “î” bèn bîkaranînê. Û ewi di got, bî wi awayî nivîsandî wê xwendîna Kurdi sîvîktîr û rewantîr bîke.

Jî hêla dîn va, ha bî kumîk ha ji bê kumîk hatibe nivîsandî, jî bo Kurdên Sûriyê di xwendîna da zêde tevliheviyek dernayê. Wek M. Lewendî ji dibê, “*tu têkilîyeke wan û Tirkî bî hev tune..*”. Ango, ew bî salan di mektebên Tirkî da naxwinî. Min bî xwe heta iro tu Kurdekî jî Kurdên Sûriyê nedîye ku gotîye, xwendîna ew kovar û kitêbên ku bî tipên “î” û “i” hatîne nivîsandî, jî bo wî sergêjayî deranîne.

Wek me berê ji dit, jî xwe Mir Celadet alfabe-ya xwe nemaze jî bo Kurdên Kurdîstana Bakur danîye û loma ji ewî xwestîye vê alfabe-yê heta ku jî dest bê, nêzîkî ya Tirkî bîke.

5.2.2. Pîrsa dengên “hîşk” yên P, K, Ç, T û R-ya stûr:

Evê pîrsê hê di destpêka damezrandîna alfabe-ya Kurdi ya latîni da, rû dabû. Wek me berê ji got, lî ser alfabe-ya Mir Celadet, rexneyên herî mezin yên Osman Sebri bûn. Lî gor wî, zaravayê Kurmancî bî dengên ç, p, k, t yên hîşk dagirtî ye. Lewra jî, di wîyabû ku di alfabe-ya Kurdi ya latîni da, ev deng bî tipên serbixwe bihatana nişankirî. Mir Celadet jî ber du sedeman, van dangan bî tipên taybetî nişan nekirîye:

- 1- Ewî ev deng, nêzîkî dengên ç, p, k, t yên adeti ditîne.
- 2- Pêşî, piştî sehêtikirîna lî ser sê zaravên Kurdi, ewî sîh û yek dengên bîngêhin jî bo alfabe-ya xwe esas girtîye û jî bîlî tipên jî bo van dangan, nexwestîye hejmarî tipên alfabe-ya Kurdi ya

latini bî hîn deng û rengên dengan zêde bıke. Jıxwe, lı gor wi
“...hemî elîfbêyên Awropî di navbera 29-31 tîpan da ne...”

Bı qasi ku ez pê dızanım, jı rehmeti Apê Osman Sebri pê va, keseki dın dı van sı çıl salên vê dawiyê da, bı israri dawê nekiriye ku, dıvê jı bo van dengan hın tip bên peyde kırınê. Herçend Kemal Badıllı lı ser van dengan dısekine û dibê dıvê jı bo wan hın tip bên nişankırınê, lê ew lı ser vê hewcedariyê îsrar nake û çareserkırına vê pırsê jı bo pêşerojê dihêle.

Herweki me bı hinceta hın meselên dın jı çend caran behs kırıbû; dı sala 1983 an da, bı pêşengiya Enstituya Kurdi ya Parisê, pısporên kurmanci cıvınek çêkırın. Dı vê cıvınê da, ewan lı ferhenga Qanadê Kurdo ya ku jı 34 000 gotinan pêkhati ye, nihêrtın û lı ser nisbeta van dengan xebıtın. Lı gor encama vê xebatê, dı nêziki 40-50 gotinên kurdi da (zaravayê kurmanci) “ç” ya “hışk” (pısporên me jı vi dengi ra dibên “ç” ya kerr) heyê. Ê her wesa “gotinên ku bi ç yên cihê tên bilêvkirin û wekihev tên nivîsîn jı dehi kêmtir in û talûka tevlihevûna wan nîne.” . Çend nımûnên jı vê xebatê:

Çar : jmara 4

Ç’ar: xêli

Ço ! (Dı ajotına kerê da)

Ç’o: dar

Dı fonetika Kurdi da, lı gor pısporên Kurmanci, “k” ya kerr (hışk) dı nêziki 70-80 rayên (qırnên) bêjeyan da dıxuyê. Çend nımûne:

Ker: heywanek

K’er: kesê nabıhize

Kew: kewandın

K’ew: K’ewa gozel

Kêm: edaba birina kulbûyi

Kêm: hındık

Disa lı gor pısporan, dı zımanê me da gotinên bı “p” ya kerr (hışk), gelek kê m in û hejmara wan naghiye dehan. Çend nımûne:

Par: beş, para mın

p’ar: sala çûyi

pir: 1-pergal, edeb

p’ir: jına extiyar

Nisbeta “t” ya kerr ji, dı zımanê kurdi da gelek kê m e. Çend nımûne:

ta: heta ta: ta girtın ta: dezi

Dı vê cıvina pısporên da, her wesa lı ser pırsa “r” ya stûr ji hatiye sekınandin. Lı gor vê xebatê, *“Hejmara gotinên ku r ya zirav bi kar tînin bi çend sedan e...”* Û bı qasi ku dıxuyê *“gotinên r yê n cihê tên bilêvkerinê lê wekîhev tên nivîsîn û dıkarin di têgihîştinê de şolîtî bidin peyda kirin..”* ji dehi kêmtır in. Lê divê lı ser hejmara wan ya rasti lêkolin bêne kırinê. Gava talûka tevliheviyê hebe, pısporên me pêşniyar dıkın, ku lı şûna dengê reya stûr du r (rr) bê nivîsandın. Wek:

Pır: Pıra Mala Badê

Pırr: gelek, zehf

Ker: Heywanek

Kerr: Kesê nabihize

Pışti vê lêkolinê, pısporên kurmanci ev bıryar girtine: Ji bo dengên ç, k, p, t yê n hışk (kerr) danina hın tip an îşaretan *“ne licih e û hin mahzûran dide peyda kirin. Ji ber:*

1- *Hejmara gotinên ku bi van 4 dangan tên bilêvkerin kê m e û gava ku ew bi tîpên ç, k, p, û t yê n adetî tên nivîsîn talûka tenegehîştin an tevlihevkerina wan yekcar hindik e...”*

2- Sedemên pedegojiki: Pıraniya gelê Kurd nexwendewar e û lı welêt şert û mercên hinbûna xwendinê dijwar in û rê nadın ku ev ferqên dı warê fonetiki da bı rêk û pêk bêne serwest kırinê. *“..hin gotinên ku li hin navçeyan bi k’ tên bilêvkerin li cihine dın bi k tên gotin û ewê xwendewar timî di nav dudilîyê de bimînin..”*

3- Sedemên tekniki: *“...Divê ku em dijwarîyên nû saz nekin û pırsên tekniki, yê n pêşveçûnên teknolojiyê timî bi bîr bînin, ji veguherîniyên dinyayê dûr nekevin û bêpar nemînin.”*

4- Alfabe ya Hawarê têra xwe dirêj e. *“Biservekerina tîpên nû*

ewê wê hê girantir û dirêjtir bike.” (92).

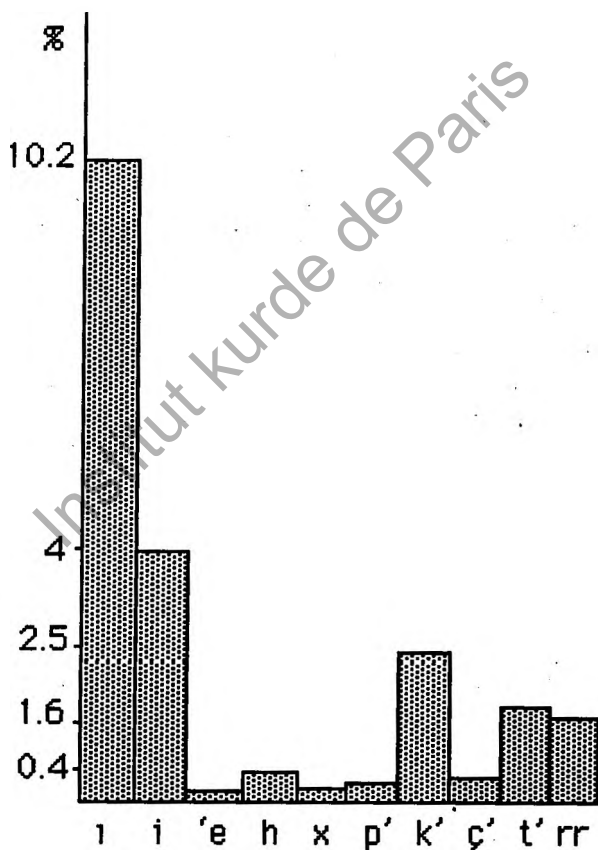
Lı ser vê pırsê merıv bı hêsani dibine ku, dı navbera nêrinên pısporên zaravê Kurmanci,- ku lı ser encama lêkolineke têne pêşkêş kirinê- û yên Mir Celadet Bedırxan da, ferqeke zêde mezin tunin. Û bı ditına mın ev her du ditın ji, ditinên zanisti û emeli ne. Loma ji, lı ser vê pırsê dı nav Kurdan da lihevkirineke (consensus) bı gışti çêbûye. Heke carna ev pırs ji nû va tê bira hın hevalan, sedemê vê yekê ne ku ev pırs bı xwe ye, lê disa munaqeşeyên lı ser “î”(i) û “ı”(ı) yê ne. Mıxabın, ji nûva bıbiranina van, ne ji bo çareserkırına hın pırsan e, lê ji bo zêdekırına geremolan e.

Beriya ku em vê pırsê bıqedinın, divê çend gotın lı ser nisbeta van dengên hışk (kerr, cêwi) ji bên gotın. Lı gor lêkolina Baran Rızgar, ji sedi 68 ê dengên “k” ya Kurdi û ji sedi 42 yê dengên “ç” ya Kurdi, dengên hışk ın. Lı gor van nisbetan, me lêkolina Mir Celadet ya ji sala 1932 an ji nû va dı ber çav re derbas kır. Bı vi awayi me xwest ku, em ji pırsa ku nisbeta van dengên hışk û “r” ya stûr ka dı nav hemû dengên Kurdi da çıqas ın, bersivekê bıbinın. Pışti hın hesaban, em gıhiştın vê encamê: Nisbeta “ç” ya hışk ya dı nav hemû dengên Kurdi da % 0.35; ya “k”ya hışk: % 2,5; ya “p”ya hışk: % 0.25; ya “t”ya hışk %1.6 û ya “r” ya stûr: % 1.5 derket.

Dı navbera van nisbetan û lêkolina pısporên Kurmanci da, fêrqine mezin hene. Ew dibêjin, “..k ya kerr..” dı 70-80 qırnên bêjeyan da dıxuyên. Lê lı gor ku me hesıband, hejmara “k” yên hışk ji hezari gelek zêdetır ın. Her wesa ev ferq dı nisbeta dengên “ç”, “p”, “t” ya hışk û “r” ya stûr da ji diyar ın.

Lı gor me hesıband (lı jêr bınerê), dı sedi not gotınên kurdi da, dı navbera çar heta heşt deng (tip) hene û gotınên ku bı pênc tip ın yên heri zêdetırın ın (% 25.5). Heke em vê reqemê ji bo hemû gotınan esas bıgrın (lı gor hesıbandına statistiki ev yek rast e, ango merıv dıkare reqema pênc-herfi ji bo hemû gotınên Kurdi qebûl bıke), bı ihtimalek gelek mezin dı fêrhenga

Qanadê Kurdo da $34\ 000 \times 5 = 170\ 000$ deng (tip) hene. Heke hejmara “k” yê hışk dı navbera 70-80’i da bın, nisbetek gelek cihê dertê (% 0.047). Tışteke xerib û balkêş ev e ku, dı navbera lêkolînên nû û yê kevn da, dı pırsa nisbeta dangan de tu têkiliyek tune; angu hesabandînen nû nisbeta dengê “k” ya hışk, lı gor lêkolîna kevn, 50 cari zêdetır nişan dıdın. Bê şık xebatên lı ser dengên ku nisbetên wan gelekî kêman, xebatên akademiki ne, û divê encamên van xebatan ditına me ya lı ser pırsa alfabe yê û dengên hışk ne guhêrın. Jı bo danberheva nisbeta dengên ku babeta vi beşi ne, lı wêneya jêrê bınêre.

Danberheva hın dengên zımanê Kurdi

5.2.3. Dengên 'eyn, h' û 'x':

Malmisanij û M. Lewendi lı diji rakırına kumık û niqutê ne. Jı tevliheviyên kumık û niqutê bêtir, ew bala xwe dıdın ser hın dengên ku di alfabeya Kurdi ya latini da nehatine nişankırın. Her du ji lı ser hın dangan,-dengên "E" ya "Eli", "x" ya "ax'a" û "H" ya "H'esen"- dısekinın û hın pêşniyariyan tinın.

Ev her sê deng, dı alfabeya erebi da, bı sê tipên cihê hatine nişan kırın: (ع), (غ) û (ح).

Lı mıqabilê bı "zêr û zıber" kırına tipa 'eyna erebi, çend tipên latini yên dengdêr dıvê bên danini: Malmisanij çend nımûnan dıde:

- " 'A: 'ar, bê'ar ...
- 'E: 'Elî
- 'I: 'inte-int
- 'İ: 'İsa
- 'O: 'orrî ..., 'orre 'or
- 'U: 'Usman "

Û him ew û him ji M. Lewendi pêşniyari tinın, jı bo ku ev deng dı alfabeya Kurdi da bı apostrofekê (..) bête nişan kırın. Malmisanij dibê her çend dibê ku iro zehmet be ji, lê heke dengên "h' " û "x' " bı herfên cihê bêne ifadekırın dê baştir be. M. Lewendi ji, jı bo dengê "h' ", dı vê nêrinê da ye.

Dı danina alfabeya xwe da Mir Celadet lı ser dengên "h' " û "x' " ya lı jor ji sekiniye. Dı hejmara yekê ya Hawarê da Mir Celadet weha dibê: Jı sıh û yek herfan "...pêve du herfên biyanî hene ko birek ji kurdan wan dibêjin. Lewre ko ew herfên ha di eslên xwe de ne kurdî ne.

Me ew ne êxistine nav elfabêya xwe. Ew jî (ح) û (غ) ne, me ew du herf bi danîna du deqan ser 'h' û 'x' nişan kırine.

h̄ - h̄al x̄ - x̄ar

Ko ev du deq ketin ev herfên ha vedigerin ser herfên kurdi û dibin h' û 'x'.

Ji xwe pîranîya kurdan şûna (Ğ) (خ) dibêjin;

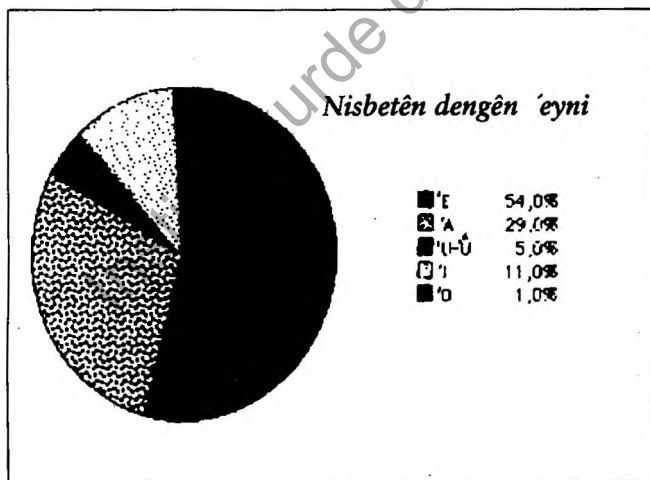
x̄eyîdîn, xeyîdîn ” (93)

Her wesa di kîtêba Celadet Bedîrxan & Roger Lescot ya bi navê “Grammaire Kurde”(wergera tırki-“Kürtçe Grameri”) da, ev du deng di alfabe ya Kurdi ya latini da, bi awayê li jor hatine danin (h, x). Di vê kîtêbê da tê nivîsin ku, ev her du deng ne du dengên ku bi tevayî di nav kurmançaxêvan da têne bîkaranîne, lê du dengên ku mexsûsê hin devokên kurmançî ne (94).

Çewa Malmisaniy û M. Lewendi ji dibêjin, wêk deng eslê wan ji kijan zîmanî hatibe bila bîn, iro ew di zîmanê Kurdi da hene û ev hebûn ji, di dirokê da ji zarûreteke cîvaki hatiye pê. Beriya ku em bersiva pîrsa ku, ka hewcedariya hin tipên taybetî ji bo van dengên heye an na bîdîn, divê em bînerin ka nisbêta van a di nav dengên zîmanê Kurdi da çîne. Kêm bîn ji, hin lêkolîn di vi wari da hatine kirin. Di nav wan tipên ku bûne bîngeha lêkolîna Baran Rîzgar (72 521 tip) da, me nisbêta dengên “h” , “x” û “e” hesaband (95). Li gor vê hesabandinê nisbêta dengê “h” ya Kurdi di nav hemû dengên zîmanê Kurdi da % 0.5; dengê “x” ya Kurdi % 0.15 û dengê “e” ya Kurdi ji % 0.16 ye.

Li gor lêkolîna Baran Rîzgar, dengê “h” % 21 ê hemû dengên “h” yê Kurdi ye; dengê “x” % 10 ê hemû dengên “x” yê Kurdi ye û dengê “e” % 1.4 ê hemû dengên “e” yê zîmanê Kurdi ye. Li gor van reqemên dawiyê, di nav hemû dengên lêkolîna Mir Celadet da, me nisbêta van dengên hesaband. Encama vê hesabandinê bi vi awayî ye: Nisbêta dengê “h” yê di nav hemû dengên lêkolîna Mir Celadet Bedîrxan da (17680 deng), % 0.4; ya “x” yê % 0.19 û ya “e” yê ji dibe % 0.17 ê hemû dengên.

Wek dıxuyê, nisbeta dengên “h” û “x” di nav hemû dengên zımanê Kurdi da baş zelal e. Lê belê, heke em lêkolina Baran Rızgar ji bo xwe esas bıgrın, nisbeta wan dengên ku, Malmisanij bi “‘A”, “‘E”, “‘I”, “‘İ”, “‘O” û “‘U” nişan dıke, di nav hemû dengên zımanê Kurdi da diyar nabe. Loma ji me lêkolinek nû çêkır û nisbeta van hemû dengên ku mıqabilê “zêr û zıber” a harfa ‘eyna erebi ne, hesıband. Jı bo vê hesıbandınê me ferhenga D. İzoli, ku ji nêziki 30 000 gotınan pêk hatiye, bingeh gırt. Ango, me nisbeta van dangan di nav hemû xezina gotınên Kurdi da hesıband. Lı gor vê lêkolinê, di ferhenga D. İzoli da 288 caran dengê ‘eynê derbas dıbe. Jı 288 dengên ‘eyn, 155 deng yê “‘E”; 85 deng yê “‘A”; 30 deng yê “‘I-İ”; 15 deng yê “‘U-Û” û 3 deng ji yê “‘O” yê ne. Bı gotınêk dın, dengên “‘E” û “‘A” bı hevra, mıqabilê nêziki % 83 ê hemû dengên ‘eyna zımanê Kurdi ne. Ger em nisbetên van dangan, bı şikıl bıdın ber hev, dê ev wêne çêbibe.

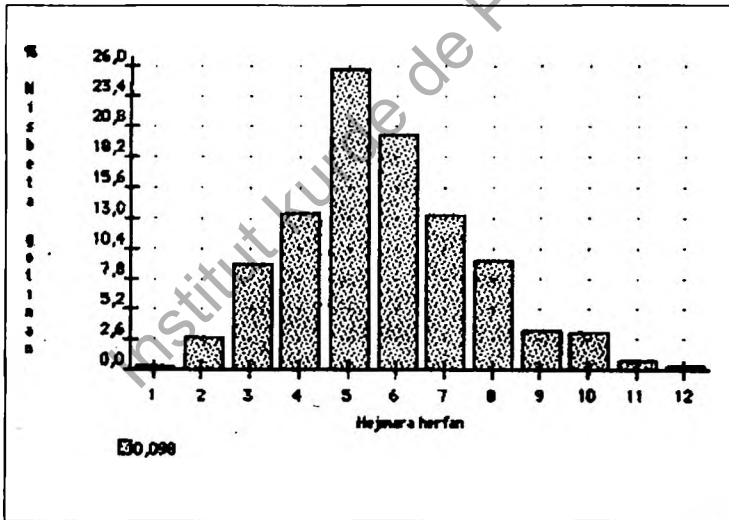

Lê belê hê ji diyar nine, ka nisbeta van dangan, ku ji dêlva hemûyan va em ê tipa “‘e” nişan bıkın, di nav hemû dengên xezna zımanê Kurdi da çıqasın. Jı bo ku merıv karıbe bersıva

vê pîrsê bide, divê meriv zanibe ka dî ferhenga D. Îzoli da çend deng (tip) hene.

Bî awayê rasthati (korfelaqi-random) me hesaband, ka sedî çend gotinên Kurdi bî çend tîpan tên nîvisandin. Bî gotinek dîn, dî vê ferhengê da çend gotinên ku jî 1, 2, 3,....11, 12 tîpan pêk hatine hene, me hesaband.

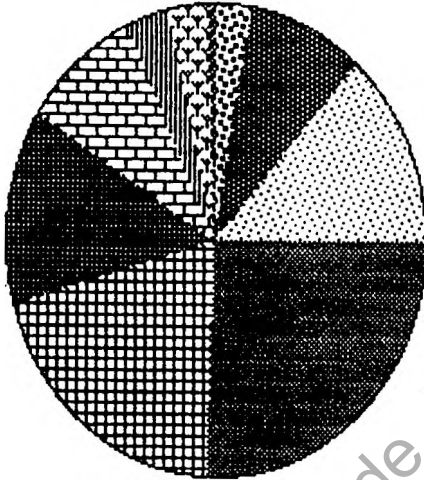
Encama vê lêkolînê bî vi awayî ye: Dî xezna gotinên Kurdi da, nisbeta gotinên ku jî yek herfê pêkhati % 0.1; nisbeta yênu ku jî du herfan pêkhati % 2.3; yênu jî sê herfan pêkhati % 9; yênu jî çar herfan pêkhati % 13.3; yênu jî pênc herfan pêkhati %25.5; yênu jî şeş herfan pêkhati % 20; yênu jî heft herfan pêkhati % 13.2; yênu jî heşt herfan pêkhati % 9.3,... û hwd. Me ev nisbet bî diyagramekê nişan kirin û li jêr danin.

Wek dîxuyê, jî sedî not gotinên Kurdi jî sisê heta heşt herfan pêk hatine. Û li gor qaideyên zanyariya statistikê, meriv kare reqema 5,5 herfan, jî bo hemû gotinên Kurdi yênu dî xezina zîman da hene, esas bigre. Ev lêkolîn li ser Ferhenga D. Îzoli hat çêkirin. Wê çaxê em dîkarin bihesibînin ka çend deng (tip) dî

gotinên vê ferhengê da hene: $30\ 000 \times 5.5 = 165\ 000$ (Binêre llawe-I).

Sedi çend gotinên Kurdi bi çend tipan in.

1	0,1%
2	2,6%
3	9,0%
4	13,3%
5	25,5%
6	20,0%
7	13,2%
8	9,3%
9	3,2%
10	3,0%
11	0,6%
12	0,1%

Ji xwe me berê da zanin ku, di vê ferhengê da, dengên ‘eyna Kurdi 288 caran derbas dibû. Wê gavê meriv dikare bêje ku, di nav 165 000 dengên (tipên) ku di xezna zimanê Kurdi da hene, tenê 288 ên wan dengê ‘eyna Kurdi ne. Ji vê encamê jî, ev nisbet dertê: Di xezina gotinên zimanê Kurdi da nisbete dengê ‘eynê (‘e) % 0.17 ye. Bi gotinek din, jî deh hezar dengên Kurdi tenê 17 deng, dengê ‘eyna (‘e) Kurdi ne. Bê şik ev nisbet, nisbeteki gelek kême. Nisbete ku me derani (% 0.17) û ya ku Baran Rızgar dide (% 0.16) hema hema wek hev in.

Lî vir divê em disa vegerin ser ditinên Malmisanij û M. Lewendi. Her du jî xwe bi tiştên, ku divê di dereca sîsiyan an çaran da bîna munaqeskirinê mijûl dikin. Ango, ew dev jî “gamêşa qırase ber didin û serê xwe bi mêşê” diêşin. Gava meriv nisbete wan dengên ku her du nivîskarên me di nivîsarên xwe da

qal dîkîn, dîde ber hev, ev yek baştır diyar dîbe. Dî nav deh hezar dengên Kurdi da, 1020 degên “ı”; 400 dengên “i”; 17 dengê ‘eyn (‘e), 40 dengên “h” û 19 dengên “x” hene. Em hejmara wan dengên ku Malmisanîj û M. Lewendi giring dîbinin bîdîn ser hev, dîbe jî 10 000 dangan 76 deng. Gava em wan dengên ku bî rasti jî gelemşe û sergêjayîyan dertinin, lê mîxabîn her du nîvîskarên me naxwazîn ku ev tevlihevi zû bêne çareserkirinê bîdîn ser hev, dîbe jî 10 000 dangan 1420 deng. Lî ser vê pîrsa giring Malmisanîj dîbê, jî ber ku heta iro weha hatiye, bîla weha jî here; M Lewendi jî dîbê, jî ber ku ev mesele gelek hessas e divê neyê lezandîn, lê belê dî eyîni wextî da ew sedemê vê sergêjiyê, ango kumîk û nîqutê dîparêze. Jî ber vê yekê ye, mîxabîn dîtînên her du yan jî, jî bo çareserkirinê ya vê pîrsê tu ronayîyekê nayîn, ew gelek lî rû lî vê meselê dînêrîn.

Bî dîtina mîn, maka hemû gotûbêjên ku lî ser alfabe ya Kurdi ya latîni têne kîrînê, pîrsa “î” ya bî kumîk û “i” ya bî nîqut in. Loma jî, divê rojekê zûtîr ev pîrs bê helkîrînê. Jî ber wan sedemên ku me berê dani û yê ku dî rûpelên pêş da ez dîtînên xwe lî ser ava dîkîm, helkîrîna herî maqûl û hêsan, rakîrîna kumîkê ye. Bî vî awayî pergala (rêza) herfên alfabe ya Kurdi, wê bîbe wek pergala alfabe yê dîn yê latîni. Ango, wê tîpa “i” berîya tîpa “î” bê. Jî ber ku, berê tîpa adetî jî bo dengê adetî tê nişankîrîn û paşê jî, bî guhertîna wê tîpê, jî bo dengê ku cîhderka wê nêzîkî ya dengê tîpa adetî ye, tîpeke nû tê çîkîrîn. Lê divê tîpa nûçêkîrî lî dû ya adetî bê, ne ku lî pêşîya wê bê.

Dî pîrsa dengên “h” û “x” yê da rewş pîçek cîhê ye. Jî ber ku pîri caran ev deng dengên herêmi ne û nisbeta wan dî nav hemû dengên Kurdi da gelek kêmi in, ne hêja ye em jî bo van her du dangan tîpên nû deynîn û bî vî awayî herfên alfabe ya xwe hê zêdetîr bîkî û wê bî nişanên nû “kîrêr” bîkî. Jî xwe pîraniya maneyên ku ev deng dîdîn, dî nav hevokê (cumlê) da xweş diyar dîbîn û talûkeya tevlihevbûna van dangan bî dengên “h” û “x” ya adetî ra, pîr kêmi e. Heçî pîrsa ‘eyna

Kurdi ye, bı ferqek, ez ditna Malmisanij û ya M Lewendi maqûl û lı ci dıbinım. Ango, ne jı bo bıkaranina rojanê, lê jı bo transkripsiyona klasikên Kurdi, bıkaranina apostrofekê, wê têgihîştina wan hêsantır bıke. Her çend, jı bo bıkaranina rojanê ez ne aligirê bıkaranina apostrofê bım jı, lê jı ber ku ev îşaret nabe sebebê ku tıpek nû lı alfabe yê zêde dıbe û her wesa jı, cıyên ku dıvê ew bên bıkaraninê gelekı kêm ın (jı ber ku ev deng bı xwe kêm e), û bı ser da jı jıyanê car car wek zarûretek bı hın nıvıskarın vê îşaretê daye emılandın, hewce nake merıv bı ser hışkı lı dij bıkarınanına wê derê. Jı xwe îşaretên bı vi awayı, bêyi ku ew dı pergala (rêza) herfên alfabe yê da wek herfeke taybeti bên dayinê, dı gelek zımanan da hene. Wek nımûne, dı “émigré” û “élan” a İngılızi da, dı “entré” û “nattiné” ya Swêdi da, tıpa “é” tê bıkaranın. Lê dı alfabe yên van her du zımanan da, wek tıpek serbıxwe, tıpek bı vi awayı tune.

Institut kurde de Paris

6. ÇEND BİR Û RAY LISER ALFABEYA HAWARÊ

6.1. Destûrên C. Bedîrxan û pîrsa kumîk-nîqutê:

Herçend Mir Celadet dibê, “Gora destûrên me ên bingehî, ...diviya bû ko em bê sebebeke zor ji elfabêya Tirkan dûr me-kevin.

Li hir e, di herfên (i) û (î) de em ji ya wan dûr ketin.” (Ji destûra yekê dûrketin), lê bî ditîna min, bî vi tehri Mir Celadet ne ku ji destûrekê bî tenê, lê ji çar destûrên xwe dûr dikeve.

a- Em destûra pêşî bîdînan alîkî, ji ber ku ew bî xwe dibê, bî neqandîna van tîpan, ew ji destûra xwe ya yekem bî dûr ketiye.

b- Dî destûra diduyan da ew dibê: “Herçend dibe, ewçend dengên herfên latîni ên adeti ko di zmanên din de nas in, di elfabêya kurdî de hilanîn û neguhertin. Bi vî awayî kurd dê bikarin elfabêya biyanîyan û biyanî ya me bi hêsaniyê fêr bibin.” Heçî dengê herfa latîni ya adeti “i” ye, ji bîli zîmanê Romanyayî, dî hemû alfabe-yên latîni de bî şîklê “i” têtê nişankirin. Mir Celadet dengê vê herfa adeti hîlnayne nav alfabe-yê xwe û bî ser da jî, vê tipê diguhêre, niqetê radîke û kumîkekê dîde serê. Ev yek, ji sedî sed lî dij vê destûrê ye.

c- Dî destûra çaran da Mir Celadet dibê, “Her dengî bi herfe-ke cihê nişanê kirin, yanî ji awayê nişankirina çend dengên bi herfekêxwe dan alî.” Ne qabîl bû ku, vê sosreta iro ya ku dî nav Kurdan da heye û lî jêr hatiye qalkirin, ewî hê dî wê

demê da karîbûya bîdita. Lewra dî rastiya iro da, tîpa “i” ya Hawarê, jî ali wan kesan va ku dî mektebên Tırki da bî salan perwerde bûne, wek “i” ya alfabeya Tırki tête xwendin. Ev dijwariya hanê, bî kêmasî dî destpêka fêrbûna alfabeya Kurdi da gelek berbiçav e. Heke em lî xwendevanê Kurd mêzekın, ka nisbeta xwendina wi/wê çiqas bî Tırki û çiqas jî bî Kurdi ye, ev dijwari baştir zelal dibe. Kurdên siyasi jî dî nav da, bî qasî ku Kurd bî Tırki dîxwinın, jî dehan yekê wê bî Kurdi naxwinın. Mîxabin, jî xwe pîraniya kovarên ku lî welat nîvisên Kurdi jî dîweşının, jî nivî bêtir nîvisên xwe bî Tırki dîghjının xwendevanên Kurd (!?).

Eynî tîp (i), gava dî nîvisandina Tırki da ye dibe dengê “i” ya adetî û gava dî ya Kurdi da ye dibe dengê “ı” yê (i-ya Hawarê). Baş e ka lî ku derê ma, ku xwe “..jî awayê nîşankırına çend dengan bi herfekê..” dîr xistin. Dibe ku hin heval xwe neqayil bıkın û bêjin: “*Tu çima tîp û dengên du zımanên serbixwe tevi hev diki?*”. Rast e, Kurdi û Tırki du zımanên jî hev cihê, du zımanên serbixwe ne, lê gava Kurd bî hemdê xwe jî Kurdi bêtir bî Tırki dîxwinın û rûmetê dîdın tîştên bî Tırki nîvisandî, wê gavê ez bawer im ev pîrs dê pîrseke dî cida nin be. Lî pêş, bî firehî ezê disa vegeřim ser vê meselê.

ç- Lî gor destûra pêncan, diviya Mir Celadet dî çêkırına alfabeya xwe ya latîni da, xwe “*Herçend heye, jî barkırına herfan bi nîşanên nû..*” dîr bixısta. Ew dibê, “*Nîşan jî hêlekê di nîvisandinê de bi vegera qelemê wextî dide wenda kirin. Jî hêla din bi jibîrkırına nîşanê herf vedigerin ser şıklên xwe ên eslî, bènîşan, û tevlî-hev dibin.*”

Pejirandina çend nîşanan bi hev re ev jî dişwarîke din e. Jî lewre jî bona tevayîya herfên bi nîşan me ev (^) pejirand, û bîlîndek nav lê kir...Jî xwe boş bûna nîşanan nîvisandinê kîrêt dîke.” Lî cîyê ku qet hewce nake, Mir Celadet tîpa “i” ya adetî ya latîni, bî nîşanek nû bardike û ew dibe “ı”. Lîvandina qelemê jî bo kumîkê, jî ya nîqtê zêdetir wext dîgre. Loma jî, bî

vê nişana nû dı nıvisandına Kurdi da wext kêm nabe, zêdetır dıbe. Bı terıkandına “i” ya adeti ya latini, ew mecbûr dıbe kumıkê qebûl bıke. Jı hêla dın va, bı anına nıqta lı ser “ı” yê, çar tevlihevi çêdın:

Yek, biyani “i” ya Hawarê (dengê “ı” yê), wek “i” ya latini ya adeti dıxwinın;

Dıdo, hejmara nişanên cihê zêde dıbin;

Sısê , bı zêdebûna nişanên lı ser tipan ra, nıvisandın qırêj (kırêt) dıbe.

Û ya çaran, bı du nişanan (nıqut û kumık) wextê jı bo livandına qelemê, jı wextê jı bo livandına yek işaretekê dirêjtır e.

Heke Mir Celadet tipa adeti ya latini “i” yê jı dêlva dengê “ı” ya Kurdi bıgırta û wek dı çend tipên ku dı alfabe ya latini da tunın (c, ç, ş), jı dêlva dengê “ı” ya Kurdi, tipa “ı” ya dı alfabe ya Tırki da bıgırta, dê ev tevliheviyên lı jor çênebûna. Jı xwe, dı warê zımanzaniyê da tu xisûsiyeteke nıqta lı ser “ı” ya Hawarê nine. Heke jı vê nıqtê mexsed nişankırına dengdêrên kın bûya, dıviya bû ev nıqut bıhata ser herdû dengdêrên kın “e” û “u” ji. Nexwe, jı serhışkiya me pêva, çı sedemek heye ku em iro vê nıqutê lı xwe dıkın bar û alfabe ya xwe bı wê “kırêt” dıkın?.

6.1.1. Tevliheviya dı pergala alfabe ya Mir Celadet da:

Dı pergala alfabe ya Mir Celadet da, piçek tevlihevi heye. Gava meriv alfabe ya latini û alfabe yên dın yên ku jı ber wê hatine çêkırınê, dıde ber hev, hın tışt bala meriv dıxşının. Wek nımûne, her miletê ku alfabe ya latini jı bo alfabe ya xwe bıngêh gırtıye, wek dı destûra Mir Celadet ya dıduyan da jı tê diyarkırın, berê herfên (tipên) latini yên adeti, ku mıqabilê hın dengên zımanê wan ın, dıgırın nav alfabe ya xwe. Paşê, jı bo wan

dengên ku dı alfabe ya latini de berdêla wan hiç tip ninin, tipên nû çêdikin. Dı çikırına tipên nû da, wek prensib ji tipên latini yên adeti tê istifadekirin. Cihderka wi dengê xasê wi zımani, nêziki cihderka kijan dengê ku bi tipa latini hatiye nişankirinê be, li ser wê tipa latini ya adeti hın guhertin tên çêkirinê û bi şiklê guherti, ev tipa nû ji bo wi dengê xas dibe tip.

Hın zıman van tipên nû dı dawiya rêza alfabe ya xwe da nişan didin. Dı pıraniya alfabe yên zımanên din da, ev tipa nû piştî tipa ku hatiye guhertin tê. Ji hın alfabe yên cihê çend nîmûne:

Ji bo bırra pêşi, alfabe ya Swêdi; dı dawiya vê alfabe yê da ev tip hene: å, ä, ö.

Nîmûnên ji bo bira diduyan:

Alfabe ya Poloni, a-ą, c-ć, e-ę, n-ń, s-ś, z-ź;

Ya Serbokratki: c-č, s-š, z-ž;

Ya Çeki: a-á, c-č, e-ě, n-ň, r-ř, s-š, t-ť, u-ú, z-ž.

Dı vi wari da, hım dı alfabe ya Tırki da û hım ji dı ya Kurdi da şaşiyek heye. Dı rêza tipên ku dı şıbin hev da tevliheviyek çêbûye. Alfabe ya Tırki dı rêza tipên c-ç, g-ğ, s-ş, o-ö, u-ü da, kırına wek alfabe yên din. Herweki dı alfabe ya Kurdi da, ji bo van tipan bi wi awayi hatiye kırım: c-ç, e-ê, s-ş, u-û. Dı van hemû cottipan da, ya pêşi ya latini ya adeti û ya bi dûra ya nûçêkırı ye. Lê, gava em li tipên ı-i (alfabe ya Tırki) û i-î (alfabe ya Hawarê-alfabe ya Kurdi) dinêrin, ev tişt berepaşki ye.

Her çiqas dı şiklî da "i" ya Hawarê wek "i" ya adeti ya latini be ji, wek me berê got, ev tip ne mîqabilê "dengê herfa latini" ye. Loma ji ev rêzkırına şaş intibayeka wesa dide meriv, ku wek "ı" ya alfabe ya Tırki û "i" ya alfabe ya Hawarê tipên adeti yên latini bin û "i" ya alfabe ya Tırki û "î" ya Hawarê, ji

guhertina van tipên adeti hatîbîn bîdestxistin. Lê belê, rasti ber'eksê vê yekê ye. Bî ditina mîn ev yek gîring e. Lewra, heke Mir Celadet dî çêkirina alfabeya xwe da, rêza tipên alfabeya Tîrki jî bo ya xwe bîngêh gîrtîbe, ev yek dibe ku wi mecbûr hiştîbe, beriya ku ew tipa "î" ya latîni ya adeti têxe alfaba xwe, jî bo dengê "î" ya zîmanê Kurdi lî tipekê geriyabe. Û gava ew, wê gelemşa dî zîmanê Tîrki da ya ku lî ser "î" ya ku dî nav hîn tipan da wenda dîbû, dîbine, "î" ya adeti ya latîni jî ber bî nîqute û dî nav hîn tipan de wenda nabe, jî dêlva dengê "î" ya Kurdi dîgre nav alfabeya xwe. Jî xwe Tîrkan jî, jî bona veqetandina tipa "î" yê jî hîn tipan, îşaretek dianîn ser wê herfa beriya tipa "î" yê. Jî ber hêdî dî destê wi da tu tipên dîn jî bo dengê "î" ya Kurdi namîne, ew mecbûr dibe ku, nîqta lî ser "î"-ya adeti bavêje û kumîkekê deyne şûna wê. Gava Mir Celadet bî vê pîrsê mijûl dibe, dî senîfandîna tipên adeti yê latîni û yê ku dîvê bî guhertînen lî ser wan bî destxistinê da, lî gor alfabeya Tîrki dîçe. Ew weha dîvîsîne:

"e, î - ê, î.

Di destê me de tu herfên din ne ma bûn, û gora destûreke me diviya bû em herfên hevduanî (hevdedani-CC) emel mekin. Ji lewre jî bona nîşankirina tofa paşîn (ê, î-CC) me ev (^) nîşana ha pejirand û navê wê kir bilindek" Wek dîxuyê, yê "tofa pêşîn" yek jê (e) dengê tipa latîni ya adeti dîde, lê ya dîn (î) ne dengê tipa adeti ya latîni ye, mîqabîlê dengê "î" ye.

6.1.2. Feyde û zerarên kumîk û nîqutê;

Nîsbeta dengên "î" û "î"-yê:

Gava Mir Celadet bî pîrsa danîna tipên "v" û "w" mijûl dibe, çewa me berê jî qal kîr, ew dîbine ku nîsbeta tipa "w" jî ya tipa "v" zêdetîr e. Lî ser vê yekê ew jî xwe dîpîrse: Tipek (w) ku nîsbeta wê jî ya dîn (v) bêtîr e, lê dî nivîsandîna da jî ya kêmnîsbet zêdetîr wext dîgre. Ew dîbê, ev yek lî dij destûreke wi ye. Lê jî ber feyda ku, bî van tipan ra wekheviya alfabeya Kurdi û yê navnetewî pêk tê, ew vê destûra xwe feda dîke. Baş e, dîvê lî vîr bê pîrsîn: Bî tipa "î" ya Hawarê, alfabe

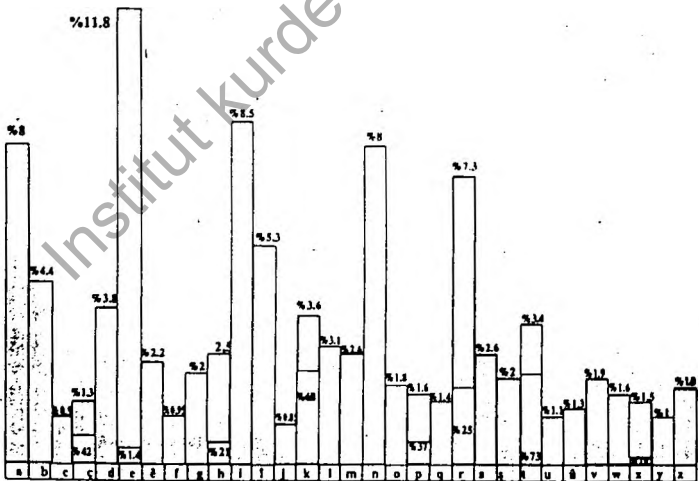
Kurdi hım ji alfabe ya navnetewi dūr dıkeve û hım ji dı nıvisandinê da, lı gor alfabe ya navnetewi (i), zêdetır wext dıgre. Heke em lı gor awayê Mir Celadet lı vê pırsê bınêrin, divê em cardın bıpırsın: Baş e, ji bo em van herdû dijwariyan têxin nav al-fabe ya xwe, feyde û qazanca me çiye ?. Mıxabin, hiç tıstek ji nine. Gava meriv lı nisbetên “v”(% 1), “w” (% 1.6) û “ı” yê (%4) dınêre, diyar dıbe ku dı zımanê Kurdi da dengê “ı”(ı) yê, lı gor dengên “v” û “w”, dengeki bingehitır e. (Lı ser nisbeta dengên “v” û “w” dı dest da, reqemên cihê hene. Yên lı jor, yê Mir Celadet bı xwe ne. Lı vır, ji reqeman bêtır, awayê mantiqa wi ji bo me giring e.)

Em vegerın ser tipa “ı” ya Hawarê (ı). Lı gor metoda Mir Celadet ya ji bo sıvık û rewan kırına nıvisandına zımanê Kurdi, divê nıquta lı ser “ı” ya Hawarê bête rakırın. Lı mıqabilê vi dengê Kurdi, wek me berê ji da zanin, dı alfabe ya latini ya adeti de, dengê tipekê tune. Lewra divê tipek bête çekırınê. Em ji nêz va lê hûr bûn, ka bı çı awayi “ı” ya Hawarê peyda bûye. Ê her wesa, lı jor me got ku dı warê zımanzaniyê da tu xısûsiyeteke (fonksiyoneke) nıquta lı ser “ı” ya Hawarê tune. Dı danina alfabe ya xwe da, lı gel şeş destûrên xwe, wek me berê da zanin Mir Celadet ehemiyetek gelek mezın daye nisbeta dangan. Hın dengên ku nisbeta wan gelek kê m bûne, negirtıye nav alfabe ya xwe, wek “h’ ” û “x’ ”. Ê her wesa, ewi gelek hewıl daye ji bo ku dengên bı nisbetek bıınd, bı awayek zelal û hêsan bêne nıvisandin. Gava em lı tipa “ı” ya Hawarê (ı) dınêrin, ji ber sedemê ku berê hat behskırın, ev prensib neçûye seri. Heçi dengê “ı” ya Kurdi ye, dı nav sıh û yek dangan da, pıştı dengê “e” yê, dengê ku heri zêdetır e. Ji xwe Mir Celadet ji bo dengên “e” û “ı” dı bê, ew “bingehê dengêrên zımanê Kurdi” pêk tinın (96).

Ev rasti, ne tenê dı lêkolinên Mir Celadet bı tenê de dıxuyê, lê dı çend lêkolinên nû da ji baş diyar dıbe. Lı gora lêkolineke M. Celadet nisbeta dengê “ı”(ı) yê % 10.2; lı gora lêkolina Zagrosê Hajo, % 10.26 (97) û lı gora ya Baran Rızgar, % 8.5 ye (Lı wêneyan bınêre).

Vêca em ê çima nıquteke bê mane lı ser tıpa vi dengê, ku di zimanê Kurdi da dengêki bingehi ye, bihêlin. Û bı vi awayi ji, xwe ji prensibek Mir Celadet dūr bêxın. Ji xwe, ew sergêjayiya ku bûbû sebebê vê tevliheviyê ji, iro nemaye.

	accented unaspirated	unaccented aspirated	total	%		accented unaspirated	unaccented aspirated	total	%		
a			5842	8	n			5806	8		
b			3180	4.4	o			1316	1.8		
c			661	0.9	p	%37	417	%63	723	1.6	
ç	%42	350	%58	475	q			1002	1.4		
d			2744	3.8	r	%25	1344	%75	4036	53.00	
e	%1.4	116	%98.6	8394	s			1914	2.6		
ê			1577	2.2	ş			1443	2		
f			677	0.95	t	%27	660	%73	1799	24.59	
g			1426	2	u			797	1.1		
h	%21	386	%79	1476	ö			904	1.3		
i			6190	8.5	v			1363	1.9		
j			3855	5.3	w			1153	1.6		
k			620	0.85	z	%10	110	%90	996	11.04	
l	%68	1770	%32	820	z̄			731	1		
l̄			2237	3.1	z̄̄			1283	1.8		
m			1888	2.6		8.7	6,292	%91.3	64229	72,521	100

Nisbeta dengên Kurdi lı gor Baran Rızgar (98)

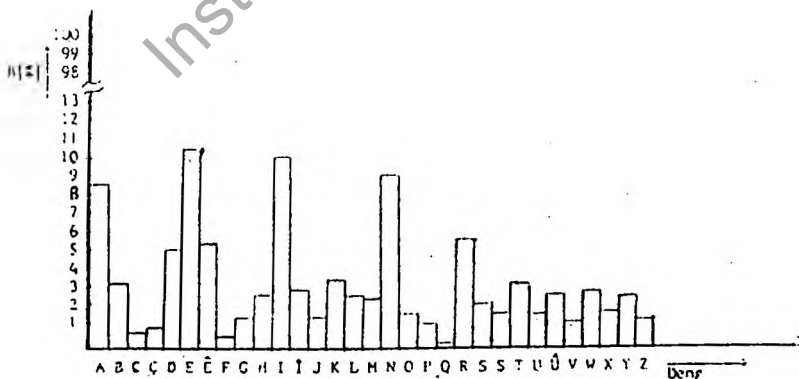
Ji hêla dın va, çewa me berê ji dit, bı vê nıquta lı ser "i" ya Hawarê, ev tıpa ha bı tipeke alfabejên biyani tevlihev dibe. Wek "i" ya Tırki, ya İnglizi, ya Almanı, Fransızı, Swêdi,... û

hwd. Heke ev tip mîqabilê dengêki kê m yê zîmanê Kurdi bûya, merîv karîbû bigota, xem nine ev tevlihevi sergêjayiyeke biçûk e. Lê mîxabin ne wesa ye. Ev tip, wek me berê ji got, yek jî wan du dengan nişan dîke, ku herî bîngehin yê n zîmanê Kurdi ne. Ez bî xwe nikarîm, loma jî ez ê ne carekê sed carên dîn jî bîpîrsîm, gelo çîma em pê dîkutîn erdê, jî xîştîna xwe nayên xwarê û vê nîqutê dîparêzîn; jî sergêjayî, tevlihevi û gelemşan pêva, feyde û qazanca vê nîqutê jî bo me çîye ? Dîvê em xwe disa bîspêrîn himdarê vê alfabe yê; Mir Celadet Bedîrxan. Dî danîna alfabe ya xwe da, ew lî ser çend dengan bî dîr û dîrêj dîfîkîre, hîm tecrûban çêdîke û paşê dîgîje hîm enca-man.

	%
a	8.4
b	3.2
c	0.4
ç	0.8
d	5.1
e	10.5
ê	5.3
f	0.3
g	1.4
h	2.5
î	10.3

	%
l	3.0
j	1.4
k	3.6
l	2.7
m	2.5
n	9.0
o	1.5
p	1.0
q	0.2
r	5.8
s	2.0

	%
ş	1.5
t	3.5
u	1.4
û	2.7
v	2.0
w	3.0
x	1.6
y	2.3
z	1.1
31 tîp	100.0

Nisbata dengên Kurdi li gor Zagrosê Haco

Wek me berê ji dit, du tipên ku di vi wari da bî mehan ew mijûl kirine, tipên “k” û “q” ne. Pîştî ew jî nêzik va dina xwe dide ser gelek zimanên Ewrûpî, bî gelek kesan dişewire û hîn gotinên bî van dangan bî wan dide bilêvkirin, ew biryara xwe dide, ku jî bo dengê “k” ya Kurdi tipa “q” û jî bo dengê “q” yê jî, tipa “k” yê bî kar bine. Sal û du meh bî van her du tipan di Hawarê da tişt tîn weşandin. Pîştî vê dema ceribandîne, ew pê dihise ku di vi wari da şaşiyek heye û bêyi ku ew, vîr da wê da jêra maniyan bigere, di yek carê de, van her du tipan bî hev diguhêze. Baş e çî ferq heye, wê demê tipa “q” ya Mir Celadet, mîqabilê dengê tipa “k” ya gelek zimanan bû. Ewi ev rasti dit û şaşiya di alfabeya xwe da rast kir. Îro jî, “i” ya Hawarê (1) di warê şikil de, wek “i” ya navnetewî ye, lê di warê deng da ne mîqabilê wê ye. Wê çaxê tiştê ku di vî bête kirinê, her wek Mir Celadet kir, rakirina nîquta lî ser “i” ya Hawarê ye. Wê demê tipa nû ya vi dengî (1), wek deng bî xwe, wê bî hiç tipên din tevlihev nebe. Bî qasî mîsqalekê şîka mîn lê tune; heke dema ku Mir Celadet alfabeya xwe dani, di nav Tîrkan da lî ser tipa “i” yê gotûbêj tune bûna, bêyi ku ewende jî destûrên xwe dûr bikeve, dê ewi yekser ev tip (1) tîxîsta nav alfabeya xwe. Û herwesa, ez di wê baweriyê da me, heke ku Mir Celadet îro lî jîyanê bûya, jî ber ku di nav Tîrkan da tu gotubêj lî ser vê tipê (1) nemanê û bî ser da jî, “i” ya Hawarê bî xwera gelek gelemşên nû jî bo Kurdan deranîne, dê wi di nav bist û çar seetan da ev nîquta lî ser “i” ya Hawarê biqewiranda.

Em ê destûr, prensîb û mantiqên ku Mir Celadet di danîna alfabeya xwe da, lî ber çavan girtine, lî vîr biqedînin û jî çend aliyên din va lî ser vê pîrsê hûr bibînin.

6.2. Kumîk-nîqut û asimilasyon:

Bî ditîna mîn, di navbera tevliheviyên di alfabeya Hawarê û bişaftîna û helandîna (asimilasyon) zimanê Kurdi da hîn tîkîlî hene. Me jî xwe ra kirîye adet, gava dor tî ser axaftîna lî ser asimilasyonê, em yekser berê tirên xwe yê tûj didînin ber bî ni-

jadperesti û hovitiya siyaseta Dewleta Tirk. Bê şık, dı vê kırına xwe da, em her çı bıkın, heqê me heye. Lê dı vê bendê da mebesta mın ne ew e, ku ez ji, wek pıri niviskarên Kurd, hemû lanetê lı vê siyaseta hov û har bıbarınım û bı vi awayı pıçekı dılê xwe rehet bıkıım. Heçi Dewleta Tirk e, ew dijmin e. Ū ji ber ku dijmin e ji, bê mıneti ye. Lê gelo, dı bışaftın û helandına zımanê xwe da, hın malxerabiyên ku em Kurd bı destên xwe dıkın tunın ? Çewa tunın, çı bı zanın be û çı ji ji nezaniya me be, hın tıştên ku em bı xwe dıkın, karê dijminê me hêsantır dıke. Ez ê, raste rast werım ser pırsa ku em lê mijûlın. Bı ditına mın, herçend tıştınê ku dı alfabe yê da hene, ku dı xwendına Kurdi da dı bıın sebebê sergêjayı û tevliheviyê, ewçend ew xwendevanê Kurd jı xwendına Kurdi sar dıkın û sur'eta xwendına wi kê m dıkın, dı xwendınê da pê tavên berê û wi dılıcımının. Ū herçend tıştên ku Kurdan jı xwendına Kurdi sar dıkın, dı bıın sedemê ku ew kuli kuli dıxwinın, xwendına Kurdi lı ber çavên Kurdan dıxın wek gıteki mezin, ewçend ew tışt xızmeta asimilasyonê dıkın. Te dıvê ev tışt, tipeka alfabe yê be, ku bı xwendevan ra sergêjiyê çêdıke, an ji gotınek naylon be, ku jı bıli xwediyê gotınê kesi dın jê fê m nake, qet ferqet tune ye. Her du ji, xızmeta asimilasyonê dıkın. Çıma?

6.2.1. Zımanê axaftınê û yê xwendın-nıvisandinê:

Gava zarokek çêdıbe, ew hê beriya jı dayıka xwe bıbe, zımanê xwe yê zıkmaki dı bıhıze û jı bûyına xwe û bı şında, roj bı roj zımanê dayıka xwe, wek şırê wê, jı derûdora xwe dı mıje. Dı nav du sê salan da, bêyi ku yek jê ra bêje dengên Kurdi weha weha ne, navdêr, lêker, rengdêr, daçek, hoker,... hwd; her yek jı wan lı kuderê û bı çı tehri dıvê bên bıkaraninê, ew van hemû deng û pıraniya qaydeyan, bêyi ku pê bıhıse, hın dıbe. Ū dı nav salan ra, zımanê xwe dıxemılınê, wê şırıntır, zelaltır û dewlementır dıke. Gava ew heft salı ye, dı axaftına xwe da, jı bo ya dılê xwe bêje, tıştêki bıxwaze, behsa tıştêki ku qewımıye bıke, tu zehmetiyekê nakışınê.

Gelo zımanê vi zarokê Kurd, dı her wari da ediliye ? Na, ne ediliye. Ew dı axaftinê da, ji hevsalên xwe yên Tırk, İngiliz, Erebe, Çini.. ne kêmtır e û ne ji çêtır e. Lê belê axaftin tenê bî serê xwe beşeki ji zıman e, ne ku hemû zıman e. Ji bo keseki ku dı warê zıman da bikemile, divê ew beşên dın yên zıman ji hin bibe. Ev beş çine ? Xwendın û nıvisandın ın. Ango, zımanê ku tenê dı qonaxa axaftinê da dımıne, zımaneki kême e. Divê yên ku wi zımani dıaxıvın, wi bıghıjının qonaxên bılındır, qonaxên xwendın û nıvisandınê.

Wek me lı jor da zanın, dı hınbûna axaftinê da, zarok bê mamoste, bê mekteb û bê hemdê xwe, ji heqê vi kari dertê. Lê heçi xwendın û nıvisandın e, ne bı vi awayi ne. Ji bo van tıştan, mamoste, mekteb, talım û terbiye divê. Û ji bo vê yekê, ne ku talım û terbiyeke (perwerde kırınke) çend rojan, lê belê ya çend salan divê. Ev yek ne tenê ji bo zarokên Kurdan, ku ew ne xwediyê mamoste û mekteban ın, lê ji bo zarokên wan mılêten ku ji bılı zımanê xwe yê zıkmaki, hiç zımanên dın xeber nadın ji, zarûretek e. Bı gotınke dın, çıqas merıv jir be, xwedi dewlet û dewlemendi be, disa ji bêyi alıkariya hınan (mamostan), merıv nıkare hını xwendın û nıvisandınê bıbe. Loma ji, lı hemû welatên dınyayê, mektebên ji bo vê armancê hene.

Lı vır, heye ku xwendevan bıpirse, ka têkılıyên van tıştan û babeta ku em pê mıjûl dıbın çine ?. Gelek têkılıyên vê prosesê û babeta me bı hev hene. Ji ber ku, Kurd dı zarotiya xwe da hını axaftına zımanê xwe yê zıkmaki dıbın û ji şeş-heft salı û bı şûn da ew dıçın xwendın û nıvisandınê bı zımaneki bıyani (Tırki) hın dıbın. Baş e, ev rastiya tehl çıqas kare zımanê Kurdi yê axaftinê dı warên xwendın û nıvisandınê da bıedılınê ? Bêyi ku merıv bı talım û terbiya çend salan, zımanê xwe yê axaftinê gıhandıbe qonaxên xwendın û nıvisandınê, gelo merıv dê çıqas karıbe ji heqê xwendın û nıvisandına zımanê xwe yê zıkmaki derê ?. Gava merıv, dı zımanê xwe yê zıkmaki da dı qonaxa axaftinê da asê ma be, û bı salan dı prosesı alfabetizebûna zımaneki bıyani da derbas bûbe, roja ku merıv

hewîl bîde û bî zîmanê xwe bîxwîne û bînvîsîne, dê meriv çiqas karîbe xwe jî wê talim û terbiya bî salan (alfabetîzebûyin) xelas bike, û meriv dê çiqas karîbe xwe jî mudaxela awayê xwendin û nivîsandina wî zîmanê biyani dûr bêxîne ? Tenê bî serê xwe û bêyi mekteb, jî nû va bî zîmanê zîkmakî alfabetîzebûyin, gelo çiqas kare şûna alfabetîzebûna berê bigre ?

i. Pêvajoya (prosesa) xwendinê:

Jî bo em karîbîn bersiva van pîrsên lî jor bîdîn, divê em jî nêzik va lî prosesa xwendinê binêrîn. Me berê da zanîn ku, dî navbera axaftin û xwendinê da, hîn ferq hene. Xwendin alîkarîya jî derva divê, mamoste û mekteb divê, wext û talim divê. Axaftin, ne tiştê lî ber çav xuyayî ye ku meriv dibîne, lê meriv dibihîze, û herwesa nîvîsa ku tê xwendin jî, tiştê ku nayê bîhistin, lê tê ditin. Axaftin, bî kêmasî dî navbera du kesan da derbes dibe û pîrî caran ew hev dîbin. Ango dî warê zeman û mekani da, ew bî hevra ne. Lî gel nermî, hîşkî, nîzîmî û bîlîndî ya dengê axaftinê, her wesa yê ku dîaxîvîn jî rû û rûçîkên hev hîn manan dertînin ku, ew axaftinê temam dîkîn. Kesê ku dîaxîve, heye mîrûzê xwe dîke an dev bîken e, bî hêrs e an tîrsiyayî ye. Ev tiştîne tev dî axaftinê da dîyar dîbîn. Meriv dîkare hevokerê Kurdi bî deh teşeyî bêje. Yê ku bî hevra dîaxîvîn karîn tesîrê lî ser axaftîna hev bîkîn, berê wê ber bî çiyê ku ew dîxwazîn va bîkşînin.

Heçî xwendin ne, ne bî vî awayê lî jor e. Dî xwendinê da meriv tenê bî serê xwe ye. Ew kesê ku wê nîvîsarê nîvîsiye ne lî ber çavan ne û pîrî caran jî, jî nêz va nayê naskîrîn. Ki zane, ka ewî ev nîvîsara xwe kengê û dî rewşêke rûhîya çewa da nîvîsiye. Xwendevan nîkare tesîrê lî ser nîvîsarê bike û wê biguhêre. Xwendevan û hînde îşaretên lî ser kaxezekî spî bî tenê ne û her du wek kerr û lalan, lî rûyên hev dînêrîn. Divê xwendevan lî wan îşaretên lî rex hev bînêre û jî wan manekê derîne, ku bê fêmkîrînê . Jî ber van sedeman, xwendin talim û terbiye divê. Loma jî, lî hemû derên dinyayê, zarok dî mekteban da, bî salan tèn temrîn (talim) kîrîn, jî bo ku ew karîbîn vî

hunerî bî dest bîxîn.

Her çend ferqîne dî navbera axaftîn û xwendînê da hebîn jî, divê neyê jîbirkırın ku, her du jî hev nabîn û her yek jî wan xîsûsiyeteke zıman pêk tîne. İca em veğerın ser pırsa xwe. Lı gora hın hesabın, lı welateki wek Amerika, ku xwediyê gelek mekteb û imkanan e, tê hızırkırın ku nıziki % 15-20 ê nıfûsa dı mekteban da derbasbûyi, dı xwendînê da zehmetiyan dıqşının. Ev nımûne, tenê bî serê xwe nişan dıde ku, xwendın proseseke hêsan nîne.

Hemû prensiba ku xwendın lı serê tê avakırınê ev e: Bı talim û terbiyê, bı zarokan dıdın fêmkırınê ku ew dengên (fonemên) ku ew dı axaftınê da bı kar tının, bı hın nişanan lı ser kaxez hatine sekınandın. Lê tenê hınbûna van nişanan bı serê xwe, jı bo xwendınê têrê nake. Jı ber ku, divê ev nişan bên rexên hev û gotınan çêbıkın û xwendevan dı demeke gelek kurt da, hemû nişanan bıghijine hev û jê maneyeke derine. Bı gotineke dın, divê zarok dı demeke dûrûdirêj da ewende bên talim kırın ku, ew bêyi ku bıfıkırın û bıbın bira xwe, ka ew işaret mıqabilê çı dengi ne, yekser dı derbekê da deng û işaretê bıghijın hev. Ev tışt tê wê manê, ku çewa çav işaretê bıbine, bêyi ku jı mêji bıpırsê ka ev çı deng e, divê bı awayê otomatiki işaretê bıghijine deng. Heke dı xwendınê da, jı bo her işaretekê meriv bı hemdê xwe lı dangan bığeriya û bıaniya bira xwe û paşê bıxwenda, wê çaxê tu xwendın mımikûn ne dıbû. Jı xwe, hemû armanca perwerdekırına mekteba salên pêşın, pêkanina vê otomatikkırına dı navbera işaret û deng da ye. Gava meriv wext dıgre û dihesibine, ka keseki ku dıxwine, dı deqıqekê da çend işaret û dangan dıghijine hev, ev pırs zelaltır dıbe. Hın camêr rûniştine û jı me ra ev tışt hesabandıne. Lı gora van hesabın, gava meriv tışteki nıvisandi dıxwine, dı deqıqekê da, dı navbera 400-800 deng (fonem) dıxwine. İca wextê jı bo her tipekê, jı bo ku xwe bı dengekı bıguhêze, lı dor 4,5-9 sanise ye. Dı demek ewende kurt da, lı ser tip û deng fıkrandın qabil nîne. Jı xwe, wek me berê jı got, zarok bı salan tên talimkırınê jı bo ku, ew ewçend dı vi kari da bıbın

otomatik ku bêyi hemd û irada xwe tip û dangan bîghijînî hev.

Ev rasti, rastiyeke zanîstî ye. Loma jî, gava zarokên Kurdan bî salan dî mektebên Tirkî da, lî gor alfabe ya Tirkî talim û terbiye dîbîn, ew çewa tîpa "î" dîbîn, ewê yekser wek dengê "î" dîxwin. Jî hêla dîn, çaxa zarokên Kurd jî bo zîmanê Kurdî dî vê talim û terbiyê da derbas nebûbîn (Ev yek, şertê jî bo otomatîkbûyîna xwendîna ye) û çaxa "î" ya Hawarê bîxwin, dê çewa dî 4,5-9 sanîsan da bê bîra wan, ku ev tip, ne tîpa jî bo dengê "î" yê ye, lê jî bo dengê "î" yê ye. Ez nîzanîm, meriv wê bî çî aqlî vê daxwaz û hêviyê jî zarokên Kurdan bîke. Rasti çîqas tehl be jî, dîvê meriv bêje. Zarokên Kurd, çî lî Tirkîyê be û çî jî lî dervayî welat be, çewa tîpa "î" dîbîn, bê irada xwe, ewê yekser wek dengê "î" ya adetî bî lêv dîkîn, ne ku wek dengê "î" ya Kurdî.

Herwek me berê da zanîn, dengê "î" ya Kurdî, dî zîmanê Kurdî da dengê bîngêhî ye û bî tevlihevbûna vî dengî û dengê dî, sergêjayî û alozî tê pê, ku ev yek bî xwe, zarokên Kurdan jî xwendîna sar dîke, xwendîna Kurdî bî wan dîjwartîr dîke. Bê şîk, ev yek jî bo zîmanê Kurdî ne qazancek e. Lê jî bo asimilasyonê hacetek e.

6.2.2. Bîngêhê tevliheviyê:

Gava dî zîmanekî da, dengê (fonemê) bî dengê dî tevlihev bîbe, ev xeterek gelek mezîn e. Herwekî em dîbîn, "î" ya Hawarê jî dêlva dengê "î" ya Kurdî têtê bîkarînan. Me berê da zanîn ku, tîpa "î", jî bî alfabe ya Romanyayî, dî hemû zîmanên ku alfabe yê latînî bî kar tînan da, mîqabîlê dengê "î" yê ye. Heke Kurd xwedî dewlet û mekteb bûna, xem nîn bû, bîla ev tîpa Hawarê bîmaya. Wê gavê, bî talim û terbiya dî mektebên Kurdî da, dê Kurd fêr bîbûna, ku ev tip mîqabîlê vî dengî ye. Lê sed heyf û mîxabînan, ne dewleta me û ne jî mektebên me hene. Em dî prosesê alfabetîzebûnê da, ne bî al-

fabeza Hawarê, lê bı alfabeza latini ya ku kırasê alfabeza Tırkan lêkırı ye, derbas dıbin. Prosesa alfabetizebûnê çıye û çewa ye, lı jor em lı serê rawestiyan. Gava zarokên Kurd, tipa “i” ya Hawarê, ne wek dengê “ı”ya Kurdi, lê wek dengê “i” ya adeti dıxwinın, gotın tu mane nadin.

Em bêjın, dı hevokekê (cımle) da pênc-şes gotın hene. Gava gotına, ku çend “i” yên Hawarê têda hene, wek dengê adeti yên “i” tên xwendınê, ew gotın tu mane nade. Bı gotınek dın, çav vê gotınê dıbine û dışine ba mêji. Mêji ji, lı nav xezna xwe ya gotınan dıgere û dıke û nake, tışteki lı mıqabilê wê nabine. Jı ber ku, xwendevan mana gotınê fêm nekırıye, mecbûr dıbe eyını gotınê bı baldariyek zêdetır dıxwine û pê dıhıse, ku tipa “i”, ne dengê “i” yê, lê dengê “ı” ya kurdi dıde. Vê carê, mêji mesaja ku ji çav hatiye dı nav xezna gotınan da, dıghijine gotına rast û bı vi awayi, xwendevan wê gotınê fêm dıke.

Ka em piçekı ji nêzik va, lı vê prosesa lı jor bınerın. Beri her tışti, xwendevanê Kurd, dı xwendına hevokê da, tê lı gotınekê dılukume. Bı vi awayi, sur’eta xwendına wi kêm dıbe. Jı ali dın va, ew mecbûr dıbe, ku zêdetır bala xwe bıde aynı gotınê û ji nûva bıxwine. Ev yek ji, bı wi wext dıde wendakırınê. Heke ew hevoka, ku ew dıxwine piçek dırêj û tevlıhev be û çend gotınên bı vi awayi tê da hebın, xwendevan dı xwendına xwe da dê gelek xewt wenda bıke. Heçi mêjiyê mırov e, xwediyê du cüre hafıza (hış) ye. Hafıza kın û ya ji bo demek dırêjê. Dı xwendına hevokan da, em ji hafıza mêji ya kın istifade dıkın. Dı xwendınê da, gava em tên dawıya hevokê, bı saya vê hafıza kın e, ku em karın gotına dawiyê û gotınên pêşı yên hevokê bıghıjının hev û ji wan maneyeke gışti derênın. Lê belê, ev hafıza mêji ya kın, wek nav lı ser e, zêde dırêj nıne. Lı gora hın hesabandınan, ev hafıza kın lı dor çend saniyan e. Gava xwendevanê Kurd, dı hevokekê da lı çend gotınan dılukume û mecbûr dımıne wan ji nû va bıxwine, ji bo wi ew wextê hafıza kın derbas dıbe. Jı ber vê yekê ji, ew gotınên ku dı destpêkê da hatıne xwendın, nayên bira xwendevan. Loma, dıvê ew vegere serê hevokê û wê cardın bıxwine. Ev tışt,

yekcar wextê xwendevan digre.

Bı kurti, ev yek ji çend sedeman sedemek e ku diyar dıke, çıma Kurd Kurdi gelek hêdi û kuli-kuli dıxwinın. “i” ya Hawarê, vi kari hısanır nake, mıxabın dijwartır û aloztır dıke. Bê şık, ev yek dı riya ber lı asimilasyonê girtinê da, me qels dıke.

Jı xwe tıştek veşarti nine ku, Kurdên siyasi ji dı nav da, Kurdên Kurdıstana Bakur, tıştên bı Tırki nıvisandi, ji yên bı Kurdi nıvisandi sıvıktır û rewantır dıxwinın. Ev yek, jı bo sedi not û pêncên Kurdên ku jı vi perçê Kurdistanê ne, rast e. Ev rastiya tehl û nexweş baş nişanê me dıde ku, talim û terbiya bı salan dı mektebên Tırkan da, xwendına tipên zımanê Tırki çıqas otomatik kırıne. Heke ayni nıvisandın bı zımanê Tırki jı bo xwendevanê Kurd deh deqe kışandıbe, dê ya Kurdi bı kêmasi panzdeh deqe bıqşine (bê şık, ev wext jı bo hemû Kurdan rast nine. Jı bo Kurdên ku hê nû dest bı xwendına Kurdi kırıne, dırêjtır; jı bo ew kesên ku bı salan bı xwendın û nıvisandına Kurdi mijûl bûne, kurttır e).

6.2.3. Tevlihevkırına dengan û mêji:

Gotınên biyani û yên “nylon” gava dı nıvisandinê da tên bıkarandin, ew jı bo xwendevanan hın dijwariyan dertının. Xwendevan çaxa gotınên welê dıxwinın, tê nagihjin. Ev yek ji, tama xwendinê kême dıke, xwendevan jı xwendinê sar dıke. Lê belê, ev gotınên biyani û yên beji, bı qasi tevlihevbûna dengan sergêjayi û gelemşan dernayının pêşberı meriv. Em bêjin, dı destê me de nıvisarek yek rûpeli (A4) heye, û dı vê nıvisarê da, sê-çar gotınên biyani yan jı yên “nylon” hene, ku xwendevan tê nagije. Gava ew, wan cimlên bı van gotınan dıxwine, dıbe ku wan baş fême neke. Lê jı tevayiya nıvisarê, ew kare hızır bıke, ka manên wan gotınan çıne. Dı nıvisarek yek rûpeli da, lı dora 2000-2500 tip têne nıvisandın. Lı gor hesabandına Mir Celadet, dı nav hemû dengên Kurdi da, nisbeta dengê “ı” ya Kurdi % 10.2, ya “i” ya Kurdi % 4.0 e. Bı van nisbetan, dı vê nıvisara yek rûpeli da, mımkmûn e ku dengê

“i” ya Kurdi 200-250 caran û dengê “i” ya Kurdi 80-100 caran derbas bîbin. Heke dengê “i” ya Kurdi bî “i” ya Hawarê hatibe nişankırın, dibe ku xwendevan wan yekcar wek dengê “i” ya adeti bixwine. Bî vi awayî, jî nişka va nisbeta dengê “i” ya Kurdi dadikeve reqemek gelek kê m û dengê “i” ya adeti, jî du qatan zêdetır dibe. Bê şık ev tevlihevi, jî bikaranina çend gotinên biyani zêdetır zerarê dide zımanê Kurdi. Loma jî, gelek gıring e ku, divê ew tipên jî bo wan dengên bingehin yê zımanê Kurdi ne, zela û baş diyar bın û bî hiç awayî bî hin tipên dengên dın tevlihev nebın.

Baş e, gava dı gotinekê da dengê bî dengê dın tevlihev dibe, çıra sergêjayî çêdibın?

Me berê da zanin ku, dı salên pêşî yê zarotiyê da, bêyi ku meriv pê bîhise, meriv zımanê xwe yê zıkmaki dıgre. Zımanê zıkmaki, bî dengên xwe va, bî gotın û qaideyên xwe va dı mêjiyê meriv da tê qeyd kırın (depo kırın). Gotinên ku dı nav salan da meriv fêr dibe, wek hafize (hış), dı mêji da tên bicıkırın. Ev e, ku em jêra dibêjin xezina gotinan (keliman). Gava em bî yekê ra xeber dıdın, ew gotinên ku yê lı hımbere me dixave, yek bî yek bî bihistinê dıghijın mêji û eyne kelimên ku dı mêji da depokırî ne, hışyar dıkın. Jı xwe bî vê hışyarkırınê ye, ku meriv jı hev dı fê m dıke. Bê şık, ev proses, dı nav sanisan da pêk tê. Prosesa xwendinê jı, wek me lı jor dit, nêziki vê prosesê ye. Dı axaftınê da, deng bî riya bihistinê, û dı xwendinê da jı, tip û komên tipan bî riya ditinê, dıghijın mêji. Jı bo ku deng, tip û komên tipan karıbın deriyên dı mêji da yê ku, mana wan gotinan dı pışt da qefilkırine vekin, divê gotın rast hatıbın bilêvkırın û xwendina tipan jı, bî dengên wi zımani hatibe kırın. Gava dı xwendinê da, şıklê du tipan dıbin sebêbê ku hin deng tevlihev dıbin, tıştê ku çav dibının û dıgijının mêji, nıkarın wan deriyan vekın. Loma jı, tıştê ku hatiye xwendın nayê fêmkırın.

Tevlihevkırın, çıqas pıçûk dıbin bıla bıbin, disa jı, dı têgihıştınê da hin sergêjayiyan çêdıkın. Herweki du mıftên me

hevbin û ew bı gırani, bı şıkıl û mezınayıya xwe weki hevbin, lê tenê yek dıranên wan ji hev cihê be. Bı her du mıftan yek deri venabe; her yek deriki cihê vedike. Wek, gava meriv dı radyoyê da lı istasyonekê digere. Jı bo ku ew istasyon derê, dıvê meriv pêla wê bibine. Jı dervayi pêla wê, ew bı tu pêlên dın venabe. Gotinên ku dı mêji da qeydkirine ji, bı vi awayi ne. Jı bo ew bèn hışyarkırın, dıvê dı dengên ku dıghijın mêji da zelali hebe, tevlihevi tunebe.

6.2.4. Tevlihevkırına dangan û morfolojiya (*)

zıman:

Herçend dengên (fonemên) “a” û “e” du dengên ji hev cihê û serbıxwe bın, dengên zımanê Kurdi “ı” û “i” ji, ewçend du dengên serbıxwe û ji hev cihê ne. Dıbe ku cıhderka wan nêziki hevbin, lê cardın ew du fonemên cihê ne. Loma ji, dı alfabe yê da, ha dengên “a” û “e” tevlihev dıbin, ha ji yê “ı” û “i” tevlihev dıbin, dı derketına sergêjayıyan da, zêde ferqek tune. Ev tevlihevbûn, ne tenê ji bo xwendevan aloziyan dertine, lê herwesa morfolojiya gotinên Kurdi ji xera dıke. Jı bo baş serwextkırınê, em ê lı ser nımûneyekê vê ditina xwe piçek vekın.

Em rahêjne gotına “mar” û piçeki ji nêzik va, lê bınêrın. Ev gotın, gotıneke Kurdi ye û heywaneki dınımıne. Ev nav ji sê dangan pêk hatiye; du dengdar û dengdêrek. Em her du dengdarên xwe lı ciyên wan bıhêlın (m ... r) û tenê dengdêran bıguhêzın. Gava dengdêra “e” tê navbera “m” û “r”, ew dıbe “mer”. Ev ji gotınek bı mane ye. Wek tê zanın, “mer” hacetek wek bêrê ye ku meriv pê erdê dıkole. Em dengdêra “ı” bının, ew dıbe “mir”. Ev ji gotınek Kurdi ye, wek Mirê Bota. Em “dengdêra “ı” bının, ew dıbe “mır”, yani tiştêk bı can, mıriye. Em dengdêra “o” bının, ew dıbe “mor”, ku navê rengêki ye. Em dengdêra “ê” bının, ew dıbe “mêr”...û hwd. Wek dıxuyê,

*Morfoloji: Beşeki zımannasiyê (linguistic) ye. Ew derheqê qayde û awayên tewandına gotın û çêkırına gotinên nû ye.

tenê bî guhertîna dengeki, morfemek tê guhertî, dibe yeka dîn û bî vi awayî, mana gotinê tê guhertî.

Her car bî guhertî, tiştên bî mane nayên pê, carna gotin an jî morfema nû bê mane dimine. Îca, gava dengê “î” ya Kurdi, bî tipa “î” ya Hawarê têtê nişan kîrîn, wek me berê jî dit, ew tip wek tipa “î” ya adeti tê xwendî û dengê “î” ya Kurdi wenda dibe. Bî guhertîna deng jî, gotin (an jî morfem) tê guhertî û mana wê gotinê, yan wenda dibe, yan jî maneyeke nû dertê holê -wek nîmûnên lî jor-(mîr, mir). Gava gotin bê mane dibe, xwendevan mecbûr dimine disa lî wê gotinê vedigere û wê jî nûva dîxwine. Gava mane tê guhertî û maneyek dîn dertê (mîr dibe mir), wê çaxê, tiştê lî ser kaxez ku çav dibînin û bî şîklê guhasti dîghijînin mîjî, diçe lî deriyekî şaş dixê û qefla wî derî vedike. Îca, gotîna nû û yê dîn lî hev nayên û xwendevan dîvê disa vegere ser eynî hevokê û wê jî nûva bîxwine.

Gava hîn tipên alfabe ya zîmanê Kurdi dîbîn sebebê tevlihevbûna hîn dangan, ew tip bî morfolojiya zîmanê Kurdi dîleyîzî û jî bo xwendevanê Kurd gelemşe û dijwariyan derdîxîn. Û jî ber van sedeman jî, ev rewş jî bo zîmanê me ne feyde ye, lê zerar e û xîzmeta asimilasyonê dîke.

6.2.5. Kurdi xwendî-nîvisandî şêleke siyasi ye:

Zarokên Kurd lî Kurdîstana Bakur dî mekteban da bî Kurdi naxwînin. Îro bî Kurdi xwendî şêleke siyasi ye. Jî bo ku aqîlê meriv jî siyasetê bigre, dîvê dî warê biyolojîkî û hîşda meriv gîhîştibe qonaxeke bîlînd. Lewra, welatevîni, şoreşgerî, dîn, welat,...hwd, gotin û ramanên abstrak (muceret) in. Loma jî, xort û keçên Kurd ancax pîştî 15-16 salibûnê, pîştî kamîlbûnê û pîçek bî siyasetê eglebûnê, hewîl dîdînin ku bî Kurdi bîxwînin.

Zarokên mîletên dîn yê xwedî dewlet û dezgeh, hê jî şeş heft salîya xwe va, bî zîmanên zîkmakî dest pê dîkînin, hînî xwendî

û nıvisandîne dıbin. Ev tê wê manê ku, bı kêmasi nivê ûmrê xort û keçên Kurd dı mektebên Tırkan da derbas dıbe û paşê ji, hın ji wan -mıxabin ne ku hemû-, pıri caran bı nivdılki dest pê dıkın, bı alfabe ya Kurdi dıxwinın. Bê mamoste û bê dezgeh, bı tıştên lı ber dest û bı tewrek siyasi, ew bıryara xwe dıdın û dıkevın ser şıverêyekê...

Tevi vê rastiya tehl ya lı ber çavan, hın radıbin û dıbên: *“Ma çıye!? Yê bıxwaze, kare çend tıpan hın bıbe !!.”*

6.2.6. Alfabetizebûyina derengmayi:

Dı jiyana meriv de, demek heye ku mêji her dıkemile û dı her wari de pêş ve dıçe. Ev dem dı navbera ji dayik bûyinê heta balıxbûnê de ye. Tıştên ku meriv dı vê demê de hın dıbin, qurm û rehên gelek qayim dı mêji da datının. Yek ji van tıştan, zımanê zıkmaki ye. Ev zıman, bı awayê axaftinê be ji, ji giyan (ruh) û laşê meriv venaqete, dıbe beşek ji huviyeta meriv. Ev yek, heta radeyek ji bo alfabe ya ji rast e. Kijan alfabe ya meriv bı zaroti hın dıbe, ew ji meriv ra dıbe alfabe ya bingehin. Loma ji, alfabe ya ku meriv pıştı balıxbûnê, an ji pıştı bist salıxbûnê fêr dıbe, -gava şert û mercên civatê bı tevayî neyên guhertın, gava meriv ji nû ya dı prosesa sosyalizasyonê nû ra derbas nebe û bı vi awayî neyê asimile kırın, an ji meriv ji civata xwe bı dır nekeve-, ew tucar nıkare şûna alfabe ya yekem bigre. Ev dı warê biyoloji û fızıyolojiya mêji da qabil nıne. Xwendına ku pıştı 15-16 saliyê dest pê dıke, wek ya 7-14 salı nabe otomatik. Mıxabin, vê dema ku carek dın bı destê tu kesi nakeve, dı mektebên Tırkan da ji zarokên Kurdan tê dızın.

Her weha Kurd, ji alfabe ya latini ya Romaya Kevn derbasi ya Kurdi nabin, lê ji ya Tırki derbasi ya Kurdi dıbin. Şopa vê derbasbûnê dı xwendına tıpan da diyar e. Lewra gava ku Kurd kıt kıt tıpan bı lêv dıkın, ne wek alfabe ya esli ya latini, lê wek alfabe ya Tırki, wan bı lêv dıkın: be, ce, çe, de, fe, ge...

6.2.7. Kurdên asimilebûyi:

Iro tiştêk veşarti nine, ku hema hema nivê nufûsa Kurdistanê Bakur, ji ber sedemên cihê cihê, di nav Tirkên da dijin. Bi milyonan zarokên Kurd, ne tenê di mektebên Tirkên da, lê mixabîna di malên xwe da ji bi Tirkî dipeyivin. Baş e, wê roj bê ev zarok mezûn bibin, wê ew bi welatevîniyê, bi kurdbûna xwe bîhîsin. Ji bo ku xwe ji wê valayîya bêkokbûn û ji xerîbbûna ji civata xwe xelas bikin, wê ew bixwazin û hewl bidin ji nû va zîmanê xwe hin bibin. Gelo ev Kurd dê çawa karibin “î” ya Hawarê wek dengê “î” ya Kurdi bixwinin. Ew bê irada xwe, bêyi ku pê bîhîsin, dê yekser “î” yê wek “î” ya Tirkî bixwinin. Bi vi awayî, dengê “î” ya zîmanê Tirkî dê bikeve nav Kurdi.

Ji bo ku ev kesên asimilebûyi karibin ji van gelş û tevliheviyan dûrkevin, heke hîn tişt di destên me da bin û ji me bînin, em ê çima ji vi kari bîrevin ? Heke em çav li vê tevliheviyê bigrin û mudaxele nekin, wê çaxê em bi xwe sûcdar in, ku em insanên xwe dehf didin ji bo bibin Tirk. Ji ber ku, yê ev asteng deraniye pêşberî wan, em bi xwe ne, ne ku dewleta dijmin e. Vêca ev astenge di xizmeta asimilasyonê da nin be, lê di ya kê da ye?

6.3. Xwe nêzîkkirina alfabeya Tirkî û pedagoji:

Mir Celadet ji bo xwendina Kurdi hêsantir bike, ji bo zîmanê Kurdi bi Kurdan şîrîntir bike, pîştî diyarbûna alfabeya Tirkên, dev ji çend tipên alfabeya xwe berdide, hîn destûr û prensîbên nû dide ber xwe. Mir Celadet bi hêvi bû ku, wê rojê Kurd ji xwe ji nirê dijmin xelas bikin. Lê di sa ji, ewi tesira mektebên Tirkî li ser zarokên Kurd didit. Ewi bi rasti ji dûr didit. Di dema wî da (1933), li hemû Kurdistanê yek lîseyek tune bû. Ji çend bajarên Kurdistanê (Diyarbakir, Wan, El‘eziz) pê va, li tu deran mektebên navîn (“ortaokul”) ji tune bûn. Ji zarokên Kurdan, tenê ji sedî 3,5 ên wan di mektebên Tirkên da dixwendin (99). Lê di sa ji, Mir Celadet digot: “*Ji wan niqtan pêve ko xasê danganîya kurdî ne, di şîkl û dengên herfan de,*

herçend heye, xwe li elfabêya tirkan nîzing xistin û jê ne dîrketin...

..bi vî awayî kurdên welatê jorîn û heçî ko elfabêya tirkî dinasin dê

bikarin bê dişwarî ya kurdî hîn bibin û komel û kitêbên me bihêsanîti bixwînin.” (destûra pêşi)

Bê şik, iro hejmara “lise” û “ortaokul”ên Tirkên yê ku li Kurdistanê ne, bi sedan, belku bi hezaran in. Heçî kesên ku iro alfabe ya Tirkî dînasin, ewende pîr in ku, hêdi li yê çaxa Mir Celadet nayên mîqayesekirin. Ev yek baş nişan dide ku, Mir Celadet di danina alfabe ya xwe da hîn prensibên pedagojîyê ji dane ber çavan. Di zanyariya pedagojîyê da, berî her tiştî ev prensib heye: Bi alikariya tiştên ku tên zanin, meriv xwe dîghijîne tiştên nû.

Çi Mir Celadet be û çî ji heval û hogirên wi bî, yê ku di çêkirina alfabe ya wi da xîzmet kirine, di mektebên Tirkî, yê bi alfabe ya latîni da ne xwendine. Loma ji, ne mîmkûn bû ku, ewan hê ji wê rojê va hemû pîrs û pîrsgrêkên ji alfabe ya latîni yê ku ji bo Kurdên bakur dertên, karibûna bîditina.

Disa ji, meriv bi dilgeşî, bi serbîlîndî û bi pesîn kare bêje ku, çewa ji nîmûnên li jor ji diyar dibê, Mir Celadet hîn tişt bi birine û hîzîr kirine.

6.3.1. Sedemên ku alfabe ya Kurdi û ya Tirkî nêzîki hev dîkin:

Di nav wan munaqêşên li ser alfabe ya Kurdi ya latîni da ku wê dawiyê bi inîyatîva Enstîtuya Kurdi ya Stenbolê li dar ketin, li ser nêzîkîyî ku di navbera alfabe ya Kurdi û ya Tirkî da heye, hîn sergêjayiyên nû peyda bûn.

Gava meriv alfabe ya Kurdi ya latîni û ya Tirkî dide ber hev, gelo çima ew ji alfabe yê latîni yê mîletên din zêdetir nêzîki hev in ?. Ji alî din va, herçend di warê ortografîyê da ev

nêzikayi hebe ji, lê dı warên fonetik, morfoloji, sentaks, leksikoloji da, dı navbera her du zımanan da, ferqên gelek mezın hene. Lı gor van pivanên zımanzaniyê, zımanê Kurdi, jı zımanê Tırki bêtır, nêziki zımanên dın e yên ku alfabe ya latini bı kar tinın. Lewra, zımanê Kurdi endamê gruba zımanên Hindo-Ewrûpayi ye. Lê belê, wek tê zanin, zımanê Tırki endamê gruba zımanên Ûral-Altayi ye. Dı navbera van her du grûban da, ne tenê ferqine dı warê zımanzaniyê da, lê yên berbıçav yên dı warê tarixi da ji hene.

Nexwe, ev nêzikiya ku dı warê ortografiyê da heye, gelo jı çı sedeman tên pê? Bı ditina mın, sê sedemên bingehin hene ku her du alfabe yan nêziki hev kırine:

1- Ev sedem, sedemeke tarixi ye. Çı Kurd û çı ji Tırk bın, ewan bı sedan sal alfabeyek muşterek bı kar anine. Her çend tipên alfabe ya erebi (lı gor “zımanê Osmani” modifiyekiri) jı ali her du aliyan va hatıbın bı kar anin ji, lê her mıletek, ew tip lı gor xısûsiyetên zımanê xwe bı lêv kırine. Paş ewqas salan, her du milet, -kêm zêde dı eyni tarixê de-, her yek bı serê xwe, bıryar dıgre ku wê dev jı vê alfabe yê berdın û dı şûna wê da alfabe yeke nû wê bı kar binın.

2- Jı bo alfabe yeke nû, her du milet ji terciha xwe lı ser yek alfabe yê, ango alfabe ya latini dıkın. Bı vi awayi, alfabe ya nû ji, wek ya kevn bı hın ferqên piçûk dıbe alfabe ya muşterek (alfabe ya latini). Gava meriv piçek jı nêzik va lı vê prosesê bınêre, baş diyar dıbe ku, problemên her du mıletan, kêm zêde nêziki hev bûn: “*Jı bo filan tipa erebi ku mıqabilê filan dengê me ye, dıwê em kijan tipa alfabe ya latini bı kar binın; jı bo bêvan tipa erebi ku mıqabilê bêvan dengê me ye, dıwê em kijan tipa alfabe ya latini bı kar binın...?*” Pıraniya wan tipên alfabe ya erebi, dı alfabe ya her du zımanan da wek hev bûn. Loma ji, her du ali - ango Kurd û Tırk-, jı bo tipên muşterek yên erebi, lı hın tipên latini geriyane. (Bê guman, ne ku ew bı hev şêwirine û wan gotûbêj kırine).

Mir Celadet Bedırxan jı sala 1919 an û pêva lı ser alfabe ya

Kurdi ya latini dıxebite. Ew geh tipan lê zêde dıke, geh jê kêmdıke, geh tipên alfabe yê cihê cihê tine ba hev, geh wan jı alfabe ya xwe derdixe, geh tipên hevedudani bı kar tine, geh jı dêlva wan va “bılındekek”ê datine ser tıpekê adeti ya latini... Bı vi awayi, ew heta sala 1928 an, her cehd dıde ku, alfabe yê tekûz û lihevhati pêk bine. Gava Tırk dı sala 1928 an da dev jı alfabe ya erebi berdıdın û dest pê dıkn ya latini bı kar tının, Mir Celadet ji xwediyê alfabe yê latini ye, ku ew jı bo zımanê Kurdi bı kar tine. Wek me berê ji dit, ev alfabe jı bist û pênc tipên adeti û du tipên hevedudani (diftong) pêk dıhat. (Bınêr rûpel 29).

Dı alfabe ya sala 1928 an da hın tevlihevi hene. Ewi çend deng bı herfek nişan kırine; Wek dı nımûnên dengên “v”-“w” (bı tipa “v”), “g”-“x” (bı tipa “g”) û “ı”-“i”-“ê” (bı tipa “i”) da. Her wesa jı bo du dengên zımanê Kurdi herfên serbıxwe bı kar ne anine, lê yê hevedudani bı kar anine; wek dı nımûnên dengên “ş” (herfên “ch”) û “û” (herfên “ou”) dıxuyê.

Dı eyni salê da Tırk dest pê dıkn alfabe ya latini lı gor zımanê xwe modifiye dıkn û bı kar tının. Roger Lescot dıbê, alfabe ya Tırki ya latini tesir lı C. Bedırxan kırıye (100). Bê şık, Mir Celadet jı nêzik va bala xwe dıda ser Tırkan, ka ew jı bo çareserkırına hın pırsên alfabe yê yê ku “*bûbû mijulahîya wi ya hergavî*”, çı rê dıdane ber xwe û bı çı awayi wan munaqêşe dıkrın. Ev baldayına lı ser alfabe ya Tırki, tışteki gelek tabii û rast e ji. Jı ber du sedeman tabii ye:

a- Herçend Mir Celadet zımanzan bû û gelek ji jir bû, lê disa ji ewi dı şertên gelek dıjwar da ev xebat dıdomandın. Rewşenbirên lı derûdora. wi dı warê zımanzaniyê da xwedi mehareteki akademiki nin bûn. Alikariya wan heta ciki, mehdût bû. Lê belê, çewa Roger Lescot ji dıbêje, Tırkan jı gelek zımanzanên biyani yê bı navû deng alikari dıgirtın. Loma ji, Mir Celadet dı nav çar salan da, jı nêzik va lı vê alfabe yê guhdari kır, da ku zanibe ka dı emılandına wê da, çı sergêjayi û tevlihevi jı bo xwendevanên Tırk dertên.

b- Mir Celadet, bî zanin xwest ku pîraniya dengên zîmanê Kurdi bî alfabeke bî tipên muşterek nişan bike, da ku Kurdên Kurdistanê Bakur hêsantir hîni alfabeke Kurdi bîbin, wê bixwinin û bî wê binivîsin. Jî xwe wek tê zanin, Mir Celadet, di sala 1932 an da ev xala dawiyê, wek destûrekê jî bo himên çêkirina alfabeke xwe datine.

3- Sedemê sîsiyan yê ku her du alfabeyan nêzîkî hev dike, him û bîngêhên jî bo damezrandina wan in. Gava meriv her du alfabeyan dike ber xwe û li wan hûr dike, baş dixuyê ku “*esas û bîngêhên*” ku jî bo her du alfabeyan bûne him, hema hema yek nîbin jî lê pîr nêzîkî hev in. Bî taybetî bendên sîsê û çar yê destûrên Mir Celadet, jî bo danina alfabeke Tîrki ya latîni jî rastin. Ango, Tîrkan jî her dengê zîmanê xwe bî herfeke serbixwe nişan kirine û xwe jî bîkaranîna herfên hevedudani dîr xîstine (Destûra sîsiya ya Mir Celadet) û her wesa Tîrkan jî, her dengê bî herfeke cihê nişan kirine, bî gotîneke din, xwe jî “*awayê nişankirina çend dengên bi herfê an dengê bi çend herfan*” dane alî (Destûra çaran ya Mir Celadet).

Jî xeynê destûra pêşî ya Mir Celadet, ku derheqê alfabeke xwe nêzîkîkirina alfabeke Tîrki ye, destûrên din jî, du kêr çar zêde, jî bo alfabeke Tîrki rast in. Lê nemaze destûrên sîsê û çar in, ku alfabeke Kurdi ya latîni jî alfabe yê zîmanê din (Îngîlîzî, Fransîzî, Spanyayî, Almanî) dîr dixin û nêzîkî ya Tîrki dikin. Jî ber ku di alfabe yê van zîmanan da, jî bo nişankirina dengê carna çend herfên cihê yan jî yê hevedudani (li dij destûra sîsiyan) û carna jî herfê jî bo çend dengên (li dij destûra çaran) têne bîkaranînê.

Sedemê ku Mir Celadet van her du destûran danine, sedemeke li ser prensîban e. Lewra ewî xwestiyê, **alfabeke fonetîk** çêbike. Bî gotînek din, alfabeke wesa dayne ku, heta jî dest bê, tipên serbixwe mîqabîlê dengên bîngêhin yê Kurdi bin (deng≈tip). Ew vê prensîbê, jî sedemên zanyariya pedagojîyê, dicîbine. Jî xwe jîyanê jî nişan daye ku, ecîbandina vê prensîbê bîyareke rast û di ci da bû.

Ev hevnêzîkbûna alfabeyên latini yên Kurdi û Tırki, nêzîkbûneki dı şikli da ye. Kurd tipên alfabe ya xwe lı gor denganiya zimanê Kurdi, Tırk ji yên xwe lı gor denganiya zimanê xwe bı lêv dıkin. Bı gotineke dın, nêzîkbûna du alfabe ya, nayê wê manê ku, du ziman nêzîki hev dıbin.

6.4. Alfabe ya Hawarê lı Kurdîstana Bakur:

Hawar pişti sê sal û sê mehan, nema derket û dı sala 1935 an da, pişti hejmara 26 an, heta sala 1941 i rawestiya. Dr Nûredin Zaza lı ser sedemên vê rawestandîne weha dıvisine: *“Sebebên sekinandina wê pir bûn. Bi kurtî bêjin ku xwendevanên wê kê m bûn û perê ku ji wan dihat nedibîşt ku ên pê mijûl bûn têra xwe nan bixwin. Kiriyarên (abonên-CC) HAWARê çend Kurdên Sûriyê û çend Behdînanîyên Iraqê bûn. Bi tenê carna, û bi dizî, dikete Kurdîstana Tirkîyê.”* (101).

Loma ji, dı nav wan salan da û salên bı dû da, alfabe ya Hewarê dı nav Kurdên Kurdîstana Bakur da nehatibû ceribandın, ku jı bo himdarê vê alfabe yê diyar bıbe, ka bı vê alfabe yê jı bo xwendevanên Kurd çı gelş û sergêjayi dertên pê. Hemû xewn û xeyala Mir Celadet, daxwaz û mıradê wi ew bû ku, rojekê Kurdên Kurdîstana Bakur bı alfabe ya wi hin bıbin, bıxwinın û bıvîşın. Jı ber vê yekê ye, ewi xwestiye alfabe ya xwe nêzîki ya Tırki bıke. Heke daxwaza wi, ne wulo bûya, dê ewi alfabe ya xwe nêzîki ya Fransîzi û İngilîzi bıkira. Lewra, wê demê Sûriye dı bı hukmê Fransayê da û Iraq jı dı bı yê Britanyayê da bûn. Heke daxwaza wi ya sereki, jı bo fêrbûna Kurdên Sûriyê, Behdînan û yên dervayi welat bûya, dê ewi ewçend giringi neda ser nêzîkîna alfabe ya Tırki.

Bı kurt û kurmanci: Her pırsa kumık û nıqutê ye, yê ku her car pırsên dîne yên lı ser alfabe ya Kurdi ya latini tının pê. Loma ji, dıvê ev pırs hêdi ne yê gemırandın û rojekê zûtır bê helkırın. Bı vê helkırîne ra, em ê him jı tevlihevi û sergêjayiyên

ku lı jor hatın qalkırın bıfılıtın û hım ji, ji hın gelemşên ku bı
gotûbêjên lı ser vê babetê car car dertên pêşberî me, xwe xelas
bıkın. Dem ji bo vê guhertinê (modifiyekirinê) hatiye û derbas
ji dibe.

Institut kurde de Paris

7. ENCAM

Dî vê xebatê da tevi pîrsa kumîka lî ser “î” û nîquta lî ser “i” yê, hîn pîrsên din yê alfabe ya Kurdi-latini jî hatine vedan. Gîraniya vê xebatê lî ser pîrsa kumîk û nîqutê ye. Heta jî dest hati, min jî nêzik va lî wan nêrin, iddia û delilên ku jî bo parastina kumîk û nîqutê tîn holê nihêrt, wan da ber ditênên himdarê vê alfabe yê, pivanên zîmanzaniyê û tecrûbên jî welêt.

Bî vê lêkolînê ez gîhiştîm van encaman:

1- Xebatên jî bo alfabe ya Kurdi-latini beriya xebatên Mir Celadet Bedîrxan dest pê kirine.

2- Bî vê lêkolînê alfabe ya Mir Celadet ya jî sala 1928 an derdikeve ronahiyê. Ev alfabe jî 25 tip û du diftongan pêk tê. Dî vê alfabe yê da tu kumîk nehatine bikaranîn.

3- Dî danina alfabe ya xwe da, dî gel şeş destûrên xwe Mir Celadet nisbetên dengên jî dane ber çavan.

4- Jî bo ku Kurdên bakur bî hêsani hîni xwendin û nivisandinê bîbin, ewî bî zanîn alfabe ya xwe nêzîki ya Tirkî kirîye. Jî xwe wan destûrên jî bo danina alfabe ya wî û yê jî bo danina alfabe ya Tirkî gelekî nêzîki hev bûn.

5- Sedemê danina nîquta ser “î” yê, ne jî xîsûsiyeteke zîmanê Kurdi tê. Ev sedem jî “i” ya alfabe ya Tirkî tê, ku ew dî nav hîn tipan da wenda dibû û jî bo xwendevanên Tirk dijwariyan derdîani.

6- Dî pergala (rêza) tipên alfabe ya Mir Celadet û dî ya tipên

alfabeya Tirkan da tevliheviyek heye. Tipa ji bo dengê “i” ya adeti dî her du alfabejan da piştî tipa neadeti (modifiyekirî) tê. Wesa dîxuyê ku piştî ku Mîr Celadet tipa “i” yê ji bo dengê “ı” ya Kurdi bî kar anîye, ji bo dengê “i” ya Kurdi tu tipên adeti dî destên wî da nemane. Loma ji ji bo dengê “i” ya Kurdi ew mecbûr dîmine kumîkekê bine ser tipa “î” yê.

7- Bî danîna kumîka lî ser “î” yê Mîr Celadet ji çend destûrên xwe bî dîr dîkeve.

8- Mîr Celadet lî gor tecrubên ji jîyanê, dî alfabeja xwe da guhertin çikîrîne (Bo nîmûne, tipên ji bo dengên “k” û “q” yê bî hev guhaztîne). Ew dî rîya tekûzkîrîna alfabeja xwe da ne muhafezekar bû.

9- Cara yekem, nêzîkî sîh sal piştî çikîrîna alfabeja Hawarê, ew lî Kurdîstana Bakur hat nasîn û bîkarînin. Hîmdarê vê alfabejê bî xwe dî mektebên Tirkan da bî tipên latîni nehatîbû perwerdekîrîn. Loma ji ne qabîl bû ku ewî hê dî wan salan da bîr bîbîra ku ka bî xwendîna bî vê alfabejê, dê ji bo zarokên Kurd çî sergêjayîyan deranîya.

10- Ji bo demek kurt be ji dî destpêka salên 1960 î da Kurdan alfabeja Tirkî ji bo nîvisên Kurdi bî kar anîne. Sedemê vê yekê nenasîna alfabeja Hawarê ye. Piştî ku ev alfabe ji alî Kurdan va hatiye nasîn, dî her keysê da wan wê bî kar anîne. Herwesa bî cerîbandîmên dî jîyanê da, Kurdan ji dêlva “i” û “î” ya Hawarê bîkarînîna tipên “ı” û “i” yê ji xwe ra qenctîr dîtîne. Ji xwe dî nav salên 1960-1980 an da lî ser vê modifiyekîrîne ne tu munaqêşe lî dar ketîne û ne ji bîkarînîna “ı-i” yê ji bo hîm kesan gelemşê û tevliheviyan deranîne.

11- Munaqêşên lî ser kumîka “î” û nîquta “i” yê, munaqêşên nû ne. Piştî sala 1980 an gava du tradîsyonên ji alî mekan û tecruban va ji hev çîhê lî Ewrûpayê rastî hev hatîn, van munaqêşan dest pê kîrîn. Kurdên ku ji mêj va lî Ewrûpayê mabûn, yê nûhati ku wan tipên “ı” û “i” bî kar dîamin, bî

ithamên gıran sûcdar dıkırın. Pışti ku dı sala 1983 an da Enstıtuya Kurdi ya Parisê bıryar gırt ku dıvê kumık û nıqut bê bıkaranın, hêdi kesi nexwest ku mora “bêberpırsiyariyê” lı wan bê xıstın. Bı vi awayi, ne bı baweri û jı dılûcan lê jı tırsa ithaman, hın kes û kovaran dest pê kırın kumık û nıqutê bı kar anın.

12- Nêrin, iddia û delilên ku jı bal hın kesan va jı bo parastına kumık û nıqutê tên pêşkêşkırın, jı zanıstiyê dûr ın. Ew hissi ne û loma ji mirovan qani nakın.

13- Pışti dengê “e” yê, dengê “ı” ya zımanê Kurdi dı nav hemû dengên zımanê Kurdi da yê ku nisbeta wê heri zêdetır e. Jı xwe ev her du deng (e, ı) bı hev ra, bıngêhê dengdêrên zımanê Kurdi pêk tinın. Loma ji dıvê dengên nisbetzêde bı tipên zelal bân nişankırın da ku ew bı tu tipên dın tevlihev nebın.

14- Bı alfabetizebûna bê mekteb û derengmayi, em nıkarın “i” ya Hawarê (dengê “ı” ya Kurdi) bıparêzın. Lewra dı hemû alfabe yên serdest da (çı ya Tırki û çı jı yên mıletên dın) tipa “i” yê mıqabilê dengê “ı” ya adeti ye û gava zarokên Kurd vê tipê dıxwinın, ew wê ne wek dengê “ı” ya Kurdi, lê yekser wek “i” ya adeti dıxwinın.

15- Tevlihevkırına du dangan, nevrofizyolojiya zıman serûbınê hev dıke û herwesa bı morfolojiya zıman ji dıleyize.

16- Hemû tıştên ku dı xwendın û nıvisandına Kurdi da jı bo Kurdan dijwariyan dertının, wan dılukuminın û wan jı xwendına Kurdi sar dıkın, keysê dıdın asimilasyonê ku ew hê kûrtır û berfirehtır bıbe. Mıxabın wan sergêji û tevliheviyên ku jı ber kumık û nıquta lı ser du tipên alfabe ya Hawarê hatine pê, lı dij asimilasyonê pıšta me qayımtır nakın, lê qelstır dıkın.

17- Bı rakırına kumık û nıqutê, zımanê Kurdi nêziki zımanê Tırki nabe. Jı ber ku em lı gora denganiya zımanê xwe tipan

bı lêv dıkın; ne ku tip bı xwe lı hemû derên cihanê xwediyê dengên standart in.

18- Bı modifiyekırına tipên “i-î” yên alfabeya Hawarê , Kurd dev ji vê alfabayê bernadın, wê hê tekûztır dıkın.

19- Rakırına kumık û nıqutê, ne tenê jı bo Kurdên Kurdistana Bakur, lê herwesa jı bo yên Kurdistana Başûr û Rojhelat ji dê xwendın û nıvisandına Kurdi hêsantır û rewantır bıke.

20- Maka hemû munaqêşên ku dı van salên dawiyê da lı ser alfabeya Kurdi-latini lı dar ketine, her pırsa kumık û nıqutê bûne. Loma jı divê ev pırs rojek zûtirin bê çareserkırın. Jı bo çareserkırına vê pırsê, wesa dıxuyê ku riya heri aqılane rakırına kumika lı ser “î” yê ye. Bı vi awayi hum pergala tipên alfabeya me wê tekûz bıbe û hım ji, wek dı alfabayên miletên dın da, wê tıpa “i” ya Hawarê bıbe mıqabilê dengê “i” ya Kurdi.

21- Jı ber ku dı nav hemû dengên zımanê Kurdi da nisbeta dengên “h’ ” û “x’ ” yê gelekı kêm in û herwesa pıri caran ew dengên devokên herêmi ne, hewce nake ku em dı alfabayê xwe da jı bo van du dangan tipên taybeti deynın. Heçi pırsa dengên “hışk” yên “p, ç, k, t” û “r” ya stûr e, dı nav Kurdan da lı ser tipên jı bo van dangan lıhevkerınek (consensus) peyda bûye û divê ev lıhevkerın bê parastın.

22- Bêyi ku ew wek tipeke serbıxwe bıkeve nav alfabayê Kurdi, jı bo transkripsiyonên klasikên Kurdi û dı hın ciyên zarûri da, merıv dengê ‘eyna Kurdi dıkare bı apostrofeke nişan bıke. Wek dı nımûna ‘Eli da.

23- Pırsa yekitiya zımanê xwendın û nıvisandınê, pırseke ku bı qebûlkırına alfabeyeke muşterek va girêdayi ye. Jı bo pêkanina alfabeyeke bı vi awayi, divê alfabayê Hawarê ya bı du tıpan modifiyekırı bingeh bête gırtın.

Ez hêvi dıkım ku wê ev xebat munaqêşeyên ku dı vi wari da

hene kûrtır û berfirehtır bıke û hın lêkolinên n  teŖwiq bıke,
da ku rojeki z tır pırsên alfabe ya me bı awaki ılmı b ne
 areserkırın.

Institut kurde de Paris

8. ÇEND ÎLAWÊ

8.1. ÎLAWÊ -I

Hesibandîna di gotîneke Kurdi da kêmezêde (binavinci) çend deng/tip hene:

X= Hejmara dengan/tipan

f= Hejmara gotinên bi van dengan

$fx = x \cdot f$

$n = \sum f =$ Yekûna hemû gotinên ku bi awayê randomi (rasthatî) ji ferhenga D. Izoli hatine hilbijartin.

$\sum fx =$ Yekûna hemû fx -an

x= Binavinci (average)

$\frac{\sum fx}{\sum f} = \frac{11584}{2042}$

$x = 5,67$

x	f	fx
1.....	2.....	2
2.....	53.....	106
3.....	184.....	552
4.....	272.....	1088
5.....	521.....	2605
6.....	408.....	2448
7.....	269.....	1883
8.....	190.....	1520
9.....	66.....	594
10.....	63.....	630
11.....	12.....	132
12.....	2.....	24

$n=2042$

11584

8.2. İLAWÉ-II

TABLOYËN CELADET BEDİRXAN:

TABLO -1

NİSBETA HERFAN

NİSBETA GIŞTI

a:.....	1500	î:.....	700	ş:.....	160
b:.....	650	j:.....	300	t:.....	400
c:.....	120	k:.....	650	u:.....	120
ç:.....	150	l:.....	450	û:.....	450
d:.....	840	m:.....	550	v:.....	500
e:.....	2200	n:.....	1300	w:.....	350
ê:.....	1000	o:.....	400	x-x:.....	340
f:.....	150	p:.....	120	y:.....	200
g:.....	200	q:.....	140	z:.....	150
h-h:.....	350	r:.....	1100		
i:.....	1800	s:.....	340		

TABLO - 2

NİSBETA HERFAN LI GOR ZARAVÊN CIHÊ

	BAKUR	BAŞÛR	ROAVAYÊ BAKUR (Palo)	ROAVAYÊ BAKUR (Sîwêrek)
a:	239	332	292	292
b:	73	90	67	68
c:	10	20	27	28
ç:	29	24	27	26
d:	101	109	95	94
e:	378	564	386	386
ê:	170	85	151	167
f:	12	6	13	12
g:	44	51	40	38
h:	56	47	53	53
i:	337	291	308	296
î:	139	160	142	145
j:	62	10	0	5
k:	116	137	88	89
l:	64	130	66	63
m:	112	140	114	114
n:	260	231	238	253
o:	60	44	115	121
p:	27	28	30	29
q:	11	14	14	13
r:	191	209	212	222
s:	41	45	39	41
ş:	57	69	75	55
t:	133	131	86	90
u:	29	37	38	38
û:	62	54	40	44
v:	65	0	69	71
w:	83	161	95	98
x:	50	33	39	41
y:	51	68	45	44
z:	38	36	77	76

9. ÇAVKANİ

- 1- Cemal Nebez, Zmani Yekgirtûyi Kurdi, r. 84, 1976, Almanya.
- 2- E. M. Diyakonov, Tarixê Mad, r. 339, wergera farîsi, 1345, Tehran
- 3- Yê ji Heredot neqil dîke, Borekeyi Sefizade Seddiq, Mêjûy Wêjey Kurdi-I, r. 18, 1991, Baneh, Kurdistan.
- 4- Borekeyi Sefizade Seddiq, Mêjûy Wêjey Kurdi-I, r. 15-16, 18, 1991, Baneh, Kurdistan.
- 5- Borekeyi S. S., and, r. 22-23.
- 6- Campbell, G. L., Compendium of the World's Languages, Vol I, p. 126, 1991, London.
- 7- Borekeyi S. S., and, r. 17.
- 8- Soran Sıneyi, Qewalla Konekani Hewraman Kontirin Belgeyi Nûsrawi Zıwani Neteweyi Kurd ke ta êsta dozrawetewa, Sırwe, hej. 67, r. 41-45, 1991, Wırmıye.
- 9- Borekeyi. S. S., and, r. 19.
- 10- Borekeyi S. S., and, r. 20.
- 11- Musa Anter, Ferhenga Khurdî-Tirkî/Kürtçe-Türkçe Sızlük, r.164, 1967, İstanbul.
- 12- Şêx Muhamed Merdûxi Kurdistanî, Tarixa Kurd û Kurdistan, wergera 'Ebdilkerim Mihemed Seid, r. 302, 1991.
- 13- Şêx Muhamed Merdûxi Kurdistanî, and, r. 81.
- 14- Borekeyi Sefizade Seddiq, and, r. 20.
- 15- Borekeyi S. S., Nameyi Ferhengê İnan-Defterê dovom, r. 16 (222)
- 16- Malmısaniy & M. Lewendi, Li Kurdistanê Bakur û li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî 1908-1981, r. 56, 1989, Uppsala.
- 17- Badıllı Kemal, Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri, s. 23, İkinci baskı 1992, MED Yayıncılık, İstanbul.
- 18- Dr. Şıvan -Adara 1971-, dı pêşgotına kîtêba "Zmanê Kurd" da, r.15, 1976, Kava Yayınları, İstanbul.
- 19- Jîn 1918-1919, Cild 1, r. 6, ji Pêşkêşîya M.E. Bozarslan, 1985, Weşanxana Deng, Uppsala.
- 20- Cemal Nebez, Zmani Yekgirtûyi Kurdi, r. 79, 111, 1976, Almanya

- 21-Ekrem Cemil Paşa, Muhtasar Hayatım, s. 42-43, Beybun Yayınları, 2. baskı,1992.
- 22-Hawar, jimar 13, Pêşgotinek, r. 1-2, ji pêşgotina Mihemed Bekir ya dî çapa nû ya Hawar 1-9 da, hatiye girtin, r. XXI, Weşanxana Hawar,1987, Stockholm.
- 23-Hawar, jimar 13, Pêşgotinek, r. 1-2 .
- 24-Kopiya vê destnîvisê ji arşiva Mihemed Uzun hatiye girtin.
- 25-Dr Nûredin Zaza, pêşgotina ji bo çapa nû ya Hawarê, 1975, Lozan
- 26-Osman Sebri, Elifbê ya Kurdî, Hêvi, hejmar 1, r. 19, 1983, Paris.
- 27-Hawar, hej. 2, r. 6-7, 1932, Şam.
- 28-Hawar, hej.3, r.4, 1932, Şam.
- 29-Emîr Celadet Bedirxan & Roger Lescot, Kürtçe Grameri, s. 36, tarix ?, Doz Yayınları, İstanbul.
- 30-Emîr Celadet Bedirxan & Roger Lescot, Kürtçe Grameri, s. 37,...
- 31-Hawar, hej. 2, r. 7, 1932, Şam.
- 32-Hawar, hej. 3, r. 4-5, 1932.
- 33-Hawar, hej. 24, r. 1, 1934.
- 34-Hawar, hej. 5, r. 6, 1932.
- 35-Hawar, hej. 6, r. 7, 1932.
- 36-Hawar, hej. 6, r. 6-7, 1932.
- 37-Hawar, hej. 8, r. 9, 1932.
- 38-Hawar, hej 9, r. 8, 1932.
- 39-Hawar, hej. 10, r. 4; hej. 11, r. 5, 1932.
- 40-Reşo Zilan, "Kovara Berbangê û Nivîsandina Kurdî", Berbang, hej. 1, r. 9-10, 1982, Swêd.
- 41-"Li ser wêje û ziman PANELEK", Berbang, Hej. 9, r. 3,1985.
- 42-Reşo Zilan, "Dîsan Pirsî Guhartina Alfabeyê", Bergeh, hej. 8, r. 79-85, 1990, Stockholm.
- 43-R. Zilan, Dîsan Pirsî ..., and, r. 81-82.
- 44-Murat Yılmaz, "Çend gotin li ser nivîsandina dengdarên 'DÎTIN'ê", Berbang, hej. 2, r. 19-21, 1982.
- 45-"Ziman", Hêvî, Hejmar 1, r. 16-17, 1983, Paris.

46-R. Barnas, "Rastnivîsîna Kurdî", Hêvî, hej. 1, r. 25-28, 1983.

47-Osman Sebrî, ELİFBÊYA TİKÛZ, r. 16,1982, Swêd.

48-"Xweyîyê Hawarê", Hawar, hej. 10, r. 5, 1932.

49-Cemal Nebez, and, r. 80.

50-Cemal Nebez, and, r. 80-83.

51-Cemal Nebez, and, r. 80-89.

52-Cemal Nebez, Zımani Yekgirtûy Kurdi, r. 90. Eslê van hevokan bî sorani ye û bî vi awayi ye: "Herweha bo 'bızroke'; le ciyati (i) wa bînûsin: (i) - wek turkekan deynûsin - w ew ca (î) ji awa bînûsin (i). Ew deme le çokley ser (î) e ke rızgar man debê."

53-Mın bî xwe ev kitêban nediye. Ev agahdari jî Kerim Danişyar hatiye girtın. Lı gor Malmisanij ev kitêb hatine transkribekırın.

54-"Zıman", Hêvî, hej. 1, r. 11, 1983.

55-Hawar, Hej. 1, r. 4, 1932, çapa nû (1987), Stockholm.

56-Qanatê Kurdo, Zımanê Kurdi-Rêzıman, Weşanên Komkar, r. 18, 1981. Dı nivîsandına orjinal da, nivîskar kumık û nıqutê bî kar aniye. Weşanxana Komkar kumıka lı ser "î" yê û nıquta lı ser "i" yê rakiriye.

57-Qanadê Kurdo, and, r. 13.

58-Qanadê Kurdo, and, r.11-12.

59-Bineçekey kurdan û bınçiney zımani kurdi, danêr: Tewfiq Wehbi, wergêr: Teha Feyzizade, r.49, sal ?, Mehabad.

60-Reşo Zıllan,...., Bergeh, 8/1991, r. 80, Swêd.

61-Reşo Zıllan, "Reformek Pêwîst e", Bergeh, 1/1989, r.85, Swêd.

62-Hawar, hej. 2, r. 6, 1932.

63-Çend xebatên ku dı warê fonetika Kurdi da hatine kırın: Dr. Ewrehmanê Hacı Marıf, "Zımanê Kurdi le ber roşınayi fonetik da", Kori Zanyari Kurd, 1976, Bexda. Smirnova I. A., Eyyûbi K. R., Fonetika Kurdsкого Jazyka (Fonetika Zımanê Kurdi, zaravayê Mukri). Weşanên Nauka, Leningrad, 1985, 340 r.

64-Reşo Zıllan, ..., Berbang, 1/82, r. 10, 1982.

65-Musa Anter, İleri Yurd, no: 500, 1959. Jı kîtêba Malmîsanij & M. Lewendî, Li Kurdîstana Bakur û li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1981), r. 116, 1989, Swêd, hatiye girtin.

66-“CAV PIS”, Dicle-Fırat, Yıl 1 - Sayı: 1. Jı kîtêba Malmîsanij & M. Lewendî, and, r. 136, hatiye girtin.

67-Berga dawin a kovara Deng, no:1, jı kîtêba Malmîsanij & M. Lewendî, and, r. 153, hatiye girtin.

68-Kemal Badıllı, Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri-Kürmançça Lehçesi, s. 25-27, Med Yayınları, İkinci Baskı, 1992, İstanbul.

69-Emîr Celadet Bedirxan & Roger Lescot, Kurtçe Grameri, Giriş, s. XVI, Doz Yayıncılık, İstanbul.

70-M. Anter, Ferhanga Khurdî-Tirkî, Pêşgotin, r. 4, 1967, İstanbul.

71-M. Emin Bozarıslan, Alfabe, r. 3, 1968.

72-Kovara Karakoçan, r. 21, Nisan 1969, jı Malmîsanij & M Lewendî, r. 190 i hatiye girtin.

73-Dr. N. Zaza lı ser qapaxê dawiyê yê “Zmanê Kurd”, K. Bedirxan - S. Şivan, 1976, Kava Yayınları, İstanbul.

74-Rızgari, hej. 1, r. 86, 21ê Adara 1976, Ankara.

75-Rojen Barnas, “Ez Mendaleki Çar Sali me, Mamo !”, Tirêj, hej.1, r. 15-16, 1979, İzmir.

76-“Daxwuyaniyek”, Berbang, 4/1985, r. 14, Swêd.

77-Reşo Zilan, ..., Bergeh, 8/1991, r. 85.

78-Reşo Zilan, ..., Bergeh, 8/1991, r. 83-85.

79-Hawar, hej 10, r. 4, 1932.

80-S. Rêving, “Divê em xwe ji alfabetîzebûna Tirkî xelas bikin”, Armanc, hej. 125, r. 6, Sıbat 1992, Swêd.

81-Mahmûd Lewendî, “Em jî nebin wek ‘İbix’an”, Armanc, hej. 134, r. 4, Çileya Pêşîn, 1992, Swêd.

82-“Zmanê Kurdi”, Rızgari, hej. 1, r. 78, 1976, Ankara.

83-Malmîsanij & M Lewendî, and, jı rûpelên cihê cihê ev agahdari hatine girtin.

84- Wan, Hej. 6, r. 65-69, 1993, Stockholm.

85-DİE, 1960 Genel Nüfus Sayımı, s. 151-152, jı I. Beşikçi -Doğuda Değişim ve Yapısal sorunlar, s. 88, 1969,

hatiye girtin.

86-S. Rêving, "Li ser rapora Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê", Armanc, hej. 142, r. 5, İlon 1993, Swêd.

87-Hawar, hej 2, r. 7, 1932.

88-S. Rêving, "Divê em xwe ji alfabetîzebûna Tirkî xelas bikin", Armanc..., r. 7.

89-Kurdîstan (1898-1902), Wergêrê ji tipên Erebi bo tipên Latini û yê ji nûva daye çapkîrîne: M. Emîn Bozarslan, Çapa nû 1991, Swêd. Ji bo vê agahiyê li Rûpelê pêşin yê hejmarê yekê binêre, Kurdîstan, r. 119, Cild I. Dî cilda II da, ev reqem 200 hatiye nişandan. Dî her du hejmarên (17 û 18) ku Malmîsanîj peyda kîrîne û ji nûva daye çapkîrîne da, ev reqem 2000 e.

90-Mahmûd Lewendî, "Ji serokê Enstîtuya Kurdî ya İstenbolê Şefîk Beyaz re.", Wan, hej. 6, r. 68-69, 1993, Swêd.

91-Malmîsanîj, "Ji serokê Komîta Karger a Enstîtuya Kurdî Şefîk Beyaz re", Wan, hej. 6, r. 65-67, 1993, Swêd.

92-Hêvi, "Ziman", hej 1, r. 10-16, 1983, Paris.

93-Hawar, hej. 1, r. 4, 1932.

94-Emir Celadet Bedirxan & Roger Lescot, and, s. 5,

95-Baran Rizgar, Kurdish-English/English-Kurdish Dictionary, Statistics on the kurdish sounds, p. 379-382, 1993, London.

96-Emîr C. Bedirxan & R. Lescot, and, s. 8,

97-Zagrosê Hajo, "Alfabêta Kurdî", Armanc, hej. 109, 1990, Swêd.

98-Baran Rizgar, and, r. 379-382, 1993, London.

99-Celadet Ali Bedirxan, Bir Kürt Aydınından M. Kemal'e MEKTUP, r. 33, 1933, çapa nû: DOZ Yayıncılık, 1992, İstanbul.

100-Mir Celadet Bedirxan & Roger Lescot, and, Giriş, s. XIII, Doz Yayıncılık, İstanbul.

101-Dr. N. Zaza, pêşgotina ji bo çapa nû ya Hawarê, 1975, Lozan.

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris